

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА**

Мамедова С. М.

**ЗАСТОСУВАННЯ ШТРАФНИХ САНКЦІЙ В ГОСПОДАРСЬКИХ
ВІДНОСИНАХ**

МОНОГРАФІЯ

Вінниця 2022

УДК 346.31 + 346.91

*Рекомендовано до друку
вченою радою Донецького національного університету імені
Василя Стуса
(протокол № 1 від 2 вересня 2022 року)*

Рецензенти:

Деревянко Б. В. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу міжнародного приватного права та правових проблем євроінтеграції Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України;

Руденко Л. Д. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки ННІ права СумДУ.

Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : монографія. ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця. 2022. 204 с.

ISBN 975-619-7823-29-0

Монографію присвячено актуальним проблемам застосування штрафних санкцій в господарських відносинах. Проведено ґрунтовний теоретико-правовий аналіз поняття, ознак, правової природи, функцій та принципів застосування штрафних санкцій в господарських відносинах. Проаналізовано види штрафних санкцій в господарських відносинах. Розкрито генезу законодавчої основи правового регулювання вказаних відносин. Розглянуто підстави та умови застосування штрафних санкцій в господарських відносинах. Розкрито порядок їх застосування. Проаналізовано наукові підходи щодо підстав виключення можливості стягнення штрафних санкцій та підстав звільнення від сплати штрафних санкцій з конкретизацією останніх.

Книга адресована науковцям, викладачам, аспірантам, здобувачам юридичних навчальних закладів, практикам, працівникам судових і правоохоронних органів, а також усім, хто цікавиться проблематикою застосування штрафних санкцій в господарських відносинах.

© Мамедова С.М., 2022

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2022

© ТОВ «ДРУК», 2022

ЗМІСТ

Вступ.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ШТРАФНИХ САНКЦІЙ В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ.....	7
1.1. Поняття, ознаки та правова природа штрафних санкцій в господарських відносинах.....	7
1.2. Функції та принципи застосування штрафних санкцій в господарських відносинах.....	34
1.3. Види штрафних санкцій в господарських відносинах	63
1.4. Правова основа застосування штрафних санкцій в господарських відносинах	86
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ШТРАФНИХ САНКЦІЙ В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ.....	101
2.1. Підстави та умови застосування штрафних санкцій в господарських відносинах	101
2.2. Порядок застосування штрафних санкцій в господарських відносинах.....	132
2.3. Звільнення боржника від сплати штрафних санкцій.....	174
Висновки.....	195

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВС	– Верховний Суд
ВС України	– Верховний Суд України
ВГСУ	– Вищий господарський суд України
ГК України	– Господарський кодекс України
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
КМУ	– Кабінет Міністрів України
КСУ	– Конституційний Суд України
Положення (стандарт) бухгалтерського обліку	– Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 10 «Дебіторська заборгованість»
п.	– пункт
ст.	– стаття
ТОВ	– товариство з обмеженою відповідальністю
ТПП України	– Торгово-промислова палата України
ЦК України	– Цивільний кодекс України
ЦК УСРР 1922 р.	– Цивільний кодекс УСРР від 16 грудня 1922 р.
ЦК УРСР 1963 р.	– Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р.
ч.	– частина

ВСТУП

Соціально-економічні перетворення, які відбуваються в Україні, спричинили істотну модифікацію змісту суспільних відносин, врегульованих господарським правом. Одним з невітшних наслідків цих змін є факт незадовільного стану української економіки. Проявом такого положення є широко розповсюджене невиконання або неналежне виконання контрагентами за господарськими договорами своїх обов'язків, що актуалізує питання пошуку ефективних способів захисту порушених прав учасників господарських відносин. Одним з них є застосування до порушників штрафних санкцій. Показником ефективності таких юридичних прийомів слугує як відновлення порушених прав учасників господарських відносин, так і поліпшення стану договірної дисципліни в цілому.

Застосування штрафних санкцій є досить поширеною практикою, на що вказує значна кількість справ цієї категорії. Єдиний державний реєстр судових рішень містить понад сто тисяч справ щодо застосування штрафних санкцій. Аналіз судової практики в цілому продемонстрував відсутність сталого підходу в сфері застосування штрафних санкцій, що призводить до непрогнозованості застосування цього засобу захисту порушених прав учасників господарських відносин. Такий стан судової практики є в тому числі і наслідком недосконалості правового регулювання зазначених відносин.

Нормативно-правову основу застосування штрафних санкцій в господарських відносинах складають ГК України, ЦК України, закони України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань», «Про ринок електричної енергії», «Про відповідальність підприємств, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування», «Про відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за несвоєчасне внесення плати за спожиті комунальні послуги та утримання прибудинкових територій» та інші численні нормативно-правові акти. Динамічний розвиток законодавства в сфері застосування штрафних санкцій, його докорінна зміна, лібералізація

господарської діяльності мають наслідком появу значної кількості не завжди узгоджених між собою нормативних актів, зокрема, щодо умов застосування штрафних санкцій, розмежування їх видів, порядку та строків застосування штрафних санкцій, підстав та розміру їх зменшення, що обумовлює потребу в модернізації та удосконаленні господарського законодавства України щодо унормування зазначених відносин.

В національній доктрині права питання застосування штрафних санкцій в господарських відносинах досліджувались, зокрема, в наукових роботах С. Ю. Гапало «Санкції в господарському праві України» (2011 р.), О. П. Подцерковного «Грошові зобов'язання учасників господарських відносин» (2007 р.), З. Ф. Татькової «Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності» (2009 р.), В. М. Черешнюка «Правове регулювання укладення і виконання господарських договорів» (2007 р.) та інших. Разом з тим, в наведених наукових працях, висновки і пропозиції яких були проаналізовані в цьому дослідженні, окремі аспекти застосування штрафних санкцій в господарських відносинах розглядалися відносно своїх тем, тоді як залишається низка питань, що потребують теоретичного усвідомлення і доопрацювання. Крім того, у зв'язку зі зміною законодавства, появою низки правових позицій суду в цій сфері, потрібна сучасна критична оцінка досягнень юридичної науки щодо застосування штрафних санкцій.

Викладене вказує на актуальність та доцільність дослідження застосування штрафних санкцій в господарських відносинах, з метою розроблення нових науково-теоретичних положень щодо правових засад застосування штрафних санкцій в господарських відносинах та підготовка пропозицій, спрямованих на удосконалення господарського законодавства.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ШТРАФНИХ САНКЦІЙ В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

1.1. Поняття, ознаки та правова природа штрафних санкцій в господарських відносинах

Досліджуючи поняття, ознаки та правову природу штрафних санкцій представляється доцільним почати з проведення загального аналізу питань юридичної відповідальності. У науковій літературі склалась дискусія стосовно суті, поняття та змісту юридичної відповідальності, що свідчить про те, що така відповідальність є складним та багатоаспектним соціально-правовим явищем.

На думку О. П. Рабіновича, юридична відповідальність – це закріплений в законодавстві та забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали¹.

О. І. Іванова констатує, що юридична відповідальність представляє собою реакцію держави на вчинене порушення².

Розширеною є позиція М. С. Малєїна з приводу розуміння юридичної відповідальності, яка полягає в тому, що відповідальність в її справжньому і єдиному юридичному сенсі є реакцією на правопорушення. Юридична відповідальність, на його думку, є особливим правовим інститутом і поняттям загальної теорії права, яке має властиві їй специфічні ознаки, функції, підстави та види. Науковець констатує, що юридичну відповідальність можна характеризувати трьома ознаками: державним примусом, засудженням правопорушення і його суб'єкта, наявністю несприятливих наслідків для правопорушника. Перша ознака - державний примус, виражається в тому, що заходи відповідальності встановлюються державою в правових нормах, реалізація яких у всіх випадках забезпечується примусовою силою держави.

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Київ : Рад. шк., 1994. 136 с. (С. 56)

² Іванова О. І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. *Вісник академії адвокатури України*. 2012. № 3 (25). С. 21-26. (С. 22)

Застосування відповідальності не залежить від волі і бажання правопорушника. Нормами, які передбачають відповідальність, слід вважати такі, в яких виражається осуд поведінки правопорушника. Друга ознака – засудження правопорушника - проявляється в тому, що осуду підлягає лише винна поведінка. Отже, відповідальність може наставати лише за наявності такої ознаки як суспільно-засуджувана, винна поведінка правопорушника. Третя ознака - несприятливі наслідки для правопорушника, які проявляються у відповідній реакції на таку соціально шкідливу поведінку, результатом якої є покладання на правопорушника певних негативних для нього наслідків особистого або майнового характеру. Ці наслідки визначені законодавством і є заходами юридичної відповідальності. Виокремлені науковцем три ознаки юридичної відповідальності він вважає обов'язковими: відсутність хоча б однієї з них свідчить про відсутність відповідальності і дозволяє відмежовувати її від інших правових і неправових категорій³.

Схожої думки дотримується і О. С. Іоффе, стверджуючи, що всяка міра відповідальності виступає в якості санкції за правопорушення, забезпеченої переконанням і державним примусом, санкції, заснованої на осуді поведінки правопорушника, і виражається у встановленні певних негативних наслідків для нього⁴.

Слід звернути увагу на думку, висловлену в літературі, з приводу того, що юридична відповідальність має на меті, по-перше, захист прав суб'єкта права, потерпілого від правопорушення, тому що саме притягнення до відповідальності захищає права цієї особи. По-друге, метою юридичної відповідальності є покарання, яке передбачає обмеження прав конкретного правопорушника, позбавлення його певних матеріальних і нематеріальних благ⁵.

Л. А. Луць наголошує на тому, що юридичній відповідальності

³ Малєин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. лит., 1985. 192 с. (С. 134-135).

⁴ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1955. 311 с. (С. 17).

⁵ Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків: Право, 2014. 348 с. (С. 20).

притаманні такі ознаки: передбачена в нормативно-правових приписах; є обов'язком правопорушника зазнати негативних для себе наслідків; забезпечується державою; підставою застосування юридичної відповідальності є склад правопорушення; застосовується лише спеціально уповноваженими суб'єктами; виконує охоронну, захисну, каральну, виховну функції; є одним із засобів державного примусу⁶.

Для розуміння сутності юридичної відповідальності також корисним є аналіз Рішення КСУ від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб, де юридична відповідальність тлумачиться як застосування певних заходів впливу правового характеру (санкцій) до суб'єкта за невиконання чи неналежне виконання обов'язків⁷.

З зазначеного вище тексту Рішення КСУ в юридичній літературі виокремлено наступні ознаки юридичної відповідальності: 1) юридична відповідальність передбачає настання несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру; 2) суб'єкти притягуються до юридичної відповідальності за вчинене правопорушення; 3) притягнення до юридичної відповідальності зазвичай здійснюється уповноваженими на це суб'єктами шляхом правозастосування; 4) настання несприятливих наслідків, передбачених санкціями норм права, забезпечується можливістю застосування державного примусу⁸.

Через те, що юридична відповідальність є родовим поняттям по відношенню до господарсько-правової відповідальності, яка є її видом, більшість ознак юридичної відповідальності притаманна господарсько-правовій відповідальності взагалі та штрафним санкціям зокрема.

Легального визначення господарсько-правової відповідальності ГК

⁶ Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с. (С. 327).

⁷ Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) № 7-рп/2001 від 30 травня 2001 р. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text> (дата звернення 06.03.2022).

⁸ Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с. (С. 21-25).

України не містить, а лише закріплює, що учасники господарських відносин несуть таку відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених Кодексом, іншими законами та договором (ч. 1 ст. 216 ГК України) ⁹.

Якщо звернутися до позицій в юридичній доктрині, то, наприклад, на погляд Г. В. Пронської, господарсько-правова відповідальність – це економічні за змістом і юридичні за формою методи впливу на економічні інтереси суб'єкта господарювання – правопорушника¹⁰. В. С. Щербина визначає, що відповідальність у господарському праві (господарсько-правова відповідальність) – це комплексний правовий інститут, який має свій особливий предмет регулювання – суспільні відносини, що виникають і функціонують у зв'язку з вчиненням господарського правопорушення¹¹. В. К. Мамутов розуміє господарсько-правову відповідальність як зазнавання (або несення) господарським органом несприятливих економічних наслідків безпосередньо в результаті застосування до нього передбачених законом санкцій (мір відповідальності) економічного характеру¹², тобто можна сказати, що господарсько-правову відповідальність науковець вважає сукупністю, набором санкцій.

Термін «санкція» походить від латинського - *sanctio*: найсуворіша постанова¹³. В юридичній літературі не має єдиного підходу щодо розуміння цього поняття. Так, С. В. Курильов зазначає, що санкцією в точному сенсі цього слова варто іменувати лише закладену в юридичній нормі можливість (загрозу)

⁹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

¹⁰ Господарське право : практикум / В. С. Щербина, Г. В. Пронська, О. М. Вінник та ін.; заг. ред. В. С. Щербини. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 320 с. (С. 197).

¹¹ Щербина В. С. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2013. №3. С. 10-16. (С. 10).

¹² Мамутов В. К., Овсиенко В. В., Юдин В. Я. *Предприятие и материальная ответственность*. Киев : Наукова думка, 1971. 191 с. (С. 27).

¹³ Штрафні санкції. *Народный правовой портал «Юрисконсульт»*. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/hku/85-hku/2783-230.html> (дата звернення 14.05.2022).

примусу стосовно зобов'язаної особи у випадку невиконання нею обов'язку¹⁴. К. Г. Волинка розглядає санкцію як настання несприятливих наслідків для одного з учасників правовідношення та зазначає, що санкція визначається як державна міра, що застосовується до правопорушника у вигляді юридичної відповідальності, що передбачена в правових нормах і носить каральний характер, тобто міра примусу для суб'єктів, які порушили приписи правових норм¹⁵.

В. І. Кофман наголошує, що позбавлення особи належних йому прав без надання відповідної компенсації – це та кардинальна ознака, що властива відповідальності як правовій санкції в будь-якій галузі права¹⁶.

Досить детальними з приводу визначення поняття санкцій є міркування Н. М. Шевченка стосовно багатозначності терміну «санкція»: по-перше, це захід державного примусу, що застосовується до правопорушника; по-друге, структурний елемент правової норми; по-третє, несприятливі наслідки правопорушення у вигляді додаткових обтяжень, обмежень права особистого або майнового характеру¹⁷.

За твердженням Н. М. Навальневої, санкції - це правові засоби, що полягають в певних негативних наслідках, встановлених законом або договором, які застосовуються при невиконанні (неналежному виконанні) обов'язку, визначеного законом чи договором, порушенні заборон, обмежень та в інших випадках, встановлених законом¹⁸.

Доречно звернути увагу на певні особливості, які мають місце в регулюванні питань встановлення санкцій в зарубіжному законодавстві. Наприклад, у Франції вплив на правове регулювання цих питань має так звана доктрина «нового соціального захисту». Відповідно до неї санкція норми права

¹⁴ Курьшев С. В. Санкция как элемент правовой нормы. *Сов. государство и право*. 1984. № 8. С. 47-51. (С. 49).

¹⁵ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с. (С. 116).

¹⁶ Кофман В. И. Избранные труды по гражданскому и хозяйственному праву. Екатеринбург : Бизнес, менеджмент и право. 2011. 590 с. (С. 30).

¹⁷ Шевченко Н. М. Господарсько-правова відповідальність та господарські санкції. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 175-179. (С. 176).

¹⁸ Навальнева Н. М. Конфіскаційні санкції у цивільному праві : анотація дисертації на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 11 с. (С. 1).

розглядається як засіб делікатного впливу на особистість правопорушника з тим, щоб він усвідомив ступінь заподіяної ним суспільної шкоди, розкаявся, вступив на шлях виправлення і вчинив конкретні заходи до відшкодування заподіяного збитку¹⁹.

Таким чином, традиційно під санкцією розуміють захід державного примусу, що застосовується до правопорушника у вигляді певної відповідальності у разі порушення ним відповідного обов'язку.

Одним з видів санкцій є господарські санкції, якими відповідно до ч. 1 ст. 217 ГК України визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки²⁰. В свою чергу штрафні санкції відповідно до положень ч. 2 ст. 217 ГК України є різновидом господарських санкцій поряд з відшкодуванням збитків та оперативно-господарськими санкціями.

У вітчизняному законодавстві поняття штрафних санкцій закріплено у положеннях ч. 1 ст. 230 ГК України відповідно до яких штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання²¹. Аналізуючи господарське законодавство слід відзначити, що ГК України не розкриває окремо визначення понять «неустойка», «штраф», «пеня».

Водночас, згідно з положеннями ст. 549 ЦК України неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від

¹⁹ Гринько С. Д. Ноксальна відповідальність за законодавством франції, німеччини та україни: порівняльно-правовий аспект. *Форум права*. 2009. №1. С. 117-122.

²⁰ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

²¹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання²².

На законодавчому рівні дефініція «штрафна санкція» (фінансова санкція, штраф) міститься також у положеннях ст. 14 п. 14.1.265 Податкового кодексу України, де вона розуміється як плата у вигляді фіксованої суми та/або відсотків, що справляється з платника податків у зв'язку з порушенням ним вимог податкового законодавства та іншого законодавства, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи, а також штрафні санкції за порушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності²³, але це визначення не загальне, а адаптоване до податкового законодавства.

Аналізуючи поняття «штрафні санкції» необхідно звернутись до наукової літератури. Так, наприклад, С. Ю. Гапало штрафні господарські санкції розуміє як заходи державного примусу, що застосовуються до учасників господарських правовідносин у результаті вчинення господарського правопорушення та виражаються в настанні негативних наслідків у вигляді стягнення неустойки (штрафу, пені), предметом якої є певна грошова сума²⁴. Відповідно до наукової думки авторів науково-практичного коментаря до ГК України, штрафними санкціями є оперативні заходи, які учасник господарських відносин може застосовувати для припинення порушення господарського зобов'язання з метою спонукати порушника до виконання своїх обов'язків і компенсації втрат потерпілої сторони²⁵.

Поряд з визначенням штрафних санкцій в науковій літературі визначають і їх ознаки. Зокрема, авторами науково-практичного коментаря до ГК України зазначено, що для таких санкцій характерно наступне: а) вони стягуються в дохід особи, яка потерпіла від правопорушення; б) правовою основою їх застосування є як закон, так і договір; в) сферою їх застосування є договірні

²² Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

²³ Податковий кодекс України : Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, 544 № 17. Ст. 112.

²⁴ Гапало С. Ю. Санкції в господарському праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ. 2011. 23 с. (С. 11).

²⁵ Хозяйственный кодекс Украины : Научно-практический комментарий / под общ. ред. А. А. Бобковой. Харьков : ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. 1296 с. (С. 739).

відносини; г) їх стягнення можливо як при наявності, так і при відсутності збитків; д) вони є певною сумою відшкодування у фіксованому розмірі, що не вимагає доказів; є) це чітко визначена величина, встановлена заздалегідь і точно відома обом сторонам; ж) це заходи, що дозволяють швидко відреагувати на правопорушення, спонукати винну особу до виконання зобов'язань і отримати попереднє відшкодування збитків; з) їх розмір може бути диференційований залежно від значення договору або від характеру вчиненого порушення, а при визначенні їх обсягу, що підлягає стягненню, можуть бути враховані ступінь виконання зобов'язання²⁶.

В юридичній літературі предметом дослідження були не тільки штрафні санкції в цілому, а і їх окремі види. В. А. Ойгензіхт називає наступні риси, які є характерними для неустойки: а) визначається наперед в договорі; б) її розмір залежить від значення забезпечуваного нею зобов'язання за договором та від ступеня виконання зобов'язання; в) неустойка застосовується в процесі виконання договору за порушення кожного зобов'язання, умови договору, а не за невиконання договору в цілому; г) сплата неустойки не звільняє від обов'язку виконати договір; д) сплата неустойки, як правило, не позбавляє права на відшкодування збитків; є) при грубому порушенні договору неустойка може бути підвищена; ж) для стягнення неустойки встановлений скорочений строк позовної давності²⁷.

Серед кваліфікуючих ознак штрафу та пені в цивільному праві виділяють наступні. Ознаками штрафу є: 1) можливість установлення за будь-яке порушення зобов'язання: невиконання або неналежне виконання (порушення умов про кількість, якість товарів, робіт (послуг), виконання зобов'язання неналежним чином тощо); 2) обчислення у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Ознаками пені є: 1) застосування лише в грошових зобов'язаннях; 2) встановлення тільки за такий вид порушення зобов'язання як прострочення виконання (порушення умови про строки); 3)

²⁶ Хозяйственный кодекс Украины : Научно-практический комментарий / под общ. ред. А. А. Бобковой. Харьков : ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. 1296 с. (С. 739).

²⁷ Ойгензихт В. А. Имущественная ответственность в хозяйственных договорах : учебное пособие. Душанбе : Тадж. ун-т., 1980. 111 с. (С. 50).

обчислення у відсотках від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання; 4) триваючий характер, що відбивається у нарахуванні пені за кожний день прострочення²⁸.

При аналізі норм ГК та ЦК України прослідковується певна розбіжність у регулюванні питань встановлення видів штрафних санкцій. Господарське законодавство передбачає три види самостійних штрафних санкцій, а саме - неустойку, штраф та пеню, проте цивільне законодавство відносить пеню та штраф до різновидів неустойки, яка є не тільки формою відповідальності, але і одним зі способів забезпечення виконання зобов'язання. Вживання різного понятійного апарату у ГК та ЦК України свідчить про те, що чинне законодавство регулює питання стягнення штрафних санкцій за порушення виконання господарських зобов'язань неоднозначно і суперечливе, що у свою чергу призводить до формування неоднорідної правозастосовної практики у цій сфері та відсутності єдності у розумінні поняття та суті штрафних санкцій взагалі²⁹.

О. П. Подцерковний у своїх дослідженнях наголошує на тому, що вирішення колізійних питань та усунення проблем застосування ГК та ЦК України (він розглядає це на прикладі грошових зобов'язань) має відбуватися шляхом їх науково-обґрунтованої гармонізації, а не вихолощенням особливостей регулювання господарських відносин³⁰.

Г. Л. Знаменський зазначав, що при вирішенні проблеми конкуренції норм ГК та ЦК України треба виходити з традиційного співвідношення спеціального та загального законодавства. Він акцентував увагу, що між загальним (ЦК України) і спеціальним (ГК України) законами існують відносини не підпорядкованості, а субсидіарності. Це означає, що при регулюванні конкретних відносин у пріоритетному порядку застосовуються

²⁸ Дьяконова Н. Договірні санкції : правові аспекти у відносинах із резидентами. *Архів електронного видання бухгалтер і закон*. URL: https://bz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/BZ011063 (дата звернення 12.10.2021).

²⁹ Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 262 с. (С. 24).

³⁰ Подцерковний О. П. Грошові зобов'язання учасників господарських відносин : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2006. 527 с. (С. 150).

норми спеціального закону, а, якщо вони є недостатніми для належного регулювання цих відносин, у субсидіарному порядку можуть застосовуватися норми загального закону. Методологічною підставою для вирішення цього питання, на думку вченого, є застосування принципу «*Lex specialis derogat generali*» («Спеціальний закон скасовує дію загального закону»)³¹. Тому за умови конкуренції між приватноправовими нормами ГК і ЦК України пріоритет мають норми ГК України, якщо йдеться про господарські відносини³².

Але судова практика пішла іншим шляхом. Так, стосовно цього питання ВГСУ в Інформаційному листі «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» від 07.04.08 № 01-8/211 висловив наступну позицію щодо співвідношення норм цих кодифікованих нормативно-правових актів та їх застосування у випадку виникнення колізій: «при вирішенні даного питання слід виходити з того, що при правозастосуванні застосовується не в цілому закон як нормативно-правовий акт, а відповідна правова норма чи її частина, за змістом якої і визначається чи є ця норма (її частина) спеціальною чи загальною». Також в листі зазначається, що вирішальними для застосування ГК України і ЦК України при регулюванні господарських відносин є положення ч. 2 ст. 9 ЦК України, відповідно до яких «законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання», і положення ч. 1 ст. 4 ГК України згідно з яким «особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання визначаються цим Кодексом»³³.

І. А. Селіванова, досліджуючи цю проблематику, підходить до її вирішення шляхом виділення суб'єктного складу учасників правовідносин. Таке

³¹ Знаменский Г. Л. Новое хозяйственное право. Избранные труды. Киев : Юринком Интер, 2012. 487 с. (С. 347).

³² Мамедова С. М. Деякі проблеми термінологічної неузгодженості щодо штрафних санкцій. *Господарське право та процес в умовах трансформації суспільних відносин* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 27 вересня 2018 р.). Кривий Ріг : ДЮОІ МВС України, 2018. С. 160–164. (С. 162).

³³ Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 № 01-8/211. *Офіційний веб-сайт Вищого господарського суду України*. URL: <http://vgsu.arbitr.gov.ua/news/709/> (дата звернення 18.09.2021).

твердження обґрунтовує тим, що окрім господарсько-правової відповідальності суб'єкти господарсько-правових відносин можуть претерпівати в тому числі і цивільно-правову відповідальність за правопорушення або неналежне виконання майнових господарських зобов'язань. Заходи цивільно-правової відповідальності відносять до господарсько-правової відповідальності у випадку, коли її розглядають в широкому розумінні як відповідальність за правопорушення у сфері господарювання. Автор наголошує на тому, що в такому випадку, коло суб'єктів господарсько-правової відповідальності повинно бути обмежене виключно учасниками господарсько-правових відносин³⁴. Ця точка зору ґрунтується на прямій вказівці положень ч. 1 ст. 216 ГК України, із змісту якої вбачається, що господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій несуть учасники саме господарських відносин.

В юридичній літературі склалась певна дискусія щодо правової природи штрафних санкцій. Прибічники однієї теорії наголошують на подвійній правовій природі штрафних санкцій, а прибічники іншої теорії, навпаки, доводять відсутність подвійності правової природи таких санкцій.

Так, Д. А. Гришин зазначав, що оскільки неустойка покликана лише попередити порушення зобов'язання, впливаючи на контрагента загрозою застосування до нього несприятливих наслідків, то як спосіб забезпечення виконання зобов'язання неустойка діє до моменту належного виконання останнього. Пояснити це можна тим, що цивільне право покликане регулювати «нормальні» майнові відносини, що становлять предмет даної галузі. Тож автор наголошує на тому, що неустойка, як і будь-який інший спосіб забезпечення виконання зобов'язання, покликана забезпечувати також нормальне (або,

³⁴ Селіванова І. А. Співвідношення Цивільного та Господарського кодексів України в регулюванні відповідальності за порушення у сфері господарювання. Хозяйственное законодательство Украины : практика применения и перспективы развития в контексте европейского выбора : Сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований; редкол. : В. К. Макутов (отв. ред.) и др. Донецк : ООО "Юго-Восток, ЛТД", 2005. С. 77-78. (С. 77).

іншими словами, належне) виконання зобов'язання³⁵. Таким чином, науковець дотримується існуючої в науці думки про те, що неустойка є і способом забезпечення виконання зобов'язань, і мірою відповідальності за його порушення, та наголошує на тому, що в якості першого вона буде діяти лише до моменту, коли ще можливо належне виконання зобов'язання, а в якості другого - з моменту його порушення. Існувати ж як вид відповідальності неустойка може завжди, незалежно від того де і ким вона встановлена³⁶.

Досліджуючи роботи М. І. Брагінського, можна дійти висновку, що автор також дотримується наукової позиції щодо подвійної правової природи штрафних санкцій, стверджуючи, що будь-яка санкція до порушення договору носить характер стимулу до належного виконання зобов'язання³⁷.

О. О. Отраднова виокремлює критерій розмежування між забезпеченням виконання зобов'язання і мірою відповідальності - відповідний етап існування неустойки. З моменту укладення сторонами договору про неустойку або підписання договору, який забезпечується законною неустойкою, і до моменту порушення зобов'язання, неустойка є способом забезпечення виконання зобов'язань. Основне її призначення на цьому етапі - стимулювати боржника до належного виконання. Після порушення зобов'язання, тобто в разі невиконання неустойкою забезпечувальної функції, вона перетворюється у міру цивільно-правової відповідальності, а її стягнення стає тим додатковим невиконаним наслідком, який покладається на несправного боржника³⁸.

Ю. В. Долматова також є прибічником наукової позиції стосовно подвійної правової природи неустойки, але при цьому автор акцентує увагу на функціях неустойки, зазначаючи, що на стадії укладення та виконання договору неустойка є способом забезпечення, виконує стимулюючу функцію і забезпечує належне виконання договору; на стадії порушення зобов'язання - неустойка

³⁵ Гришин Д. А. Неустойка теория, практика, законодательство. Москва : Статут, 2005. 103 с. (С. 32).

³⁶ Гришин Д. А. Неустойка теория, практика, законодательство. Москва : Статут, 2005. 103 с. (С. 32 – 33).

³⁷ Брагинский М. И. Общее учение о хозяйственных договорах. Минск : Наука и техника, 1967. 260 с. (С. 229, 239).

³⁸ Отраднова О. О. Неустойка в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 15 с. (С. 8).

стає формою відповідальності з притаманними їй ознаками³⁹.

Схожої позиції дотримується і З. Ф. Татькова з приводу того, що штрафні санкції мають подвійну правову природу через те, що вони виступають одночасно забезпеченням виконання зобов'язань і мірою відповідальності для несумлінного контрагента⁴⁰.

О. І. Гелевей подвійну правову природу неустойки обґрунтовує через її функції, зазначаючи, що за певних обставин неустойка продовжує виконувати свою забезпечувальну функцію і в разі порушення строків виконання зобов'язання, оскільки остаточний розмір відповідальності боржника перебуває в пропорційній залежності від тривалості невиконання зобов'язання⁴¹.

Б. М. Гонгало з цього приводу відзначає, що видається необхідним розрізняти неустойку як спосіб забезпечення виконання зобов'язання і стягнення неустойки як міру відповідальності. Наявність неустойки в законі або договорі стимулює боржника до виконання своїх обов'язків під страхом того, що в разі порушення зобов'язання відбудеться стягнення неустойки, тобто настане відповідальність⁴².

Доктринальний підхід щодо подвійної природи неустойки знаходить своє відображення і у судовій практиці. Так, у Постанові ВС від 31 липня 2019 р. у справі № 910/3692/18 суд зазначив, що неустойка має подвійну правову природу та підкреслив, що до настання строку виконання зобов'язання неустойка є способом його забезпечення, а в разі невиконання зобов'язання перетворюється на відповідальність, яка спрямована на компенсацію негативних для кредитора наслідків порушення зобов'язання боржником. Водночас пеня за своєю правовою природою продовжує стимулювати боржника до повного виконання взятих на себе зобов'язань і після сплати

³⁹ Долматова Ю. В. Неустойка в гражданском праве Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Российский ун-т дружбы народов. Москва, 2006. 23 с. (С. 13).

⁴⁰ Татькова З. Ф. Щодо механізму реалізації стягнення штрафних санкцій та їх функцій. *Форум права*. 2012. № 1. С. 937-943. (С. 939).

⁴¹ Гелевей О. І. Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання: автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2003. 20 с. (С. 11).

⁴² Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств. Вопросы теории и практики. Москва, 2004. 449 с. (С. 46-47).

штрафу, тобто порівняно зі штрафом є додатковим стимулюючим фактором»⁴³, аналогічна правова позиція міститься і в Постанові ВС від 17 листопада 2020 р. у справі № 904/6892/17⁴⁴.

Одним із представників протилежної наукової позиції є І. Й. Пучковська, яка виступає проти подвійної правової природи неустойки, виходячи з того, що неустойка не передбачає існування джерела виконання порушеного зобов'язання, завдяки якому кредитор розраховує отримати виконання порушеного боржником зобов'язання в порядку захисту. Механізм дії неустойки - це механізм дії відповідальності. Неустойка - це штраф, який є майновим покаранням для боржника і частковою компенсацією втрат для кредитора. Із моменту домовленості про встановлення неустойки і до її сплати при порушенні договору неустойка є мірою відповідальності, що застосовується виключно при порушенні договірного зобов'язання. Можливість її реалізації у разі порушення зобов'язання і стимулює боржника до належного виконання останнього. Отже, оскільки неустойці притаманні ознаки мір відповідальності та у неї відсутня основна ознака видів забезпечення виконання зобов'язання - наявність джерела виконання порушеного зобов'язання, то остання не може визнаватися одним із видів забезпечення виконання зобов'язання і, відповідно, не має подвійної природи. Автор наголошує, що такий висновок жодним чином не знижує ролі неустойки, її значення, бо не змінює сутності даної міри як обов'язку боржника передати кредитору грошову суму або майно у разі порушення зобов'язання, при цьому дозволяє побачити різницю між видами забезпечення виконання зобов'язання та мірами відповідальності як інститутами, призначеними для захисту прав кредитора у договірному зобов'язанні⁴⁵.

Таку наукову позицію підтримала і Л. Дьоміна, наголосивши на відсутності в неустойці важливої ознаки способу забезпечення виконання

⁴³ Постанова Верховного Суду від 31 липня 2019 р. у справі № 910/3692/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83429224> (дата звернення 08.05.2022).

⁴⁴ Постанова Верховного Суду від 17 листопада 2020 р. у справі № 904/6892/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93072139> (дата звернення 08.06.2022).

⁴⁵ Пучковська І. Й. Проти подвійної природи неустойки. *Проблеми цивільного права*. № 4 (67). 2011. С. 105-113. (С. 112-113).

зобов'язань – забезпечуваності (наявності додаткових ресурсів для задоволення інтересів кредитора), а, отже, невиконанні головної функції – гарантійної. Замість неї має місце захисна, яка характеризує саме відповідальність⁴⁶.

З огляду на зазначене, вбачається доцільним підтримати наукову позицію з приводу подвійної правової природи штрафних санкцій, яка проявляється в тому, що до моменту порушення такі санкції є способом забезпечення виконання зобов'язання, а після порушення вони трансформуються у міру відповідальності, проте пеня, навіть при такій трансформації, все одно продовжує виконувати функції забезпечення виконання зобов'язання, що проявляється у стимулюванні боржника до повного виконання зобов'язання.

Ще одним проблемним питанням є питання визначеності суб'єктів, до яких застосовуються штрафні санкції. Тут слід відзначити, що в ГК України стосовно учасників господарських відносин прослідковується певна неузгодженість, зокрема відповідно до положень ч. 1 ст. 230 ГК, штрафні санкції застосовуються до учасників господарських відносин, а в ч. 2 цієї ж статті вказано, що суб'єктами права застосування штрафних санкцій є учасники відносин у сфері господарювання, зазначені у ст. 2 ГК України. При буквальному тлумаченні цієї норми складається враження, що законодавець розмежовує суб'єктний склад учасників відносин, які виникають при застосування штрафних санкцій, виокремлюючи двох різних учасників.

Так, у ст. 2 ГК України визначено, що учасниками відносин у сфері господарювання є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності⁴⁷.

Трактуючи положення ст. 2, автори коментаря до ГК України зазначають, що учасником господарських відносин може бути не будь-яка особа, яка має

⁴⁶ Дьоміна Л. Неустойка: спосіб забезпечення чи вид відповідальності. *Business Law Electronic Resource*. URL: <https://www.businesslaw.org.ua/neustoika/> (дата звернення 15.04.2022).

⁴⁷ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

цивільну дієздатність, а тільки та, яка має особливості правового статусу такого учасника, що пов'язані із економічними чинниками участі в суспільному виробництві чи в його організаційному забезпеченні, з можливістю впливу внаслідок діяльності на господарську систему та економічні відносини в країні, соціальний добробут її громадян. Цей статус визначається не юридичною формою, зокрема, юридичної чи фізичної особи, а тим, що суб'єкт відносин безпосередньо здійснює господарську діяльність як діяльність у сфері суспільного виробництва, пов'язану з економічними, екологічними та іншими соціальними факторами, які складають добробут суспільства. Всі інші учасники господарських відносин мають певний зв'язок із господарською діяльністю чи її наслідками⁴⁸.

Доречно також наголосити на тому, які ж саме відносини належать до сфери господарювання, але за своєю суттю не є господарськими відносинами. Так, у сфері господарювання виникають й інші відносини, які за своїми ознаками відрізняються від господарських відносин, а, отже, не підпадають під дію господарського законодавства. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 4 ГК України, не є предметом регулювання зазначеного кодексу: майнові та особисті немайнові відносини, що регулюються ЦК України; земельні, гірничі, лісові та водні відносини, відносини щодо використання й охорони рослинного і тваринного світу, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, атмосферного повітря; трудові відносини; фінансові відносини за участі суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів; адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділений господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання; відносини за участю суб'єктів господарювання, що виникають у процесі виконання вимог законодавства, яке регулює відносини у сфері

⁴⁸ Учасники відносин у сфері господарювання. *Народний правовий портал «Юрисконсульт»*. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/hku/85-hku/2554-2.html> (дата звернення 16.12.2021).

запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення⁴⁹.

Зважаючи на викладене вище, слід відрізнити поняття «господарські відносини» від поняття «відносини у сфері господарювання», які співвідносяться як частка й ціле. Адже відносинами у сфері господарювання є і трудові відносини між найманим працівником і роботодавцем - суб'єктом господарювання (підприємцем), і відносини між суб'єктами господарювання і споживачами, і відносини, що складаються з приводу звернення до судів та інших державних органів суб'єкта господарювання (споживача, працівника тощо) за захистом своїх порушених прав⁵⁰. Таким чином, за своєю суттю не всі відносини у сфері господарювання є господарськими та не всі відносини у сфері господарювання підпадають під дію господарського законодавства.

В. С. Щербина, переводячи цю дискусію в площину відповідальності, зауважує, що господарсько-правова відповідальність є поняттям вузьким, ніж поняття відповідальності за правопорушення у сфері господарювання (якщо брати до уваги розуміння господарювання і відповідного кола суб'єктів, задіяних у ньому, то відповідальність у цій сфері може бути і цивільною, і адміністративною, і кримінальною). Тому господарсько-правову відповідальність слід розглядати як окремий, спеціальний вид відповідальності, що застосовується за господарські правопорушення як один із видів правопорушень у сфері господарювання. При цьому суб'єктами такої відповідальності можуть бути виключно учасники господарських відносин, незалежно від того, є вони суб'єктами господарювання, споживачами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, наділеними господарською компетенцією, чи іншими учасниками відносин у сфері

⁴⁹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁵⁰ Господарське право України : навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Несиної. Київ : Центр учбової літератури, 2012. *Навчальні матеріали онлайн.* URL: https://pidru4niki.com/10561127/pravo/gospodarski_vidnosini_pravove_regulyuvannya_oznaki_vidi_gospodarskih_pravovidosin (дата звернення 05.02.2022).

господарювання, визначеними у ст. 2 ГК України⁵¹.

З огляду на досліджений матеріал, варто зазначити, що коло «учасників відносин у сфері господарювання» ширше за коло «учасників господарських відносин». Також, аналізуючи норми ГК України, в яких закріплено положення щодо штрафних санкцій, окрім положень ч. 2 ст. 230, прослідковується, що ГК України оперує поняттям «учасник господарських відносин», тому можна дійти висновку, що в даному випадку наявна певна лексична помилка з боку законодавця та у ч. 2 ст. 230 також йде мова саме про учасників господарських відносин.

Отже, в контексті застосування штрафних санкцій, можна дійти висновку щодо змістовної ідентичності термінів «учасники господарських відносин» та «учасники відносин у сфері господарювання», перелік яких міститься у ст. 2 ГК України. З метою термінологічного узгодження цих понять пропонується внести зміни до ч. 2 ст. 230 ГК України та викласти її в наступній редакції: «2. Суб'єктами права застосування штрафних санкцій є учасники господарських відносин, зазначені у статті 2 цього Кодексу».

Поряд з цим потрібно дослідити яких саме суб'єктів слід розуміти під учасниками господарських відносин при застосуванні штрафних санкцій.

В. С. Щербина у своїх працях дотримується думки про тотожність категорій «учасники господарських відносин» і «суб'єкти господарського права»⁵² ⁵³ та зазначає, що поняття «суб'єкт господарського права» обґрунтовано теорією господарського права, яка виходить з того, що суб'єктами господарського права є учасники господарських відносин ⁵⁴. Науковець в даному випадку ототожнює «суб'єктів господарського права» та «учасників господарських відносин».

О. М. Вінник з цього приводу відзначає, що суб'єктами господарських

⁵¹ Щербина В. С. Господарсько-правова відповідальність у доктрині господарського права України та її законодавче закріплення. *Право України*. № 8. 2019. С. 81-93. (С. 84).

⁵² Щербина В. С. Суб'єкти господарського права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 264 с. (С. 9).

⁵³ Актуальні проблеми господарського права : навч. посіб. / за ред. В. С. Щербини. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 528 с. (С. 85).

⁵⁴ Щербина В. С. Господарське право : підручник / В. С. Щербина. 6-те вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 640 с. (С. 115).

правовідносин (господарського права) є лише ті учасники відносин у сфері господарювання, яким притаманна сукупність необхідних для цього ознак (рис), а саме: безпосереднє здійснення господарської діяльності або керівництво нею; створення (набуття статусу суб'єкта господарських відносин) у встановленому законом порядку; наявність майна, необхідного для здійснення господарської діяльності чи керівництва нею; наявність господарської правосуб'єктності⁵⁵.

Проте в літературі зустрічається і протилежна думка з цього приводу, відповідно до якої поняття учасника правовідносин є вужчим, ніж поняття суб'єкта права; воно дає змогу лише охарактеризувати відповідний аспект реального буття суб'єкта права, тобто його участь у конкретних суспільних правовідносинах⁵⁶.

Так, на думку В. С. Мілаш, з приводу співвідношення категорій «суб'єкт господарського права» й «учасник господарських відносин» кожен учасник будь-якого різновиду господарських правовідносин є суб'єктом господарського права, однак не кожен суб'єкт господарського права може бути учасником усіх без винятку господарських правовідносин⁵⁷.

Таким чином, суб'єктом господарського права є особа, яка має господарську правосуб'єктність (тобто особа, яка потенційно здатна бути учасником господарських правовідносин), а суб'єкт господарських правовідносин – це реальний учасник правових відносин, який наділений господарською правосуб'єктністю.

Дослідивши питання учасників господарських відносин, доцільно зупинитись на питанні хто може застосовувати штрафні санкції до таких учасників. Відправною точкою для з'ясування є дослідження тлумачення терміну «застосування» в словниках. Так, в словниках української мови, застосуванням вважається процес дії або дія⁵⁸.

⁵⁵ Вінник О. М. Господарське право : навч. посібник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 766 с. (С. 60-61).

⁵⁶ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва : Юрид. лит., 1974. 116 с. (С. 116).

⁵⁷ Мілаш В. С. Господарське право : курс лекцій (Ч. 1). Харків : Право, 2008. 75 с. (С. 75).

⁵⁸ СУМ - Словник української мови в 11 томах. СЛОВНИК UA. Портал української мови та літератури. URL:

В юридичній літературі також виходять з того, що застосування права завжди пов'язане з вчиненням активних дій⁵⁹.

П. Є. Недбайло визначає застосування як такий спосіб реалізації правових норм в суспільному житті, коли дія норм права пов'язана з конкретними фактами, коли норма застосовується до цих фактів. Застосування правових норм, на відміну від інших форм їх здійснення, означає реалізацію їх в правовідносинах. Особливість юридичної діяльності з застосування правових норм, на відміну від інших способів їх реалізації, полягає в активних діях з організації їх здійснення у правовідносинах, в застосуванні їх до конкретних фактів, в тому числі до інших осіб з метою виконання ними своїх юридичних обов'язків⁶⁰.

З приводу суб'єктів застосування в юридичній літературі розгорнулася певна дискусія, відповідно до якої більшість науковців, таких як С. М. Гусаров⁶¹, І. Я. Дюрягін⁶², О. Ф. Скакун⁶³, О. М. Юхимюк⁶⁴ тощо, дотримуються думки, що суб'єктами застосування є тільки уповноважені на те органи. Так, зокрема, С. М. Гусаров під правозастосуванням розуміє здійснювану в процедурно-процесуальному порядку владно-організуючу діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, яка полягає в індивідуалізації юридичних норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих випадків в акті застосування норм права⁶⁵.

О. Ф. Скакун застосування норм права (правозастосовчу діяльність) розглядає як владно-організаційну діяльність уповноважених державних органів, організацій і посадових осіб, яка здійснюється в процедурно-

<https://slovyk.ua/index.php?swrd=застосовувати> (дата звернення 18.09.2021).

⁵⁹ Керимов Д. А., Гальперин Г. Б., Петров В. С. Общая теория государства и права : учебное пособие. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1961. 528 с. (С. 407).

⁶⁰ Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм : монография. Москва : Госюриздат, 1960. 512 с. (С. 128-129).

⁶¹ Гусаров С. М. Правозастосування в сфері законодавчої та нормотворчої діяльності. *Право.ua*. № 3. 2015. С. 35-42.

⁶² Дюрягин И. Я. Применение норм советского права. Свердловск, 1973. 128 с.

⁶³ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє видання. К. : Алерта; ЦУП, 2011. 524 с. (С. 91).

⁶⁴ Юхимюк О. М. Типологія правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту*. 2012. № 19 (1). С. 132–134.

⁶⁵ Гусаров С. М. Правозастосування в сфері законодавчої та нормотворчої діяльності. *Право.ua*. № 3. 2015. С. 35-42. (С. 35).

процесуальному порядку і полягає в реалізації норм права шляхом винесення юридичних рішень щодо конкретних суб'єктів з конкретних питань⁶⁶.

І. Я. Дюрягін розкриває застосування норм права (правозастосовчу діяльність) як здійснювану в спеціально визначених законом формах державно-владну організаційну діяльність компетентних суб'єктів із видання індивідуально конкретних правових приписів⁶⁷.

О. М. Юхимюк під правозастосуванням розуміє правову форму діяльності уповноважених компетентних суб'єктів, спрямовану на реалізацію принципів та норм права в конкретних життєвих ситуаціях шляхом винесення індивідуально-конкретних рішень⁶⁸.

Орзіх В. М. також акцентує увагу саме на владному характері правозастосування⁶⁹.

З проаналізованих наукових позицій можна дійти висновку, що розповсюдженою точкою зору серед науковців є думка, що застосування 1) здійснюється тільки уповноваженими на те органами, зокрема, судом; 2) застосування завжди є проявом державного примусу.

Проте існує і інша наукова думка. Так, наприклад, класик цивілістики О. С. Иоффе дотримувався наукової думки, згідно якої в договірних відносинах і сам контрагент може застосовувати встановлену в законі або договорі санкцію до правопорушника, не вдаючись взагалі до допомоги судових чи інших державних органів⁷⁰.

Ю. Х. Калмиков також є прибічником другого наукового підходу. Він відзначав, що суть правозастосування полягає у вчиненні активних дій з втілення юридичних приписів у життя і при цьому суб'єкт правозастосовчої діяльності не має істотного значення. Ним може бути громадянин, організація - юридична особа або державний орган, наділений владними повноваженнями.

⁶⁶ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє видання. К. : Алерта; ЦУП, 2011. 524 с. (С. 91).

⁶⁷ Дюрягін І. Я. Применение норм советского права. Свердловск, 1973. 128 с. (С. 19).

⁶⁸ Юхимюк О. М. Типологія правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту*. 2012. № 19 (1). С. 132–134. (С. 134).

⁶⁹ Орзух В. М. Застосування нотаріусами аналогії закону та аналогії права : дис. ... доктора філософії : 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 185 с. (С. 27).

⁷⁰ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1955. 311 с. (С. 10).

Важливо, щоб активні дії зазначених осіб вели до врегулювання певних відносин шляхом залучення до цього процесу відповідних правових норм⁷¹.

П. Є. Недбайло з цього приводу наполягав, що застосування норм права не можна зводити тільки до державно-владних велінь, тобто до дій, в результаті яких виникають тільки державно-правові, адміністративно-правові або процесуальні правовідносини⁷².

М. С. Малєїн розмірковував, що як правило, заходи відповідальності застосовуються спеціально уповноваженими на те державними органами: судом, арбітражем, адміністративними органами тощо шляхом видання індивідуальних правових актів. Проте, господарське, цивільне, трудове законодавство передбачають можливість добровільного виконання обов'язків, що становлять зміст відповідальності. Так, громадянин або підприємство, які порушили договірні зобов'язання, можуть в добровільному порядку сплатити встановлену законом неустойку (штраф, пеню); а відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю працівника, проводиться за рішенням адміністрації даного підприємства. Однак і при добровільному виконанні обов'язків відповідальності державний примус як ознака відповідальності залишається необхідним: якщо добровільного виконання не буде - відповідальність реалізується примусово через суд і арбітраж⁷³.

Відповідно до тез представників останньої наукової позиції стосовно суб'єктів застосування права, в доктрині аргументується підхід, що суб'єктами застосування права поряд із державними органами, громадськими організаціями і посадовими особами є також контрагенти, громадяни та юридичні особи.

Вважаємо за доцільне підтримати цю наукову позицію та акцентувати увагу на тому, що у відносинах застосування штрафних санкцій не тільки суд має право такого застосування, а такими повноваженнями наділені і учасники

⁷¹ Калмыков Ю. Х. Избранное / сост. и науч. ред. П. В. Крашенинников. Москва : Статут, 2013. 197 с. (С. 20-21).

⁷² Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм : монография. Москва : Госюриздат, 1960. 512 с. (С. 165).

⁷³ Малєин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. лит., 1985. 192 с. (С. 134-135).

господарських відносин. Така позиція ґрунтується на тому, що, як вже було зазначено вище, застосування - це певний процес, в якому може приймати безпосередню участь і кредитор. Наведене доводить і той факт, що на підприємствах створені та функціонують такі окремі структурні підрозділи як відділи з претензійно-договірної роботи, які здійснюють застосування цих санкцій шляхом організації саме такого виду роботи. В договорах заздалегідь розраховуються суми штрафних санкцій, потім здійснюється підрахунок штрафних санкцій за певний період порушення виконання зобов'язань, наприклад, у разі допущення прострочення, і боржників направляється претензія з вимогою щодо їх сплати. В разі, якщо боржник реагує на претензію та сплачує штрафні санкції, то, безсумнівно, цей процес і є застосуванням штрафних санкцій кредитором до боржника, оскільки без здійснення цих дій кредитором вони не були б сплачені. Якщо ж боржник, отримавши претензію, ігнорує її вимоги і не сплачує штрафні санкції, то їх застосовує суд, у разі пред'явлення позову кредитором до боржника⁷⁴.

Таким чином, вбачається обґрунтованим суб'єктами права застосування штрафних санкцій вважати не тільки суд, а і учасників господарських відносин. В такому разі штрафні санкції є не тільки заходами державного примусу, а є і заходами примусу, який має приватний характер. Аргументом на користь цієї позиції є також те, що при буквальному тлумаченні ч. 2 ст. 230 ГК України можна побачити, що законодавець врахував те, що суб'єктами права застосування штрафних санкцій є і учасники таких відносин.

Стосовно предмету штрафних санкцій. Відповідно до положень ч. 1 ст. 230 ГК України предметом штрафних санкцій є лише грошові кошти⁷⁵, згідно з положеннями ч. 1 ст. 549 ЦК України предметом неустойки є грошові кошти або інше майно⁷⁶.

⁷⁴ Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 262 с. (С. 37).

⁷⁵ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁷⁶ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

Більшість науковців-господарників наголошують на імперативності норми ГК України щодо предмету штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань, зазначаючи, що це можуть бути лише грошові кошти в зв'язку з достатньо ускладненим порядком звернення стягнення на майно суб'єктів господарювання, відсутність незалежної оцінки майна господарсько-виробничого призначення та можливість зловживань стосовно господарського використання майна^{77 78 79}.

С. Ю. Гапало, розглядаючи проблему предмета штрафних санкцій (неустойки), зазначає, що позиція ГК України з цього приводу є цілком обґрунтованою, зважаючи на специфіку відносин у сфері господарювання, адже основного значення в цій сфері набувають гроші, а метою застосування штрафних санкцій є саме спрощений порядок компенсації втрат кредитора⁸⁰.

Д. Е. Федорчук констатує, що можливість встановлення предмета неустойки в натуральному вигляді є новелою цивільного законодавства через те, що раніше за ЦК України неустойка визначалась винятково як грошова сума, а отже будь-які спроби встановити неустойку (наприклад, у формі пені) у вигляді обов'язку передати певний товар вважалися такими, що не ґрунтувалися на законодавстві⁸¹.

Цікавим з даного питання є аналіз зарубіжного законодавства. Так, наприклад, виключно грошова сума є предметом штрафних санкцій за законодавством Азербайджану⁸², Вірменії⁸³, Грузії⁸⁴ і Казахстану⁸⁵.

⁷⁷ Таткова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2009. 238 с. (С. 136).

⁷⁸ Хозяйственный кодекс Украины : научно-практический комментарий / под общ. ред. А. А. Бобковой. Харьков : ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. 1296 с. (С. 740-741).

⁷⁹ Господарське право : практикум / А. Г. Бобкова (кер.авт.кол.), Ю. О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Харків : Право, 2018. 592 с. (С. 302-303).

⁸⁰ Гапало С. Ю. Санкції в господарському праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2011. 257 с. (С. 105).

⁸¹ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 54).

⁸² Гражданский кодекс Азербайджанской Республики : Закон Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 г. № 779-IQ (с изменениями и дополнениями состоянием на 03.12.2019 г.). URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420111 (дата звернення 18.05.2022). (Ст. 462.1).

⁸³ Гражданский кодекс Республики Армения : Закон Республики Армения от 28 июля 1998 г. № ЗР-239. URL: http://www.parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html?lang=rus (дата звернення 05.12.2021). (Ст. 369).

Цивільний кодекс Киргизької Республіки розуміє під неустойкою не тільки грошову виплату, а й «майнову цінність», закріплюючи в ст. 320 Цивільного кодексу, що неустойкою (штрафом, пенею) визнається визначена законодавством або договором грошова сума або інша встановлена в договорі майнова цінність, яку боржник зобов'язаний сплатити або передати кредиторіві в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання⁸⁶.

Предметом неустойки в Німеччині, за загальним правилом, може бути грошова сума (відповідно до ст. 339 Німецького цивільного уложення), але є виключення, зазначені у ст. 342, а саме - в договорі дозволяється передбачити неустойку в іншій формі ніж грошова, якщо в якості неустойки була обіцяна не грошова сума⁸⁷.

Відповідно до ст. 1382 Цивільного кодексу Італії, зазначається, що в разі невиконання або затримки у виконанні (1218) одна з договірних сторін зобов'язана надати певну послугу, грошові кошти або інше майно, що має ефект обмеження компенсації обіцяним виконанням, якщо воно не було виконано (1223)⁸⁸.

Цивільний кодекс Голландії в ст. 91 книги 6 «Зобов'язальне право» закріплює положення, що боржник у разі невиконання свого зобов'язання, зобов'язаний сплатити грошову суму або інше виконання⁸⁹.

Згідно положенням §2048 Цивільного кодексу Чеської Республіки, неустойка може бути узгоджена не тільки у вигляді грошової виплати, але і в

⁸⁴ Гражданский кодекс Грузии : Закон Грузии от 26 июня 1997 г. URL: <http://oceanlaw.ru/wp-content/uploads/2018/03/%D0%93%D0%9A-%D0%93%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%B8.pdf> (дата звернення 18.01.2022). (Ст. 417).

⁸⁵ Гражданский кодекс Республики Казахстан : Закон Республики Казахстан от 27 декабря 1994 г. № 268-ХІІІ. *Онлайн закон*. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=392;-54 (дата звернення 19.01.2022). (Ст. 293).

⁸⁶ Гражданский кодекс Кыргызской Республики : Закон Кыргызской Республики от 8 мая 1996 г. № 15 (с изменениями и дополнениями состоянием на 22.07.2020 г.). URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30212538 (дата звернення 10.02.2022).

⁸⁷ Германское гражданское уложение : Закон Германии от 1 января 1900 г. URL: <http://haa.su/2oi/> (дата звернення 28.01.2022).

⁸⁸ Codice Civile Italiano : R.D. 16 marzo 1942, n. 262 Approvazione del testo del Codice Civile. *The Cardozo Electronic Law Bulletin*. URL: http://www.jus.unitn.it/cardozo/Obiter_Dictum/codciv/home.html (дата звернення 18.02.2022).

⁸⁹ Гражданский кодекс Голландии : Закон Голландии от 01.01.1992 г. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0005289/2020-07-01> (дата звернення 10.03.2022).

іншому вигляді⁹⁰.

З наведеного аналізу національного законодавства та законодавства зарубіжних країн вбачається, що, як правило, в законодавстві пострадянських країн предметом штрафних санкцій є виключно грошові кошти. Це можна пояснити тим, що більшість країн пострадянського простору, в тому числі і Україна, успадкували досить консервативне бачення предмета штрафних санкцій та перенесли у сучасність порядок регулювання штрафних санкцій, притаманний радянським часам, не враховуючи реалії ринку. На відміну від законодавчої бази вищезазначених держав, законодавства країн з розвинутою ринковою економікою, таких як Німеччина, Італія, Голландія, Чехія, в якості предмету штрафних санкцій, поряд з грошовою сумою, передбачає і альтернативний варіант – «інше майно», «інше виконання» тощо.

Проаналізувавши зарубіжну практику, можна дійти висновку, що законодавство країн з розвинутою економікою стосовно визначення предмету штрафних санкцій більш адаптоване до реалій сучасного ринку, де у боржника є альтернативний варіант вибору предмета штрафних санкцій та можливість задоволення вимог кредитора відповідною майновою цінністю або іншим виконанням у разі відсутності грошових коштів. Враховуючи те, що з моменту набрання чинності ГК України в 2004 р. положення про предмет штрафних санкцій не змінювалось та не зазнавало адаптації до сучасного стану ринкових відносин, вбачається, що ГК України потребує модернізації врегулювання даного питання.

Доцільно зауважити, що на практиці погашення штрафних санкцій відбувається в тому числі і за рахунок майна боржника. Це відбувається у випадку, якщо у боржника відсутні кошти для сплати штрафних санкцій, але у його власності перебуває відповідне майно. В такому разі в порядку виконавчого провадження проводиться звернення стягнення на це майно для подальшої сплати санкцій. Такий порядок знайшов відображення у Постанові

⁹⁰ Гражданский кодекс Чешской Республики : Закон Чешской Республики от 03.02.2012 г. URL: <http://juristpraha.cz/wp-content/uploads/novy-obcansky-zakonik-rj.pdf> (дата звернення 10.03.2022).

ВГСУ від 12.04.2005 р. у справі № 2-25/14330-2004: «сплату штрафних санкцій підприємства (об'єднання), установи і організації провадять відповідно до закону за рахунок прибутку, який залишається в їх розпорядженні після сплати всіх податків і зборів (обов'язкових платежів). У разі відсутності коштів штрафні санкції можуть бути застосовані шляхом звернення стягнення на майно підприємства (об'єднання), установи і організації в порядку, передбаченому законом»⁹¹.

Таким чином, аналіз відповідних положень ГК та ЦК України дозволяє зробити висновок, що в цих нормативно-правових актах штрафні санкції визначено нетотожно, а саме це: лише грошові кошти - за господарським законодавством (ч. 1 ст. 230 ГК України) та грошові кошти або інше майно - за цивільним законодавством (ч. 1 ст. 549 ЦК України). Враховуючи досвід зарубіжних країн та сучасний стан ринкової економіки України, вбачається, що значно прискорить процедуру сплати штрафних санкцій передбачена за взаємною згодою сторін в договорі можливість сплати неустойки альтернативним способом у вигляді грошової суми або речей, визначених родовими ознаками. Ця пропозиція базується на врахуванні реалій сьогодення: якщо боржник не в змозі сплатити штрафні санкції у грошовій сумі, а в його власності перебуває відповідне майно, передача якого влаштовує кредитора, то пропонується передбачити в господарському законодавстві погашення штрафних санкцій таким майном, яке належить боржникові на праві власності⁹².

При цьому, для того, щоб в національному законодавстві не стиралась певна межа з заставою, пропонується визначати таке майно саме у вигляді речей, визначеними родовими ознаками, які вимірюються числом, вагою, мірою, вартість яких еквівалентна сумі штрафних санкцій. Таке обмеження майна лише родовими речами обумовлено також тим, що для сторін при

⁹¹ Про стягнення штрафних санкцій : Постанова Вишого господарського суду України від 12.04.2005 р. у справі № 2-25/14330-2004. *Офіційний веб-портал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1433600-05#Text> (дата звернення 12.03.2022).

⁹² Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 262 с. (С. 40-41).

стягненні штрафних санкцій не виникатиме складнощів з додатковою оцінкою такого майна, яка є досить вартісною.

В результаті викладеного можна виокремити ознаки, які притаманні господарським штрафним санкціям, зокрема, штрафні санкції: 1) є заходами державного або приватного примусу; 2) застосовуються до учасників господарських відносин; 3) підлягають стягненню у вигляді неустойки, штрафу, пені; 4) підлягають сплаті на підставі закону або укладеного господарського договору між учасниками господарських відносин; 5) їх розмір та спосіб обчислення встановлюється законом або договором; 6) предметом є грошова сума або речі, визначені родовими ознаками, які вимірюються числом, вагою, мірою, вартість яких еквівалентна сумі штрафних санкцій; 7) застосовуються у разі порушення учасником господарських відносин правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

На основі проведеного дослідження та виділених ознак пропонується визначити штрафні санкції наступним чином, з внесенням відповідних змін до ч. 1 ст. 230 ГК України, яку викласти в наступній редакції: «1. Штрафними санкціями визнаються заходи державного або приватного примусу, які застосовуються до учасників господарських відносин у вигляді стягнення неустойки, штрафу, пені, розмір та спосіб обчислення яких встановлено законом або договором, що обраховуються грошовою сумою або, у випадках, передбачених договором, речами, визначеними родовими ознаками, вартість яких еквівалентна сумі таких санкцій, яку учасник господарських відносин зобов'язується сплатити або передати у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання».

1.2. Функції та принципи застосування штрафних санкцій в господарських відносинах

В науці відкритим залишається питання стосовно ієрархії та видів

функцій, які притаманні штрафним санкціям, через відсутність в юридичній літературі єдиного та усталеного бачення з цього приводу.

Для того, щоб визначитись з системою функцій штрафних санкцій, необхідно проаналізувати та деталізувати кожен з них, тому є доцільним проведення аналізу існуючих доктринальних думок стосовно поняття «функцій», видів функцій юридичної і господарсько-правової відповідальності та функцій штрафних санкцій.

В юридичній літературі існує думка, що цілі юридичної відповідальності будь-якого рівня конкретизуються в її функціях, які відображають основні напрямки її впливу на суспільство і особу, характеризують її сутність та призначення в суспільстві⁹³.

Термін «функція», відповідно до академічного тлумачного словника, має кілька значень: 1) як явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; 2) роботу кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось; 3) призначення, роль чого-небудь⁹⁴.

В юридичній літературі саме поняття «функції права» використовується та характеризує соціальну роль права, є основними напрямками впливу права на різноманітні суспільні відносини, впорядкування їх стосовно цілей і завдань правового регулювання⁹⁵.

Функціями права також називають основні напрямки його впливу на суспільні відносини, обумовлені сутністю та соціальною цінністю права в суспільстві⁹⁶. В. С. Ковальський зазначає, що поняття «функції права» охоплює філософсько-правові, загальноправові та галузеві трактування. Філософське трактування функції права спирається на опосередкування цього поняття категоріями узагальнюючого змісту, якими є світоглядні, ідейні, соціологічні

⁹³ Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 572 с. (С. 386).

⁹⁴ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 18.03.2022).

⁹⁵ Кунченко-Харченко В. І. Правознавство : навч. посібник / Кунченко-Харченко В. І., В. Г. Печерський, Ю. Ю. Трубін. 2011. *Навчальні матеріали онлайн*. URL: https://pidru4niki.com/13500804/pravo/funktsiyi_prava (дата звернення 17.04.2022).

⁹⁶ Хахуліна К. С., Малига В. А., Стадник І. В. Теорія держави і права в схемах та визначеннях : навч. посібник. Донецьк : Донецький національний університет, 2008. 316 с. (С. 49).

категорії права («сене права», «справедливість права», «примусове право», «регулятивне право», «моральність права», «образ права» тощо)⁹⁷.

Функції права знаходять своє відображення у функціях юридичної відповідальності. Останні в науковій літературі розуміють як основні напрями впливу норм права на суспільні відносини, через які досягаються цілі та проявляється призначення відповідальності. Серед основних функцій юридичної відповідальності розрізняють регулятивну, охоронну, каральну, відновлюючу, виховну (превентивну) та заохочувальну (стимулюючу) функції⁹⁸.

С. С. Алексєєв зазначав, що функції юридичної відповідальності обумовлені її соціальною природою та юридичними особливостями, і, перш за все, тим, що вона є реакцією держави на правопорушення – винне, соціально шкідливе діяння. Відповідно до цього головною, основною функцією правової відповідальності є штрафна та каральна. Разом з цим автор зауважує, що поруч зі штрафною та каральною функцією, правова відповідальність виконує у ряді випадків ще одну функцію – правовідновлюючу⁹⁹. Тобто з висновків науковця можна відзначити, що юридична відповідальність, залежно від певної ситуації, випадку, може виконувати різні функції.

М. С. Малєїн у своєму дослідженні констатує, що юридичній відповідальності притаманні превентивна (попереджувально-виховна), репресивна (каральна), компенсаційна (відновлювальна) і сигналізаційна функції. Переконливим є твердження автора з приводу того, що всі ці функції взаємопов'язані та проявляються у всіх видах відповідальності в тій чи іншій мірі¹⁰⁰. Також науковець стверджує, що виділення тієї чи іншої функції відповідальності є умовним. Всі функції взаємопов'язані і нероздільні; прояв однієї з них неможливий без прояву інших функцій. Юридична

⁹⁷ Ковальський В. С. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 58-62. (С. 59).

⁹⁸ Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. *Навчальні матеріали онлайн*. URL: https://pidru4niki.com/1333122256748/pravo/funktsiyi_yuridichnoyi_vidpovidalnosti (дата звернення 18.04.2022).

⁹⁹ Алексєєв С. С. *Собрание сочинений* : В 10 т. Т. 3: Проблемы теории права : курс лекций. Москва : Статут, 2010. 781 с. (С. 369).

¹⁰⁰ Малєїн Н. С. *Правонарушение: понятие, причины, ответственность*. Москва : Юрид. лит., 1985. 192 с. (С. 145).

відповідальність спрямована на попередження правопорушень, виховання поваги до закону, громадських і особистих інтересів і представляє собою певні позбавлення для правопорушника, застосування її заходів дає уявлення про осіб, які вчиняють правопорушення¹⁰¹.

Традиційно серед функцій юридичної відповідальності в теорії держави і права називаються наступні:

- охоронна (правоохоронна, запобіжна) - полягає у попередженні правопорушень, їх профілактиці;

- захисна (компенсаційна, відновлювальна) - полягає у відновленні незаконно порушених суб'єктивних прав, примусовій реалізації невиконаних юридичних обов'язків;

- каральна (штрафна, репресивна) - виражається у встановленні певних обмежень прав правопорушника, позбавленні його певних благ (матеріальних, нематеріальних);

- виховна - полягає: а) у вихованні громадян в дусі поваги до закону; б) у виправленні; в) в інформуванні громадян (особливо тих, хто перебуває на межі правомірної і неправомірної поведінки) про виявлені, припинені, розкриті правопорушення задля того, щоб вони свідомо вели себе правомірно¹⁰².

Функції юридичної відповідальності втілюються і у господарсько-правовій відповідальності. О. М. Вінник у своїх дослідженнях констатує, що господарсько-правовій відповідальності властиві як загальні (притаманні для будь-якої юридичної відповідальності), так і спеціальні функції (є характерними переважно для господарсько-правової відповідальності). Також авторка визначає функції господарсько-правової відповідальності як напрямки її дії, той господарський результат, що настає в результаті застосування господарсько-правової відповідальності. Так, до загальних функцій господарсько-правової відповідальності науковець відносить попереджувально-стимулюючу та штрафну (функція покарання за правопорушення) функції, а до категорії

¹⁰¹ Малєин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. лит., 1985. 192 с. (С. 147 – 148).

¹⁰² Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє видання. К. : Алерта; ЦУП, 2011. 524 с. (С. 436).

спеціальних функцій - компенсаційно-відновлювальну, інформаційну, сигналізаційну функції¹⁰³.

О. М. Вінник розкриває зміст цих функцій наступним чином: попереджувально-стимулююча функція притаманна всім господарським санкціям та проявляється в тому, що не лише застосування господарсько-правової відповідальності, а й сама загроза її застосування примушує учасників господарських правовідносин діяти правомірно; штрафна функція (функція покарання за вчинене правопорушення) незначною мірою характерна для господарсько-правової відповідальності, хоча в певних випадках відіграє значну роль (сплата штрафної неустойки, яка передбачає і сплату суми неустойки, і повного відшкодування збитків); компенсаційно-відновлювальна функція, полягає у відновленні порушеного правопорядку й усуненні наслідків неправомірної поведінки суб'єкта господарювання. Ця функція, на думку науковця, притаманна усім видам та формам господарсько-правової відповідальності, але найбільше - відшкодуванню збитків, штрафним санкціям; сигналізаційна функція - проявляється в тому, що застосування до суб'єкта господарювання господарсько-правової відповідальності є сигналом для нього про необхідність поліпшення своєї роботи з метою уникнення в майбутньому втрат від застосування такої відповідальності, а для контрагентів такого господарюючого суб'єкта - сигналом про необхідність зважити доцільність продовження з ним договірної зв'язку або розірвання існуючого; інформаційна функція полягає в інформуванні учасників господарського життя про негаразди в діяльності їх партнерів, а відтак - в доцільності корегування своїх відносин з ними¹⁰⁴.

В. К. Мамутов дійшов висновку, що найчастіше в науці виділяють такі функції господарсько-правової відповідальності як: стимулююча (штрафна, попереджувальна), компенсаційна (відновлювальна), обліково-інформаційна (сигналізаційна, контрольна)¹⁰⁵.

С. М. Шишкін вказував на те, що санкції за порушення господарських

¹⁰³ Вінник О. М. Господарське право : курс лекцій. Київ : Атіка, 2004. 624 с. (С. 320).

¹⁰⁴ Вінник О. М. Господарське право : курс лекцій. Київ : Атіка, 2004. 624 с. (С. 320 – 321).

¹⁰⁵ Мамутов В. К. Овсиенко В. В., Юдин В. Я. Предприятие и материальная ответственность. Киев : Наукова думка, 1971. 191 с. (С. 37-38).

зобов'язань виконують стимулюючу (штрафну), компенсаційну, попереджувальну (виховну) і сигналізаційну функції¹⁰⁶.

В. В. Лаптев вважав, що стимулююча, компенсаційна, інформаційно-облікова і у деяких випадках штрафна функції є характерними для господарсько-правової відповідальності¹⁰⁷. На думку О. А. Заярного для санкцій властивою є тільки стимулююча функція, котра проявляється через загрозу настання несприятливих наслідків для суб'єкта господарювання у випадку вчинення ним правопорушення. Інші функції вступають в дію після застосування до порушника господарсько-правової відповідальності¹⁰⁸.

І. Ф. Коваль та Ю. М. Павлюченко, досліджуючи окремо охоронну функцію господарського права, приходять до висновку, що охоронна функція господарського права становить вплив господарсько-правових норм на відносини у сфері господарювання, який здійснюється шляхом попередження господарських правопорушень, застосування способів захисту прав учасників відносин у сфері господарювання, зокрема, й заходів господарсько-правової відповідальності, на підставі поєднання диспозитивних й імперативних засад регулювання, які забезпечують такий стан впорядкування господарських відносин, який є результатом взаємоузгодження індивідуального підприємницького інтересу із загальносуспільними і державними потребами в підтримці й утвердженні господарського правопорядку. Зміст охоронної функції господарського права, з їх точки зору, становлять засоби правового впливу, які охоплюють превентивну (попереджувальну) протидію правопорушенням у сфері господарювання, припинення правопорушень, інших перешкод у здійсненні прав та обов'язків учасниками відносин у сфері господарювання, застосування до порушників заходів захисту і господарсько-правової відповідальності¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Шишкин С. Н. Имущественные санкции за нарушение обязательств по поставкам : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.04 / Российская академия наук. Институт государства и права. Москва, 1993. 16 с. (С. 7).

¹⁰⁷ Лаптев В. В. Хозяйственное право. Москва : Юридическая литература, 1970. 448 с. (С. 244).

¹⁰⁸ Заярний О. А. Співвідношення понять господарсько-правова відповідальність та господарсько-правові санкції. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. 2010. № 82. С. 51-57. (С. 56).

¹⁰⁹ Коваль І. Ф., Павлюченко Ю. М. Охоронна функція господарського права. *Право України*. 2019. № 8. С. 15-30. (С. 27-28).

Г. Я. Стоякін зазначав, що поведінка особи, яка діяла навмисно або з необережності, яка діяла свідомо або свідомо допускала негативний результат своєї протиправної поведінки, заслуговує засудження, а застосування до неї заходів відповідальності переслідує цілі (функції) не тільки відновлюючі, а й виховні¹¹⁰.

Ю. В. Долматова вважає, що механізм дії неустойки та її функцій побудований на тих же принципах, що і механізм функціонування відповідальності, тобто носить компенсаційний, попереджувально-сигналізаційний і припиняючий характер, отже у зв'язку з цим можна виділити, що неустойка виконує стимулюючу, компенсаційну та сигналізаційну функції. На думку науковця, основним призначенням неустойки на стадії укладення та виконання договору є стимулювання до належного виконання зобов'язання. На стадії порушення зобов'язання в поєднанні з таким способом захисту права як примушування виконати зобов'язання, стимулююча функція неустойки набуває правовідновлюючого характеру та має на меті: відновлення порушеного права кредитора шляхом примусового його виконання. Разом з тим, авторка зазначає, що на стадії порушення договірною зобов'язання неустойка виконує компенсаційну і сигналізаційну функції. Компенсаційна функція неустойки найбільш чітко проявляється в поєднанні з вимогою про відшкодування збитків. Сигналізаційна функція неустойки зводиться до того, що часта сплата неустойки (майнових штрафів) позначає наявність в господарській діяльності боржника частого порушення зобов'язальних господарських правовідносин, що є причиною стягнення неустойки¹¹¹. Дослідниця приходиться до переконання, що, по-перше, специфіка неустойки як правового інституту полягає в попередженні господарських порушень, в забезпеченні профілактичної функції юридичної відповідальності і в стимулюванні до належного виконання зобов'язання. По-друге, всі функції неустойки взаємообумовлені і органічно впливають одна з

¹¹⁰ Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Свердловский институт. Свердловск, 1973. 21 с. (С. 11-12). юридический

¹¹¹ Долматова Ю. В. Неустойка в гражданском праве Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Российский ун-т дружбы народов. Москва, 2006. 23 с. (С. 13 – 14).

іншої¹¹².

О. О. Отрадна у своїх дослідженнях зазначає, що основною функцією неустойки як способу забезпечення є стимулююча функція. Стимулюючий характер неустойки спрямовується на різні сфери інтересу кредитора в залежності від виду зобов'язання. Крім того, в деяких випадках неустойці властива і оціночна функція, тобто попередня оцінка сторонами можливих мінімальних збитків, які може зазнати кредитор внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником. Автором також акцентується увага на тому, що стягнення (передача) неустойки має подвійну компенсаційно-штрафну функцію. З однієї сторони призначенням стягнення неустойки є відшкодування (компенсація) кредитору завданих збитків. З іншої сторони, всі різновиди стягнення неустойки виконують функцію покарання, оскільки неустойка стягується незалежно від наявних збитків кредитора і часто понад збитки¹¹³.

А. Г. Карапетов підкреслив, що навіть після порушення неустойка у вигляді пені, нараховуючись на прострочений борг, стимулює до скорішого погашення боргу, отже, продовжує відігравати забезпечувальну роль, вважає, що неустойка є видом забезпечення виконання зобов'язання не лише до порушення зобов'язання боржником, а й до її сплати кредитору, одночасно виступаючи і мірою цивільно-правової відповідальності¹¹⁴.

О. С. Іоффе вважав, що неустойка призначена для стимулювання реального виконання зобов'язання. Таку функцію виконує і обов'язок з відшкодування збитків. Вони схожі й тому, що, за винятком штрафної неустойки, всі інші її види містять компенсаційний елемент, так як або використовуються для відшкодування збитків (виключна і альтернативна неустойка), або зараховуються в суму їх відшкодування (залікова неустойка). Однак зв'язок між обов'язком відшкодувати збитки і самими збитками прямий:

¹¹² Долматова Ю. В. Неустойка в гражданском праве Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Российский ун-т дружбы народов. Москва, 2006. 23 с. (С. 14).

¹¹³ Отрадна О. О. Неустойка в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 15 с. (С. 8).

¹¹⁴ Карапетов А. Г. Неустойка как средство защиты прав кредитора в российском и зарубежном праве. Москва : Статут, 2005. 286 с. (С. 60, 65).

збитки підлягають відшкодуванню саме в тому розмірі, в якому вони заподіяні. Навпаки ж, зв'язок між неустойкою і збитками непрямий: в тій мірі, в якій неустойка стягується, вона відшкодовує збитки, але при її стягненні питання про розмір збитків і про те, чи виникли вони, не ставиться - неустойка є прямим наслідком самого правопорушення, на випадок якого вона встановлена. Саме тому їй і притаманний штрафний елемент, бо встановлена заздалегідь вона нараховується незалежно від розміру збитків та навіть при їх відсутності¹¹⁵.

В. Цюра зазначав, що у підприємницьких відносинах неустойка може виконувати як компенсаційну, так і оціночну функцію. Оціночна функція полягає в тому, що сторони заздалегідь визначають розмір можливих втрат, що можуть мати місце після порушення зобов'язання, забезпеченого неустойкою¹¹⁶. Представником компенсаційної функції є також і Е. Годеме, який, розмірковуючи про неустойку як про договірне визначення збитків, предметом якого є попередження судового процесу, і труднощів при визначенні збитків, взагалі не ставив під сумнів ту обставину, що штрафна умова в угоді «має предметом компенсацію шкоди від невиконання»¹¹⁷.

З. Ф. Татькова виділяє часові проміжки дії різних функцій штрафних санкцій. Так, з її точки зору, після того як договір підписано і він почав діяти, головною функцією штрафних санкцій є забезпечувальна, а після порушення однією із сторін своїх договірних зобов'язань – штрафна та компенсаційна функції. Таким чином, виходить, що в окремій ситуації на різних етапах господарської діяльності штрафні санкції виконують різні за змістом і значенням функції¹¹⁸. Також вона звертає увагу на те, штрафними санкціями безпосередньо відбувається ущемлення майнових інтересів порушника, це є дієвим засобом для корекції його подальшої поведінки при здійсненні господарської діяльності. Можливість стягнення штрафних санкцій

¹¹⁵ Иоффе О. С. Обязательственное право. Москва, «Юрид. лит.», 1975. 880 с. (С. 166).

¹¹⁶ Цюра В. Проблемні аспекти класифікації неустойки, її оціночні і штрафні властивості. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 6.

¹¹⁷ Годэмэ Е. Общая теория обязательств (пер. с франц. И. Б. Новицкого). Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 511 с. (С. 395 – 396).

¹¹⁸ Татькова З. Ф. Щодо механізму реалізації стягнення штрафних санкцій та їх функцій. *Форум права*. 2012. № 1. С. 937-943. (С. 939).

передбачена законодавцем у разі, коли неможливо примусити порушника виконати обов'язки шляхом видачі відповідним органом розпоряджень. Часто стягнення штрафних санкцій тісно пов'язане з відшкодуванням збитків. Проте штрафна господарсько-правова відповідальність відрізняється від відповідальності у формі відшкодування збитків тим, що вона застосовується лише тоді, коли передбачена законом або договором¹¹⁹.

На думку А. Г. Бикова, господарські санкції виконують стимулюючу, компенсаційну та виховну функції¹²⁰.

М. І. Брагінський вважає функціями штрафних санкцій тільки стимулюючу та компенсаційну¹²¹.

Також в доктрині існує думка, що штрафна відповідальність, на відміну від відповідальності за завдання збитків, має передусім караючу, а не компенсаційну функцію. Через те, що разом з відшкодуванням збитків особа, яка порушила господарське зобов'язання або правила здійснення господарської діяльності, зобов'язана сплатити стороні, права якої порушено, штрафні санкції у вигляді грошової суми відповідно до ст. 230 ГК України, тобто у правопорушника виникає так звана штрафна відповідальність¹²².

В. В. Овсієнко також акцентує увагу на тому, що в кожному конкретному випадку штрафні санкції виконують різні функції і головною може виступати як штрафна, так і компенсаційна або обліково-інформаційна функція¹²³.

В результаті узагальнення та систематизації позицій науковців щодо функцій штрафних санкцій, до основних їх видів можна віднести: стимулюючу, забезпечувальну, компенсаційну та штрафну функції¹²⁴.

¹¹⁹ Татькова З. Ф. Особливості функцій штрафних санкцій у договірних відносинах. *Слово національної школи суддів України*. 2014. № 2 (7). С. 136-142. (С. 140).

¹²⁰ Биков А. Г. Имущественная ответственность в условиях полного хозрасчета. Москва : Знание, 1970. 32 с. (С. 4).

¹²¹ Брагинский В. И. Общее учение о хозяйственных договорах. Минск, 1967. 260 с. (С. 229).

¹²² Штрафні санкції. *Народный правовой портал «Юрисконсульт»*. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/hku/85-hku/2783-230.html> (дата звернення 28.04.2022).

¹²³ Овсиенко В. В. Проблемы возмещения убытков в хозяйственном праве : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : спец. : 12.00.04 / Харьковский юрид. ин-т. Харьков, 1972. 32 с. (С. 16).

¹²⁴ Мамедова С. М. Щодо особливостей функцій штрафних санкцій у сфері господарювання. *Юридична наука і освіта у сучасних умовах: стан і перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 35-річчю юридичного факультету Донецького нац. ун-ту Василя Стуса (18 травня 2018 р.). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 91-93. (С. 92).

Кожен з цих видів функцій штрафних санкцій має певні особливості, для розкриття сутності яких має значення дослідження семантики назв таких функцій, так: «стимулювання» - це спонукання до дії¹²⁵; забезпечення - матеріальні засоби, що забезпечують можливість жити, існувати; те, що служить запорукою, гарантією, забезпечує збереження або виконання чого-небудь¹²⁶; компенсація – це відшкодування, зрівноважування, винагорода за що-небудь, а також сума, яку сплачують як відшкодування, винагороду; покриття витрат, втрат¹²⁷; штраф - грошове стягнення, що накладається у вигляді покарання¹²⁸.

Стимулююча функція властива практично всім видам санкцій, передбачених або санкціонованих нормами господарського права. Вона має на меті, насамперед, задовольнити економічний інтерес потерпілого суб'єкта шляхом стимулювання (економічного, майнового) правопорушника до правомірних дій¹²⁹.

Сутність забезпечувальної функції зводиться до того, що штрафні санкції виступають додатковою санкцією за невиконання або неналежне виконання зобов'язання. Додаткове забезпечувальне значення штрафних санкцій у порівнянні з відшкодуванням збитків виявляється в тому, що, по-перше, збитки можуть бути стягнуті лише тоді, коли вони дійсно мали місце, а штрафні санкції можуть бути стягнуті незалежно від всього цього – для їх витребування з боржника кредитору необхідна тільки наявність порушення; по-друге, розмір збитків чітко визначається лише після факту невиконання зобов'язання, розмір же штрафних санкцій визначений заздалегідь, що робить їх стягнення неминучим, підвищуючи тим самим реальність несприятливих майнових

¹²⁵ Внутрішній економічний механізм підприємства : навчальний посібник / В. М. Гончаров, Н. В. Касьянова, Н. В. Вецепура, Д. В. Солоха та ін. 2007. URL: <http://ukr.vipreshebnik.ru/economika-pidpr/2476-materialne-i-nematerialne-stimulyvannya-personalu.html> (дата звернення 08.05.2022).

¹²⁶ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/zabezpechennja> (дата звернення 08.05.2022).

¹²⁷ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/kompensacija> (дата звернення 08.05.2022).

¹²⁸ СУМ - Словник української мови в 11 томах. *СЛОВНИК UA. Портал української мови та літератури*. URL: <https://slovyuk.ua/index.php?swrd=штраф> (дата звернення 10.05.2022).

¹²⁹ Татькова З. Ф. Особливості функцій штрафних санкцій у договірних відносинах. *Слово національної школи суддів України*. 2014. № 2 (7). С. 136-142. (С. 139).

наслідків для боржника. Таким чином, забезпечувальний характер штрафних санкцій знаходить свій прояв в тому, що наявність у договорі пункту про цей вид відповідальності за неналежне виконання зобов'язань виступає для боржника певним стимулом, спонукаючи його до належного і своєчасного виконання основного зобов'язання, і є надійною гарантією для кредитора одержати майнову компенсацію за невиконання або неналежне виконання цього зобов'язання незалежно від наявності збитків¹³⁰.

Сутність компенсаційної (відновлювальної) функції полягає у відновленні майнового стану потерпілого, якому спричинено втрати через порушення зобов'язання боржником, шляхом застосування на його користь компенсаційних майнових санкцій, що стягуються з порушника. Сторона – кредитор у зобов'язанні завжди ризикує своїм майновим становищем внаслідок потенційної можливості порушення зобов'язання боржником¹³¹.

Застосування штрафної функції обумовлено протиправною поведінкою (господарським правопорушенням, невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань) правопорушника. У цьому розумінні господарсько-правова відповідальність є ретроспективною, тобто реакцією на вже скоєні протиправні дії (бездіяльність) у вигляді саме відповідальності як покарання правопорушника економічними санкціями¹³². Тобто безпосередньо відбувається обмеження майнових інтересів порушника, а це є дієвим засобом для корекції його подальшої поведінки при здійсненні господарської діяльності. Загалом штрафна функція покладена на такі види господарсько-правових санкцій як штрафні санкції (неустойка, штраф, пеня)¹³³.

Аналізуючи функції штрафних санкцій/неустойки зарубіжних країн слід зазначити, що, наприклад, в сучасному німецькому праві інститут неустойки

¹³⁰ Денисенко О. В. Специфіка функцій штрафних санкцій. *Економіка та право*. 2008. № 3. С. 131-135. (С. 132).

¹³¹ Мамедова С. М. Щодо особливостей функцій штрафних санкцій у сфері господарювання. *Юридична наука і освіта у сучасних умовах: стан і перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 35-річчю юридичного факультету Донецького нац ун-ту Василя Стуса (18 травня 2018 р.). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 91-93 (С. 93).

¹³² Денисенко О. В. Специфіка функцій штрафних санкцій. *Економіка та право*. 2008. № 3. С. 131-135. (С. 133).

¹³³ Мамедова С. М. Щодо особливостей функцій штрафних санкцій у сфері господарювання. *Юридична наука і освіта у сучасних умовах: стан і перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 35-річчю юридичного факультету Донецького нац ун-ту Василя Стуса (18 травня 2018 р.). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 91- 93. (С. 93).

виконує як функцію тиску на недобросовісного боржника, так і функцію відшкодування можливих збитків кредитора, що проявляється в тому, що згідно Цивільного кодексу Німеччини у разі порушення боржником своїх зобов'язань він зобов'язується сплатити кредитору узгоджену сторонами грошову суму (ст. 339)¹³⁴. Проте в переважній більшості положень законодавства європейських країн наявне дотримання не суто оціночної, а саме компенсаційної функції неустойки.

Як відомо, в англо-американському праві щодо функцій неустойки превалює компенсаційний підхід, який знайшов втілення в законодавстві, в положеннях якого як принцип закріплено: якщо в договорі є застереження, що носять штрафний характер, - вони визнаються недійсними¹³⁵. О. С. Комаров наголошує, що найважливішою рисою англо - американської договірної відповідальності, констатація якої має велике практичне значення, є її винятковий компенсаційний характер або, іншими словами, відсутність штрафної функції. Такий підхід, що має принциповий характер, проявляється в неможливості стягнення штрафних збитків (punitive, exemplary). За англо - американським правом суб'єкт відповідальності не є центральною фігурою, на яку впливає право, і все рідше виникає необхідність доводити відповідальність за порушення норм, що регулюють поведінку особи, яка не виконує договір. Економічний і морально - етичний зміст відповідальності остаточно витісняється в результаті посилення її компенсаційної функції, на яку тепер все більше звертається увага як на спосіб розподілу ризику підприємницької діяльності»¹³⁶. На думку останнього, цей правовий інститут має серйозне значення як елемент загального поняття цивільної відповідальності і поняття договірної відповідальності. Воно проявляється, зокрема, у встановленні відмінності між поняттями «відповідальність» (liability) і «збитки» (damages). Якщо в першому випадку з'ясовується, чи мало місце правопорушення, і встановлюється вид заподіяної шкоди, то в другому - визначається розмір

¹³⁴ Германское гражданское уложение : Закон Германии от 1 января 1900 г. URL: <http://haa.su/2oi/> (дата звернення 16.04.2022).

¹³⁵ Гришин Д. А. Неустойка теория, практика, законодательство. Москва : Статут, 2005. 103 с. (С. 39).

¹³⁶ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. Москва, 1991. 208 с. (С. 35-36).

завданого збитку, юридична можливість його відшкодування, а також розмір грошової компенсації цих збитків¹³⁷.

А. Г. Карапетов також відзначає, що у країнах англо-американського права умову про неустойку називають застереженням про заздалегідь оцінені збитки, яке виконує лише одну функцію - покриття збитків кредитора. У тих випадках, коли сторони, включаючи в договір умову про заздалегідь оцінені збитки, мають на меті передбачити спосіб здійснення тиску на кредитора, англо-американське право говорить про неустойку, яка не має юридичної сили. Іншими словами, якщо відкинути термінологічний аспект питання, то очевидно, що англо-американське право допускає угоду про неустойку, але обмежує її виконання виключно компенсаційною функцією¹³⁸.

Проаналізувавши наукові позиції та зарубіжний досвід стосовно видів функцій господарсько-правової відповідальності взагалі і штрафних санкцій зокрема, можна виокремити чотири функції, які притаманні штрафним санкціям: стимулююча, забезпечувальна, компенсаційна (відновлювальна) та штрафна.

Вбачається доцільним зазначені функції класифікувати наступним чином: так, до моменту порушення господарського зобов'язання основною функцією є стимулююча, а додатковою – забезпечувальна, яка має превентивний характер; після моменту порушення господарського зобов'язання основними функціями стають забезпечувальна, компенсаційна (відновлювальна) та штрафна (остання лише при такому виді неустойки як штрафна) функції, а додатковою виступає стимулююча функція.

Можна підтримати позицію тих вчених^{139 140 141}, які вважають, що штрафні санкції в залежності від характеру випадків можуть виконувати різні

¹³⁷ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. Москва, 1991. 208 с. (С. 38).

¹³⁸ Карапетов А. Г. Неустойка как средство защиты прав кредитора в российском и зарубежном праве. Москва : Статут, 2005. 286 с. (С. 19).

¹³⁹ Вінник О. М. Господарське право : навчальний посібник / 2-е вид., змін. та доп. К. : Всеукр. асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 766 с.

¹⁴⁰ Татькова З. Ф. Щодо механізму реалізації стягнення штрафних санкцій та їх функцій. *Форум права*. 2012. № 1. С. 937-943.

¹⁴¹ Овсиенко В. В. Проблемы возмещения убытков в хозяйственном праве : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : спец. : 12.00.04 / Харьковский юрид. ин-т. Харьков, 1972. 32 с.

функції, є пов'язаними між собою, взаємообумовленими і впливають одна з одною.

Вбачається, що всі чотири виділені функції мають між собою правовий зв'язок, який можна пояснити тим, що стимулююча функція протягом всього часу, починаючи від моменту укладання договору і до того, як порушення ще триває, є тією функцією, яка діє на учасника господарських відносин весь цей час та є незмінною константою. Цей факт обумовлений тим, що дія зазначеної функції спрямована на стимулювання учасника господарських відносин добросовісно виконувати свої зобов'язання під загрозою відповідальності, яка може настати при вчиненні неправомірних дій, і навіть після факту порушення ця функція не припиняє своєї стимулюючої дії, тому що стимулює порушника до якнайшвидшого усунення всіх негативних наслідків та виконання покладених зобов'язань задля мінімізації розміру штрафних санкцій, які можуть бути нараховані.

Після скоєння порушення, а саме після порушення правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарських зобов'язань учасником господарських відносин, починають вступати в дію, «активуватись» інші три функції застосування штрафних санкцій: забезпечувальна, компенсаційна (відновлювальна) та штрафна поряд з незмінною стимулюючою функцією.

Дія функцій штрафних санкцій обумовлена порядком застосування штрафних санкцій, закріпленим в законі або в договорі.

Так, за загальним правилом відповідно до ч. 1 - 2 ст. 232 ГК України, якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями.

Законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли:

- допускається стягнення тільки штрафних санкцій;
- збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції;
- за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні

санкції¹⁴².

Таким чином, в залежності від обраного сторонами в договорі порядку застосування штрафних санкцій поряд з додатковою незмінною стимулюючою функцією застосовуються різні функції. Такі функції будуть наступними:

- при невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання, за яке встановлено штрафні санкції, та при відшкодуванні збитків в частині, не покритій цими санкціями, мають місце компенсаційна (відновлювальна) та стимулююча функції;

- при стягненні тільки штрафних санкцій – забезпечувальна та стимулююча функції;

- при стягненні і штрафних санкцій, і збитків у повному обсязі – штрафна та стимулююча функції;

- при стягненні або штрафних санкцій, або збитків, – забезпечувальна і стимулююча функції (якщо будуть стягнуті тільки штрафні санкції).

Саме за таким співставленням прослідковується наявний правовий зв'язок між функціями штрафних санкцій та порядком їх застосування.

Таким чином, існування та застосування штрафних санкцій до учасників господарських відносин покликано сприяти укріпленню господарських відносин шляхом забезпечення інтересів сторін таких відносин та гарантувати належне право вимоги потерпілій стороні. Особливості функцій штрафних санкцій полягають в тому, що вони одночасно виконують два завдання: виступають як заходи стимулювання, спонукання до належного виконання своїх обов'язків та до припинення неправомірних дій для правопорушника і одночасно як заходи захисту для потерпілої сторони¹⁴³.

Отже, функції штрафних санкцій є основними напрями впливу на боржника, завдяки яким досягається мета застосування таких санкцій.

В науковій літературі висловлювалася думка, що головною метою

¹⁴² Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

¹⁴³ Мамедова С. М. Щодо особливостей функцій штрафних санкцій у сфері господарювання. *Юридична наука і освіта у сучасних умовах: стан і перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 35-річчю юридичного факультету Донецького нац ун-ту Василя Стуса (18 травня 2018 р.). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 91-93. (С. 93).

застосування штрафних санкцій є забезпечення виконання зобов'язань суб'єктами господарювання та надання певних гарантій щодо захисту їх власних прав та інтересів¹⁴⁴.

В національному законодавстві визначення мети штрафних санкцій не наводиться. Якщо звернутись до судової практики, то, наприклад, в Рішенні КСУ від 11.07.2013 р. № 7-рп/2013 зазначено, що наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку спотворює її дійсне правове призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка перетворюється на несправедливо непомірний тягар для споживача та джерело отримання невинуватих додаткових прибутків кредитором. Разом з цим, КСУ зауважує, що межі дії принципу свободи договору визначаються законодавством з урахуванням критеріїв справедливості, добросовісності, пропорційності і розумності. При цьому держава має підтримувати на засадах пропорційності розумний баланс між публічним інтересом ефективного перерозподілу грошових накопичень, комерційними інтересами банків щодо отримання справедливого прибутку від кредитування і правами та охоронюваними законом інтересами споживачів їх кредитних послуг¹⁴⁵.

Аналогічну правову позицію викладено і у Постанові ВС від 25.05.2022 р. у справі № 910/19152/20, в якій суд наголосив на тому, що неустойка має на меті, насамперед, стимулювати боржника до виконання основного грошового зобов'язання та не може становити непомірний тягар для споживача і бути джерелом отримання невинуватих додаткових прибутків для кредитора. Наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку змінює її дійсне правове призначення¹⁴⁶.

Враховуючи наведені чинники, які характеризують причини та умови

¹⁴⁴ Татькова З. Ф. Особливості функцій штрафних санкцій у договірних відносинах. *Слово національної школи суддів України*. 2014. № 2 (7). С. 136-142. (С. 136).

¹⁴⁵ Щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань»: Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням громадянина Козлова Д. О. № 7-рп/2013 від 11.07.2013 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 57. Ст. 2062.

¹⁴⁶ Постанова Верховного Суду від 25.05.2022 р. у справі № 910/19152/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104634891> (дата звернення 10.06.2022).

застосування штрафних санкцій, можемо конкретизувати мету такого застосування, під якою пропонується розуміти забезпечення інтересів сторін господарських відносин, стимулювання боржника до належного виконання своїх обов'язків, запобігання чи мінімізацію негативних наслідків, що можуть настати у разі порушення прав кредитора, сприяння стабільності господарських договірних відносин та укріплення фінансово-господарської дисципліни господарюючих суб'єктів.

Мета свідчить про соціальну необхідність відповідальності взагалі та її форми – стягнення штрафних санкцій зокрема. Формулювання мети саме таким чином дозволяє акцентувати при застосуванні штрафних санкцій на необхідності одночасно враховувати як приватні, так і публічні інтереси; наголосити на тому, що метою штрафних санкцій не є збагачення кредитора за рахунок боржника, такі санкції не повинні бути надмірним тягарем для останнього, а лише слугувати певним інструментом захисту інтересів кредитора, враховуючи баланс інтересів обох сторін зобов'язання¹⁴⁷.

Від функцій застосування штрафних санкцій перейдемо до дослідження загальних засад юридичної відповідальності, тобто її принципів. Треба зазначити, що всі функції відповідальності повинні відповідати її принципам. Відступлення в процесі функціонування від принципів юридичної відповідальності призводить до негативних результатів: формує неповагу до закону, підриває авторитет державної влади, стимулює правовий нігілізм. Принципи юридичної відповідальності, відбиваючись в її функціях, безпосередньо впливають на законодавця, правозастосувача і суб'єктів юридичної відповідальності¹⁴⁸.

Так, розглядаючи питання принципів штрафних санкцій та їх змісту слід для початку з'ясувати, що представляють собою принципи взагалі.

Поняття «принцип» походить від латинського слова «*principium*», що

¹⁴⁷ Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 262 с. (С. 57).

¹⁴⁸ Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 950 с. (С. 298).

перекладається як «початок», «першооснова» та «первинність»¹⁴⁹.

Академічний тлумачний словник визначає слово «принцип» як: 1) основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т.д.; 2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; 3) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці¹⁵⁰.

Принципами права є основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в законі, мають загальну значущість, вищу імперативність і відображають суттєві положення права¹⁵¹, виступають як орієнтири в правотворчій, правоінтерпретаційній і правозастосовній діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, громадян і громадських організацій¹⁵².

Традиційно під принципами права розуміють загальні начала, основні керівні положення, що визначають зміст права¹⁵³, їх визначають як систему закріплених в об'єктивному праві основ, визначень і т.п., що забезпечують дію права як регулятора поведінки¹⁵⁴.

На думку І. С. Канзафарової, принципи права можуть бути прямо закріплені в нормах права, співпадати з їх змістом або логічно впливати зі змісту низки правових норм і духу права певної держави¹⁵⁵.

З'ясувавши, що являють собою принципи права, слід перейти до розгляду принципів юридичної відповідальності.

Під принципами юридичної відповідальності Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинський розуміють відправні ідеї, закріплені в діючому законодавстві,

¹⁴⁹ Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 572 с. (С. 193).

¹⁵⁰ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 18.12.2021).

¹⁵¹ Молдован В. В., Чулінда Л. І. Правознавство : навч. посібник. 2-ге вид., Київ : Центр учбової літератури, 2010. 184 с. *Навчальні матеріали онлайн*. URL: https://pidru4niki.com/14050225/pravo/printsiipi_prava_ponyattya_vidi_zmist (дата звернення 15.04.2022).

¹⁵² Теорія держави та права : навч. посібник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2012. 207 с. (С. 129).

¹⁵³ Советское трудовое право : учебник / под общей ред. доктора юрид. наук, проф. А. И. Процевского. Киев : Голов. издат. объедин. «Вища школа», 1981. 360 с. (С. 27).

¹⁵⁴ Хахуліна К. С., Малига В. А., Стаднік І. В. Теорія держави і права в схемах та визначеннях : навч. посібник. Донецьк : Донецький національний університет, 2008. 316 с. (С. 45).

¹⁵⁵ Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. 453 с. (С. 145).

що характеризують сутність і зміст юридичної відповідальності та визначають її законодавчий розвиток і практику застосування¹⁵⁶.

Д. А. Липинський зазначає, що принципи юридичної відповідальності задають необхідний напрям правового впливу, не дозволяють юридичній відповідальності перетворитися на самоціль, на засіб свавілля, насильства і зла¹⁵⁷.

В науковій літературі звертається увага на те, що принципам юридичної відповідальності притаманні об'єктивні та суб'єктивні властивості. Об'єктивність принципів полягає в тому, що вони закріплені в системі правових норм, в них відображені стійкість зв'язків і закономірності, що існують як всередині інституту юридичної відповідальності, так і між ним і суміжними інститутами, законодавчої і правозастосовчої практики. У суб'єктивності принципів є і плюси, і мінуси. З одного боку, вона дозволяє коригувати зміст принципів юридичної відповідальності, а з іншого боку - залишає занадто багато місця для розсуду як законодавця, так і правозастосувача¹⁵⁸.

На думку О. Ф. Скакун, принципи юридичної відповідальності – це незаперечні вихідні вимоги, що ставляться до правопорушників і дозволяють забезпечувати правопорядок у суспільстві¹⁵⁹.

Вбачається, що найбільш на підтримку заслуговує позиція І. С. Канзафарової щодо розуміння принципів юридичної відповідальності як основних засад, що визначають підстави та межі юридичної відповідальності¹⁶⁰.

В теорії права зустрічається різний перелік принципів, на яких ґрунтується юридична відповідальність.

Так, наприклад, О. Ф. Скакун виділяє серед принципів юридичної

¹⁵⁶ Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 950 с. (С. 299).

¹⁵⁷ Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности. СПб.: Юрид. Цент Пресс, 2003. 385 с. (С. 202-203).

¹⁵⁸ Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 950 с. (С. 298 – 299).

¹⁵⁹ Скакун О. Ф. Теория права і держави : підручник. 3-те видання. К. : Алерта; ЦУП, 2011. 524 с. (С. 433).

¹⁶⁰ Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. 453 с. (С. 147).

відповідальності принципи законності, доцільності, справедливості, своєчасності, обґрунтованості, невідворотності. Також авторка розкриває особливості кожного з них: 1) принцип законності полягає в тому, що юридична відповідальність настає: за наявності складу правопорушення; за фізичні діяння - дію чи бездіяльність; за суспільно шкідливі і, як правило, винні діяння, вчинені деліктоздатною особою; за юридично заборонені діяння; за власні діяння правопорушника; відповідно до процесуальних норм; 2) доцільності - полягає у відповідності обраного засобу впливу на правопорушника меті юридичної відповідальності (захистити правопорядок, виховати поважне ставлення до права), що вимагає: індивідуалізації державно-примусових заходів залежно від ступеню правопорушення і властивостей правопорушника як особи, котра підлягає відповідальності; пом'якшення відповідальності і навіть відмові від застосування засобів відповідальності за наявності можливості досягти її цілей іншим шляхом; 3) справедливості - виявляється в тому, що, зокрема, зворотної сили не має закон, що встановлює чи підсилює відповідальність, але не пом'якшує її; лише одне покарання встановлюється за одне правопорушення (принцип, що теж став аксіомою); 4) своєчасності - означає можливість залучення правопорушника до відповідальності протягом строку давності, тобто періоду, не занадто віддаленого від факту вчинення правопорушення; 5) обґрунтованості - виражається у встановленні самого факту здійснення правопорушником протиправного діяння як об'єктивної істини; встановленні інших юридично значущих фактів, пов'язаних з висновками про факт правопорушення і суб'єкта правопорушення; б) невідворотності - полягає в неминучості настання відповідальності правопорушника¹⁶¹.

Л. А. Луць виділяє принципи справедливості, законності, гуманізму, доцільності, невідворотності юридичної відповідальності, обґрунтованості та своєчасності. Автор розкриває зміст виділених принципів юридичної відповідальності наступним чином: принцип справедливості (відповідальність

¹⁶¹ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє видання. К. : Алерта; ЦУП, 2011. 524 с. (С. 434 – 435).

має бути співмірною зі ступенем небезпечності вчиненого правопорушення; законності (юридична відповідальність повинна застосовуватися лише у випадках, передбачених законом); гуманізму (неможливість застосування заходів примусу, що принижують людську гідність); доцільності (вибір найбільш ефективних засобів примусу); невідворотності юридичної відповідальності (жодна особа не повинна уникнути відповідальності за кожне вчинене правопорушення); обґрунтованості (аргументованість щодо фактичних обставин правопорушення та обраної міри відповідальності); своєчасності (юридична відповідальність та правопорушення не повинні мати значного розриву в часі)¹⁶².

Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинський вважають, що юридичній відповідальності притаманні принципи справедливості, гуманізму, законності, невідворотності, індивідуалізації і винності діяння¹⁶³.

Також серед принципів юридичної відповідальності в правовій доктрині виділяють принципи справедливості, гуманізму, законності, пропорційності, обґрунтованості, доцільності, невідворотності юридичної відповідальності, відповідальності за вину¹⁶⁴.

Нещодавно прийнятий Закон України «Про санкції», відповідно до положень ч. 2 ст. 3 якого застосування санкцій ґрунтується на принципах законності, прозорості, об'єктивності, відповідності меті та ефективності¹⁶⁵. Хоча положення цього закону спрямовані на захист публічного інтересу, але принципи застосування санкцій є аналогічними принципам юридичної відповідальності і для суб'єктів приватноправових відносин.

Серед наведених вище принципів юридичної відповідальності окремо привертає увагу принцип невідворотності відповідальності. Для того, щоб отримати уявлення про те, чи відноситься даний принцип до принципів

¹⁶² Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник (за кредитно-модульного системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с. (С. 344).

¹⁶³ Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 950 с. (С. 306).

¹⁶⁴ Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю.П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с. (С. 26).

¹⁶⁵ Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2018. (Із змінами).

штрафних санкцій, слід дослідити суть такого принципу та навести основні підходи до його розуміння.

Т. І. Тарахонич відзначає, що принцип невідворотності передбачає, що будь-яка особа незалежно від її матеріального становища, соціального статусу повинна нести відповідальність за скоєне правопорушення¹⁶⁶.

Л. В. Павелко та Т. О. Подковенко вважають, що принцип невідворотності - це неминучість настання передбачених правом санкцій відносно особи, яка вчинила злочин. Даний принцип сприяє підвищенню ефективності діяльності правоохоронних органів, зміцненню правопорядку і законності в суспільстві, правової стабільності суспільних відносин, що відповідають його інтересам¹⁶⁷.

Принцип невідворотності відповідальності розуміється так: якщо правопорушення вчинене, а відповідальність не настала, це спричиняє шкоду авторитету права, сприяє появі почуття впевненості у можливості безкарності у разі порушення закону, саме тому юридична відповідальність має бути неминучою¹⁶⁸.

Проте, якщо розглядати такий принцип через призму конкретних видів юридичної відповідальності, то, вбачається, що принцип невідворотності відповідальності вченими розглядається як спеціальний принцип, який притаманний, як правило, кримінальному праву, в той час як загальні принципи притаманні не лише кримінальному праву, але й іншим галузям права^{169 170 171 172} та ін.

Аналізуючи дію принципу невідворотності відповідальності у

¹⁶⁶ Тарахонич Т. В. Принципи юридичної відповідальності в системі принципів права. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 284-287. (С. 285).

¹⁶⁷ Подковенко Т. О., Павелко Л. В. Принципи юридичної відповідальності: загальнотеоретичний аспект. *Молодий вчений*. № 2 (17). 2015. С. 830-833. (С. 832).

¹⁶⁸ Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с. (С. 29).

¹⁶⁹ Савченко А. В., Кузнєцов В. В., Штанько О. Ф. Сучасне кримінальне право України : курс лекцій. Київ : Вид. Паливода А.В., 2006. 636 с. (С. 24).

¹⁷⁰ Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. Москва, 1988. 176 с. (С. 64).

¹⁷¹ Коржанський М. Й. Про принципи кримінального права України. *Право України*. 1995. № 11. С. 69-70. (С. 69).

¹⁷² Шевченко О. А. Поняття принципу невідворотності кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 460-468. (С. 467).

застосуванні господарських штрафних санкцій, вбачається, що в господарських відносинах при застосуванні штрафних санкцій такий принцип юридичної відповідальності не завжди має місце, оскільки кредитор може не вимагати такої відповідальності або зобов'язання може припинитися в результаті прощення ним боргу боржника.

З аналізу законодавства можна побачити лише один приклад обов'язковості настання відповідальності в площині стягнення штрафних санкцій, її невідворотності. Так, Закон України «Про майнову відповідальність за порушення умов договору підряду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів» (який втратив чинність 20 червня 2007 р.) відповідно до положень ч. 3 ст. 3 вимагав від сторін обов'язкового стягнення неустойки. Сторони договору підряду (контракту) зобов'язані були стягувати в установленому порядку неустойку (пеню) та вимагати відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань, передбачених цим Законом та договором підряду (контракту). У разі недотримання цього зобов'язання сума неустойки (пені), що не була стягнута в установленому порядку з винної сторони за порушення умов договору підряду (контракту), стягувалась за рішенням суду до державного бюджету як із сторони, яка не заявила ці вимоги, так і з сторони, що не виконала договірних зобов'язань, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України¹⁷³. Наразі із втратою чинності цим Законом обов'язок стягнення штрафних санкцій діючим законодавством не передбачений, тому і принцип невідворотності відповідальності не входить до числа обов'язкових принципів застосування штрафних санкцій.

Отже, в господарських відносинах при застосуванні штрафних санкцій такий принцип юридичної відповідальності як принцип невідворотності відповідальності не є обов'язковим в зв'язку з тим, що пред'явлення до порушника вимоги про сплату штрафних санкцій є правом кредитора, а не обов'язком, і навіть при наявності правопорушення застосування штрафних

¹⁷³ Про майнову відповідальність за порушення умов договору підряду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів : Закон України від 06.04.2000 р. № 1641-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 27. Ст. 212 (втратив чинність).

санкцій можливе лише на підставі волевиявлення кредитора¹⁷⁴.

Аналіз інших принципів юридичної відповідальності дозволяє прийти до висновку, що вони корелюються з принципами господарсько-правової відповідальності.

Так, ГК України встановлює загальні принципи господарсько-правової відповідальності, закріплюючи їх у ч. 3 ст. 216 зазначеного кодексу: приклад обов'язкової дії принципу невідворотності відповідальності - 1) потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; 2) передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; 3) сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі; 4) у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції¹⁷⁵.

В науково-практичному коментарі до ГК України за загальною редакцією В. К. Макутова авторами розкривається зміст зазначених принципів. Так, зміст першого принципу полягає в тому, що учасники господарських відносин мають право застосовувати або вимагати застосування, незалежно від застереження про це у договорі, такої загальної санкції як стягнення збитків, а також відповідальності виробника (продавця) за випуск (продаж) недоброякісної продукції. Зазначене положення означає, по-перше, що потерпілий від господарського правопорушення у будь-якому разі вправі вимагати поновлення своєї порушеної майнової сфери, що досягається відшкодуванням збитків; по-друге, відповідальність виробника (продавця) продукції, внаслідок її важливої суспільно-економічної значущості через широке коло публічних договорів,

¹⁷⁴ Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 262 с. (С. 63).

¹⁷⁵ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

повинна застосовуватися незалежно від окремого застереження про це у конкретному договорі. Зміст другого принципу розкривається в тому, що виконання зобов'язання в натурі (реальне виконання) не звільняє боржника від виконання передбачених договором обов'язків без згоди його контрагента навіть за умови сплати штрафних санкцій та відшкодування збитків. Керуючись цим принципом, слід мати на увазі, що не виключаються випадки, коли при повному невиконанні зобов'язання в натурі та стягненні внаслідок цього штрафних санкцій і збитків, понесені кредитором витрати повністю компенсуються сплаченими боржником сумами; законодавством може бути встановлено звільнення боржника в такому разі від виконання зобов'язання в натурі. Третій принцип визначається як принцип імперативності відповідальності виробника (продавця) продукції. Він введений в інтересах покупців (споживачів) продукції і спрямований на захист їх інтересів у господарських відносинах з виробниками (продавцями). Зазначене в ньому правило унеможливорює уникнення учасником господарських відносин відповідальності за випуск (продаж) недоброякісної продукції шляхом внесення відповідного застереження в договір, оскільки воно вважатиметься недійсним як таке, що суперечить ч. 3 ст. 216 ГК України¹⁷⁶.

О. П. Подцерковний слушно зауважує, що принципи господарсько-правової відповідальності можуть розумітися як у широкому, так і у вузькому значенні. У першому випадку йдеться про основоположні засади, закріплені в розділі 24 ГК України «Загальні засади відповідальності учасників господарських відносин» та інших статтях ГК України. У вузькому розумінні можна говорити про принципи, спеціально визначені у ст. 216 ГК України. У широкому - науковець виділяє наступні принципи господарсько-правової відповідальності: гарантування захисту прав і законних інтересів громадян, організацій та держави і забезпечення правопорядку у сфері господарювання (ч. 2 ст. 216 ГК України); наділення потерпілої сторони правом на відшкодування

¹⁷⁶ Господарський кодекс України : Науково-практичний коментар / під заг. ред. В. К. Мамутова Київ : Юрінком Інтер, 2004. 441 с. (С. 244 – 245).

збитків незалежно від того, чи є вказівка про це в договорі; застосування передбаченої законом відповідальності виробника (продавця) за недоброякісність продукції незалежно від того чи є вказівка про це в договорі; неприпустимість застереження в господарському договорі щодо виключення або обмеження (у порівнянні із законом) відповідальності виробника (продавця) продукції (ч. 3 ст. 216 ГК України); необхідність виконання зобов'язань у натурі навіть після сплати штрафних санкцій і відшкодування збитків (ч. 3 ст. 216 і ч. 7 ст. 226 ГК України); презумпція вини особи, що допустила порушення господарського зобов'язання (ч. 2 ст. 218 ГК України); перевага законодавчих меж господарсько-правової відповідальності перед договірними (ст. 219 і ч. 1 ст. 231 ГК України); можливість застосування процедури досудового порядку реалізації господарсько-правової відповідальності (ст. 222 ГК України); необхідність вжиття своєчасних заходів з усунення наслідків правопорушення (ч. 1 ст. 222 і ст. 226 ГК України) тощо¹⁷⁷.
Позиція щодо розуміння принципів господарсько-правової відповідальності у широкому та вузькому значенні є цілком вираженою та заслуговує на підтримку. Доцільним також вбачається співставлення застосування штрафних санкцій з принципами господарсько-правової відповідальності, запропонованим О. П. Подцерковним в широкому значенні¹⁷⁸) для того, щоб дійти висновку - чи можуть принципи господарсько-правової відповідальності розглядатися в якості принципів штрафних санкцій. Так, принципи:

- гарантування захисту прав і законних інтересів громадян, організацій та держави і забезпечення правопорядку у сфері господарювання (ч. 2 ст. 216 ГК України) – досліджуваний принцип властивий застосуванню штрафних санкцій через те, що він є загальним до господарських відносин та розкриває мету застосування таких санкцій;

- наділення потерпілої сторони правом на відшкодування збитків незалежно від того, чи є вказівка на це в договорі, – зазначений принцип також

¹⁷⁷ Господарське право : підручник / О. П. Подцерковний, О. С. Квасніцька, А. В. Смітюх та ін.; за ред. О. П. Подцерковного. 2-ге вид., доп. і переробл. Харків : Одіссей, 2012. 640 с. (С. 320).

¹⁷⁸ Господарське право : підручник / О. П. Подцерковний, О. С. Квасніцька, А. В. Смітюх та ін.; за ред. О. П. Подцерковного. 2-ге вид., доп. і переробл. Харків : Одіссей, 2012. 640 с. (С. 320).

властивий застосуванню штрафних санкцій, але з певними обмеженнями: принцип властивий застосуванню штрафних санкцій, якщо в договорі буде передбачений певний порядок застосування штрафних санкцій. Зокрема, якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями; за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції;

- застосування передбаченої законом відповідальності виробника (продавця) за недоброякісність продукції незалежно від того, чи є вказівка на це в договорі - вказаний принцип властивий застосуванню штрафних санкцій;

- неприпустимість застереження в господарському договорі щодо виключення або обмеження (у порівнянні із законом) відповідальності виробника (продавця) продукції (ч. 3 ст. 216 ГК України) – цей принцип також властивий застосуванню штрафним санкціям, але тільки тоді, коли їх розмір прямо передбачений законом, через те, що цей принцип має прямий зв'язок з вищенаведеним принципом (застосування передбаченої законом відповідальності виробника (продавця) за недоброякісність продукції незалежно від того, чи є вказівка на це в договорі) і, якщо законом прямо передбачений розмір штрафних санкцій за недоброякісну продукцію, то неприпустимо вводити в договір застереження про обмеження або виключення відповідальності виробника;

- необхідність виконання зобов'язань у натурі навіть після сплати штрафних санкцій і відшкодування збитків (ч. 3 ст. 216 і ч. 7 ст. 226 ГК України) - цей принцип властивий застосуванню штрафних санкцій через те, що обов'язок боржника, який сплатив штрафні санкції, виконати зобов'язання в натурі прямо передбачений у ст. 234 ГК України, а сплата штрафних санкцій за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання не звільняє боржника від виконання зобов'язання в натурі, крім випадків, передбачених у ч. 3 ст. 193 ГК України (коли інше передбачено законом або договором, або управнена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання);

- презумпція вини особи, що допустила порушення господарського

зобов'язання (ч. 2 ст. 218 ГК України) – цей принцип властивий застосуванню штрафних санкцій. Штрафним санкціям притаманний принцип винуватості через те, що у ч. 2 ст. 218 ГК України прямо вказано, що учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності (наведені юридичні факти і є підставами застосування штрафних санкцій, що наведені у ч. 1 ст. 230 вказаного кодексу), якщо не доведе: 1) що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення; та/або 2) що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили);

- перевага законодавчих меж господарсько-правової відповідальності перед договірними (ст. 219 і ч. 1 ст. 231 ГК України) - досліджуваний принцип притаманний застосуванню штрафних санкцій. Такий висновок зроблений на підставі буквального тлумачення ч. 4 ст. 231 ГК України стосовно того, що у разі, якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором;

- можливість застосування процедури досудового порядку реалізації господарсько-правової відповідальності (ст. 222 ГК України) - даний принцип властивий застосуванню штрафних санкцій з урахуванням додержання вимог, встановлених ст. 222 ГК України;

- необхідність вживання своєчасних заходів з усунення наслідків правопорушення (ч. 1 ст. 222 і ст. 226 ГК України) - вказаний принцип також властивий застосуванню штрафних санкцій, що впливає зі змісту і мети стимулюючої функції штрафних санкцій.

Враховуючи вищенаведене, можна резюмувати, що принципи штрафних санкцій корелюються з загальними принципами господарсько-правової відповідальності, але застосування окремих з них потребує уточнення, а саме: принцип наділення потерпілої сторони правом на відшкодування збитків незалежно від того, чи є вказівка на це в договорі, властивий застосуванню штрафних санкцій, за виключенням випадку, якщо в договорі зазначено, що

допускається стягнення лише штрафних санкцій.

1.3. Види штрафних санкцій в господарських відносинах

Як зазначалось вище, ГК та ЦК України по-різному визначають поняття штрафних санкцій та неустойки і, як наслідок, неоднаково виділяють види штрафних санкцій: за ГК України відповідно до ч. 1 ст. 230 видами штрафних санкцій є штраф, пеня та неустойка; а за ЦК України згідно з ч. 1 ст. 549 під неустойкою розуміється штраф і пеня. Через таке різне регулювання постає питання, що ж саме слід вважати видами штрафних санкцій та яке місце серед них посідає неустойка. Загальновідомо, що до деяких господарських відносин застосовуються положення цивільного законодавства. Так, відповідно до положень ст. 193 ГК України до виконання господарських договорів застосовуються відповідні положення ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України; згідно з положеннями ст. 175 ГК України майнові зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, регулюються ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України до врегулювання відносин у сферах господарювання; положеннями ст. 199 ГК України встановлюється, що до відносин щодо забезпечення виконання зобов'язань учасників господарських відносин застосовуються відповідні положення ЦК України; у положеннях ч. 2 ст. 9 ЦК України передбачається, що ЦК України можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання.

Перелічені законодавчі положення дозволяють побачити, що законодавець запровадив неоднакові підходи до регулювання штрафних санкцій у господарському та цивільному законодавстві, в результаті чого на практиці виникає колізія стосовно того, які ж норми і якого закону потрібно застосовувати в цих правовідносинах¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Мамедова С. М. Деякі проблеми термінологічної неузгодженості щодо штрафних санкцій. *Господарське право та процес в умовах трансформації суспільних відносин* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної

В більшій мірі саме через можливість регулювання господарських відносин нормами цивільного законодавства, в науковій літературі склались дві протилежні думки з питання видів штрафних санкцій. Одні науковці дотримуються думки, що штраф, пеня і неустойка є окремими видами штрафних санкцій^{180 181 182 183 184 185 186}, інші - вважають невдалим формулювання ст. 230 ГК України та розглядають штраф і пеню як види (форми) неустойки^{187 188 189 190}.

Для того, щоб визначити види штрафних санкцій, слід дослідити питання чи є неустойка самостійним видом штрафних санкцій поряд зі штрафом та пенєю. Обережну відповідь на це питання надає ВГСУ у Інформаційному листі № 01-8/211 від 07.04.2008 р., зазначаючи, що: «оскільки ГК України не містить визначень неустойки, штрафу та пені, які сплачуються у разі невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання, слід виходити із визначень, наведених у ЦК України»¹⁹¹, а, як відомо, в ЦК України містяться

конференції (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 27 вересня 2018 р.). Кривий Ріг : ДЮІ МВС України, 2018. С. 160-164 (С. 161 – 162). .

¹⁸⁰ Малєин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. лит., 1985. 192 с. (С. 185).

¹⁸¹ Ойгензихт В. А. Имущественная ответственность в хозяйственных договорах : учебное пособие. Душанбе : Тадж. ун-т., 1980. 111 с. (С. 49).

¹⁸² Шевченко Н. М. Господарсько-правова відповідальність та господарські санкції. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 175-179. (С. 178).

¹⁸³ Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / НАН України; Ін-т економ.-прав. досліджень. Донецьк, 2010. 22 с. (С. 7).

¹⁸⁴ Хозяйственный кодекс Украины : научно-практический комментарий под общ. ред. А. Г. Боковой. Харьков : Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н.Н., 2008. 1296 с. (С. 740).

¹⁸⁵ Левчук Л. Р. Господарсько-правова відповідальність підприємців за порушення на споживчому ринку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / НАН України; Ін-т економ.-прав. досліджень. Донецьк, 208 с. (С. 127).

¹⁸⁶ Господарське право : практикум / А. Г. Бобкова (кер.авт.кол.), Ю. О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Харків : Право, 2018. 592 с. (С. 302).

¹⁸⁷ Черешнюк В. М. Штрафні санкції за порушення господарських договорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 7. С. 83-87 (С. 83-84).

¹⁸⁸ Гапало С. Ю. Санкції в господарському праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ. 2011. 23 с. (С. 11).

¹⁸⁹ Щербина В. С. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2013. №3. С. 10-16. (С. 12).

¹⁹⁰ Селіванова І. А. Співвідношення Цивільного та Господарського кодексів України в регулюванні відповідальності за порушення у сфері господарювання. *Хозяйственное законодательство Украины : практика применения и перспективы развития в контексте европейского выбора : Сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований; редкол. : В. К. Макутов (отв. ред.) и др. Донецк : ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2005. С. 77 - 78. (С. 78).*

¹⁹¹ Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 7 квітня 2008 р. у справі № 01-8/211. *Офіційний веб-сайт Вищого господарського суду України*. URL: <http://vgsu.arbitr.gov.ua/news/709/> (дата звернення 11.05.2022).

лише визначення штрафу і пені.

Окремо слід виділити і більш пізнішу позицію ВГСУ у справі № 15/288-08 від 27.01.2009 р., в якій зазначається, що коли обов'язок боржника сплатити грошову суму чи передати майно кредиторів у зв'язку з порушенням зобов'язання не підпадає під визначення штрафу чи пені, слід керуватися визначенням неустойки, що наводиться у ч.1 ст. 549 ЦК України, оскільки штраф та пеня є різновидом неустойки, що не вичерпують всього змісту поняття неустойки¹⁹².

Важливим для з'ясування цього питання є аналіз правової доктрини.

Наукова думка щодо помилкового встановлення в ГК України трьох видів штрафних санкцій базується на наступних наукових позиціях. Так, наприклад, І. А. Селіванова висловлює точку зору щодо помилкового встановлення в ГК України таких різновидів штрафних санкцій як неустойка, штраф і пеня¹⁹³. З зазначеною думкою погоджується також В. С. Щербина, який відзначає, що така технічна, на його погляд, помилка цілком може бути виправлена шляхом внесення редакційних (технічних) змін до ч. 1 ст. 230 ГК України¹⁹⁴.

Також з цього приводу висловились і С. Ю. Гапало, зазначаючи, що неустойка є формою штрафних господарських санкцій, а її видами є штраф та пеня¹⁹⁵ та В. М. Черешнюк, який дотримується думки, що формулювання, яке використовується в ГК України, є невдалим, тому в ст. 230 слова «неустойка, штраф, пеня» мають бути замінені на «неустойка (штраф, пеня)¹⁹⁶.

Протилежна наукова позиція щодо правильності та доцільності виділення трьох видів штрафних санкцій базується на наступних наукових тезах. Так,

¹⁹² Постанова Верховного Суду від 27 січня 2009 р. у справі № 15/288-08. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2893087> (дата звернення 11.05.2022).

¹⁹³ Селіванова І. А. Співвідношення Цивільного та Господарського кодексів України в регулюванні відповідальності за порушення у сфері господарювання. *Хозяйственное законодательство Украины : практика применения и перспективы развития в контексте европейского выбора : Сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований; редкол. : В. К. Макутов (отв. ред.) и др. Донецк : ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2005. С. 77 - 78. (С. 78).*

¹⁹⁴ Щербина В. С. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. № 3. С. 10-16 (С. 12).

¹⁹⁵ Гапало С. Ю. Санкції в господарському праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ. 2011. 23 с. (С. 11).

¹⁹⁶ Черешнюк В. М. Штрафні санкції за порушення господарських договорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 7. С. 83-87. (С. 83-84).

наприклад, М. С. Малєїн виділяв неустойку, штраф, пеню як найбільш поширені санкції, які застосовуються за такі правопорушення і в таких розмірах, які заздалегідь встановлені законом або договором в твердих сумах або відсотках¹⁹⁷. З. Ф. Татькова також виділяє окремо неустойку, штраф та пеню і разом з тим зазначає, що неустойка як окремий вид штрафної санкції, виходячи із свободи договору, може використовуватись при встановленні відповідальності за порушення господарських зобов'язань, оскільки є ще одним засобом забезпечення їх виконання¹⁹⁸. В науково-практичному коментарі до ГК України, підготовленому колективом авторів, теж міститься відображення такої наукової позиції та зазначається, що у господарських відносинах використовуються всі три види штрафних санкцій (неустойка, штраф, пеня), які, як правило, розрізняються залежно від способу визначення обсягу заходів впливу на правопорушника, підстав застосування та характеру порушень¹⁹⁹.

Слушним є зауваження, що тривалий час науковці та практики вадою ГК України називали відсутність окремих визначень неустойки, штрафу і пені та пропонували використовувати підхід, закріплений у ЦК України, за яким неустойка є родовим поняттям, а штраф та пеня – її різновидами, однак у сучасних господарських відносинах неустойка, штраф і пеня є самостійними видами штрафних санкцій²⁰⁰.

Також існує думка з приводу того, що для договірної практики сама лише неправильна назва штрафної санкції, використана у тексті закону або договору, практичного значення і негативних наслідків не має, оскільки вид такої санкції може бути визначений шляхом тлумачення закону або договору²⁰¹.

Вбачається, що більш ґрунтовною є наукова позиція щодо виділення

¹⁹⁷ Малєїн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. лит., 1985. 192 с. (С. 185).

¹⁹⁸ Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Донецький національний університет. Донецьк, 2009. 238 с. (С. 138).

¹⁹⁹ Хозяйственный кодекс Украины : Научно-практический комментарий / под общ. ред. А. А. Бобковой. Харьков : ФЛ-П Вапнярчук Н.Н., 2008. 1296 с. (С. 740).

²⁰⁰ Проблеми господарського законодавства та його застосування : навчальний посібник / за ред. А. Г. Бобкової, А. М. Захарченка. Донецьк : ДонНУ, 2014. 232 с. (С. 68).

²⁰¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України : монографія / О. А. Беляневич, О. М. Вінник, В. С. Щербина та ін.; за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 776 с. (С. 429).

трьох видів штрафних санкцій (неустойка, штраф, пеня). Аргументами на її користь є також те, що в ГК України, на відміну від положень ЦК України, конкретизовано особливості трьох видів штрафних санкцій в господарських відносинах, зокрема щодо: 1) форми, порядку застосування та нарахування таких санкцій; 2) підстав застосування; 3) можливості використання неустойки, штрафу, пені як самостійних форм відповідальності.

Крім того, існування неустойки як окремого виду штрафних санкцій обґрунтовується і тим, що неустойка прямо передбачена і в законодавстві України. Окрім ч. 1 ст. 230 ГК України, неустойка передбачена у ч. 2 ст. 24 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна», в положеннях якого встановлено, що за несплату коштів за об'єкт приватизації згідно з договором купівлі-продажу протягом 30 днів з дня укладення договору купівлі-продажу нараховується неустойка²⁰²; ч. 3 ст. 14 Закону України «Про державний матеріальний резерв» - за прострочення поставки, недопоставку (неповне закладення) матеріальних цінностей до державного резерву постачальник (виготовлювач) сплачує неустойку в розмірі 50 відсотків вартості недопоставлених (незакладених) матеріальних цінностей²⁰³; ч. 5 ст. 11 Закону України «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» - за невиконання, прострочення виконання роботи виконавець сплачує покупцеві неустойку у розмірі три відсотки вартості невиконаної роботи, послуги, якщо інше не передбачено договором²⁰⁴; ч. 1 ст. 274 ГК України - за нездачу сільськогосподарської продукції у строки, передбачені договором контрактації, виробник сплачує контрактанту неустойку в розмірі, встановленому договором, якщо інший розмір не передбачений законом²⁰⁵.

Доцільно дослідити визначення поняття неустойки. В національному законодавстві визначення неустойки міститься у ч. 1 ст. 549 ЦК України, де

²⁰² Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18.01.2018 р. № 2269-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 12. Ст. 68. (Із змінами).

²⁰³ Про державний матеріальний резерв : Закон України від 24 січня 1997 р. № 51/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 13. Ст. 112. (Із змінами).

²⁰⁴ Про захист прав покупців сільськогосподарських машин : Закон України від 5 червня 2003 р. 900-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 115. (Із змінами).

²⁰⁵ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

зазначено, що неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання.

В зарубіжному законодавстві неустойку визначають інакше. Наприклад, в положеннях ст. 462.1 Цивільного кодексу Азербайджанської Республіки²⁰⁶, ст. 293 Цивільного кодексу Республіки Казахстан²⁰⁷, ст. 369 Цивільного кодексу Республіки Вірменія²⁰⁸ та ст. 417 Цивільного кодексу Грузії²⁰⁹ неустойкою (штрафом, пенею) визнається визначена законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити кредиторі в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, зокрема в разі прострочення виконання. На вимогу про сплату неустойки кредитор не зобов'язаний доводити заподіяння йому збитків.

М. Я. Пергамент стверджував, що в римському праві існувало два види неустойочного договору: 1) простий, під яким він розумів звичайну умовну стипуляцію «*si non Pamphilum dederis, centum dari spondes*»; 2) складний вид («*zusammengesetzte Anwendung des Strafvertrags*»), який збігається з неустойкою у власному значенні цього слова і передбачає складну стипуляцію²¹⁰.

Римському праву були відомі вже такі категорії як пеня і штраф, але значення, яке мав штраф, в основному зводилось до покарання за кримінальні діяння та порушення процесуальних норм. Також за тих часів неустойка існувала у вигляді умовного зобов'язання на випадок його порушення та допомагала надати договоріві необхідної твердості, оскільки він не захищався

²⁰⁶ Гражданский кодекс Азербайджанской Республики : Закон Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 г. № 779-IQ (с изменениями и дополнениями на 03.12.2019 г.). URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420111(дата обращения 25.01.2022).

²⁰⁷ Гражданский кодекс Республики Казахстан : Закон Республики Казахстан от 27 декабря 1994 г. № 268-ХІІІ. *Онлайн закон*. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=392;-54 (дата звернення 26.01.2022).

²⁰⁸ Гражданский кодекс Республики Армения : Закон Республики Армения от 28 июля 1998 г. № ЗР-239. URL: http://www.parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html?lang=rus (дата звернення 27.01.2022).

²⁰⁹ Гражданский кодекс Грузии : Закон Грузии от 26 июня 1997 г. URL: <http://oceanlaw.ru/wp-content/uploads/2018/03/%D0%93%D0%9A-%D0%93%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%B8.pdf> (дата звернення 29.01.2022).

²¹⁰ Пергамент М. Я. Договорная неустойка и интерес в римском и современном гражданском праве. Одесса : Экономическая типография, 1899. 349 с. (С. 13).

нормами цивільного права²¹¹.

Стосовно розуміння поняття «неустойки» в літературі міститься багато наукових позицій. Так, наприклад, Рене Давід зазначав, що неустойка - це не заздалегідь обчислені збитки, а особливий штраф, який стягується додатково до виконання зобов'язання. Також автор звертав увагу на те, що сам договір в обов'язковому порядку повинен передбачати штрафні санкції, які в разі прострочення стягуються додатково до реального виконання і сторона в договорі не може звільнити свого контрагента від його виконання, що було б угодою на шкоду третій особі²¹².

На думку О. І. Шаповалової, неустойкою є подія, невдача, провал у будь-якій справі, факт порушення відносин, неув'язка, безладдя, неприємність, тобто відносини, що «не устоялися». Це сам факт порушення відносин, а не його наслідки. Але неустойка як правовий термін не означає факту порушення цивільно-правових відносин, це - негативні для боржника наслідки порушення зобов'язання²¹³.

В. В. Луць у своїх роботах під неустойкою розуміє санкцію, яка найбільш часто застосовується за порушення правил здійснення господарської діяльності та є засобом забезпечення майново-господарських зобов'язань²¹⁴. Схожої позиції дотримуються і А. П. Сергєєв та Ю. К. Толстой, зазначаючи, що неустойка є досить розповсюдженим засобом забезпечення виконання зобов'язань, але разом з цим є і мірою цивільно-правової відповідальності²¹⁵.

Також в правовій доктрині під неустойкою розуміють грошову суму, що встановлюється законом або договором за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання, або у певній, визначеній грошовій сумі, або

²¹¹ Опадчий І. М. Грошові зобов'язання у міжнародному приватному праві : монографія. Київ : Юстиніан, 2009. 168 с. (С. 108).

²¹² Рене Давид. Основные правовые системы современности. Москва : Прогресс, 1988. URL: http://lib.ru/PRAWO/gene.txt_with-big-pictures.html (дата звернення 18.12.2021).

²¹³ Шаповалова О. І. Удосконалення формули закону щодо неустойки. *Держава і право* : 36. наук, праць : Юридичні і політичні науки. 2003. № 21. С. 334-337. (С. 334-335).

²¹⁴ Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. - 2 е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 576 с. (С. 107).

²¹⁵ Гражданское право : учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва, 1995. 555 с. (С. 555).

у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг)²¹⁶.

З. Ф. Татькова неустойку визначає як грошову суму, що встановлюється нормативно-правовими актами або договором за неналежне виконання господарських зобов'язань у процентному відношенні до ціни всього договору чи невиконаної його частини, що застосовується залежно від розміру стягнення збитків та стягується за весь період правопорушення²¹⁷.

Автори науково-практичного коментаря до ГК України під неустойкою розуміють грошову суму, що обчислюється у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання або в деякій визначеній грошовій сумі, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг) за порушення господарського зобов'язання або правил здійснення господарської діяльності, сплата якої має триваючий характер і дає право кредитору на стягнення збитків тільки в частині не покритою неустойкою²¹⁸.

Щодо розуміння неустойки слушно відзначає Д. Е. Федорчук: неустойка, що нараховується в інший спосіб (неустойка у вузькому розумінні, або власне неустойка) може представляти собою поєднання правил щодо пені та штрафу. Також автор наводить приклади неустойки у вузькому розумінні, а саме: «У разі прострочення виконання етапу будівництва підрядник сплачує замовникові неустойку в розмірі 1000 грн. за кожен день прострочення»²¹⁹.

Неустойку у вузькому розумінні також розглядає і М. С. Малєїн, зазначаючи, що неустойка в такому значенні – це заздалегідь оцінена законом чи договором грошова сума, яку сторона, що порушила зобов'язання, повинна виплатити іншій стороні²²⁰.

Щодо штрафу, то поняття штрафу в господарському законодавстві не

²¹⁶ Господарське право : практикум / А. Г. Бобкова (кер.авт.кол.), Ю. О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Харків : Право, 2018. 592 с. (С. 303).

²¹⁷ Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / НАН України; Ін-т економ.-прав. досліджень. Донецьк, 2010. 22 с. (С. 7).

²¹⁸ Хозяйственный кодекс Украины : Научно-практический комментарий / под общ. ред. А. А. Бобковой. Харьков : ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. 1296 с. (С. 741).

²¹⁹ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк: «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 53).

²²⁰ Малєїн Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. Москва : Наука, 1968. 207 с. (С. 118).

наводиться, проте цивільне законодавство визначає штраф як неустойку, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання (ч. 2 ст. 549 ЦК України), однак це визначення не може повністю підходити під поняття штрафу в господарських відносинах через те, що штраф як вид штрафних санкцій за своєю специфікою є ширшим за поняття штрафу у цивільному законодавстві, зокрема, через те, що штраф за господарським законодавством, на відміну від цивільного, може обчислюватись у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг)²²¹.

Слово штраф запозичене від німецького «strafe», що означає «грошове стягнення, міра матеріального впливу на осіб, винних у порушенні певних правил»²²².

В науковій літературі, зокрема, З. Ф. Татькова, наголошує на тому, що штраф це обов'язково грошова сума, розмір якої встановлюється нормативно-правовими актами або договором за невиконання господарських зобов'язань у твердій сумі або у процентному відношенні до ціни всього договору чи невиконаної його частини, або у кратному розмірі до ціни договору, що застосовується незалежно від збитків потерпілого та стягується одноразово²²³.

М. С. Малєїн під штрафом розуміє неустойку, що встановлюється в твердій сумі (пеня, що стягується однократно)²²⁴.

Також в юридичній літературі під штрафом розуміють грошову суму, розмір якої встановлюється законом або договором за порушення господарських зобов'язань у твердій сумі, або у процентному відношенні до

²²¹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

²²² Роль штрафу в забезпеченні виконання податкового зобов'язання. *LexInform. Юридичні новини України*. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/rol-shtrafu-v-zabezpechenni-vykonannya-podatkovogo-zobov-yazannya/> (дата звернення 27.04.2022).

²²³ Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / НАН України; Ін-т економ.-прав. досліджень. Донецьк, 2010. 22 с. (С. 5).

²²⁴ Малєїн Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. Москва : Наука, 1968. 207 с. (С. 118).

ціни всього договору чи невиконаної його частини, або у кратному розмірі до ціни договору чи вартості майна, що застосовується незалежно від збитків потерпілого та стягується одноразово²²⁵.

Д. Е. Федорчук штрафом називає неустойку, що нараховується у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання²²⁶.

Стосовно пені треба відзначити, що етимологія цього слова відсилає до старослов'янського «піна» - «штраф», запозиченого з латинської, де «роена» - «покарання», а воно в свою чергу походить від грец. «роіне» - «відплата»²²⁷.

Поняття пені в ГК України також не визначається, найчастіше в спеціальному законодавстві встановлюються лише принципи її встановлення та нарахування. Так, в Законі України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» у ст. 1 зазначається, що «платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочку платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін», в ст. 3 зазначеного Закону встановлено, що «розмір пені, передбачений ст. 1 цього Закону, обчислюється від суми простроченого платежу та не може перевищувати подвійної облікової ставки НБУ, що діяла у період, за який сплачується пеня»²²⁸. Відповідно до ч. 2 ст. 343 ГК України, платник грошових коштів сплачує на користь одержувача цих коштів за прострочення платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін, але не може перевищувати подвійної облікової ставки НБУ, що діяла у період, за який сплачується пеня²²⁹.

Колектив авторів науково-практичного коментаря до ГК України під пенею розуміє грошову суму, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного господарського зобов'язання за кожен день

²²⁵ Господарське право : практикум / А. Г. Бобкова (кер.авт.кол.), Ю. О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Харків : Право, 2018. 592 с. (С. 302).

²²⁶ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 52).

²²⁷ ПЕНЯ — ЕТИМОЛОГІЯ. *Етимологічний словник української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.* URL : <https://goroh.pp.ua/%D0%95%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F/%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%96#20402> (дата звернення 10.01.2022).

²²⁸ Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань : Закон України від 22.11.1996 р. № 543/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 5. Ст. 28 (Із змінами).

²²⁹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

прострочення виконання, сплата якої має триваючий характер і дає право кредитору на стягнення збитків тільки в частині не покритою пенєю²³⁰.

Згідно положень ч. 3 ст. 549 ЦК України - пенєю є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Таке визначення пені також не в повній мірі відображає змістовне наповнення пені, що застосовується у господарських правовідносинах, через те, що згідно матеріалів судової практики пеня може нараховуватись не тільки за несвоєчасне виконане грошове зобов'язання, а і за негрошове зобов'язання також.

Так, відповідно до Постанови ВГСУ від 27.01.2009 р. у справі № 5/288-08 не може бути підставою відмови у задоволенні вимоги про сплату неустойки те, що вона встановлена за кожен день прострочення іншого (а не тільки грошового) зобов'язання, а також те, що така неустойка не підпадає під визначення пені, яке наводиться в ч. 3 ст. 549 ЦК України. Це не повинно бути підставою і для висновку про те, що відповідна умова договору є недійсною²³¹.

Прикладом застосування пені до негрошового зобов'язання є справа № 904/3565/18, де між АТ (покупцем) і ТОВ (постачальником) укладений договір постачання на загальну суму понад 226 тис грн., за яким 19.01.18 р. поставлено товар на суму 152 461,04 грн., а товар на суму 89 700,83 грн. поставлений не був. Згідно з умовами договору у разі порушення строків постачання покупець має право стягнути з постачальника пеню у розмірі 0,5 % від вартості непоставленого товару за кожний день прострочення. У разі прострочення більше ніж на 10 календарних днів покупець має право додатково стягнути з постачальника штраф у розмірі 10 % від вартості непоставленого (недопоставленого) товару. Тож позивачем було нараховано на цю суму і на вартість непоставленого товару пеню в сумі 106 722,72 грн. і штраф у сумі 89 700,03 грн. Відповідач, заперечуючи позовні вимоги, посилався на

²³⁰ Хозяйственный кодекс Украины : Научно-практический комментарий / под общ. ред. А. А. Бобковой. Харьков : ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. 1296 с. (С. 741).

²³¹ Постанова Верховного Суду від 27 січня 2009 р. у справі № 15/288-08. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2893087> (дата звернення 18.01.2022).

неможливість стягнення пені за несвоєчасне постачання товару, оскільки це негрошове зобов'язання. За результатом розгляду справи ВС постановив, що беручи до уваги положення ч. 2 ст. 9 ЦК та ч. 2 ст. 4 ГК України, які відсилають до спеціальних норм, що регулюють господарські відносини, сторони господарського договору мають право забезпечувати пенею виконання будь-якого зобов'язання. Виходячи з принципу свободи договору (ч. 3 ст. 549 ЦК України), сторони в договорі можуть забезпечити за допомогою пені, зокрема, виконання негрошового зобов'язання²³².

Також можливість застосування пені не тільки за грошове зобов'язання підтверджує і буквальний аналіз положень ч. 9 ст. 8 Закону України «Про захист прав споживачів», яким встановлюється, що за кожний день затримки виконання вимоги про надання товару аналогічної марки (моделі, артикулу, модифікації) та за кожний день затримки усунення недоліків понад встановлений строк споживачеві виплачується неустойка (пеня) відповідно в розмірі одного відсотка вартості товару²³³.

Критерій відмежування пені і штрафу вивела і С. Ю. Гапало, яка відзначила, що основна різниця між цими видами санкцій є те, що пеня є господарською санкцією за правопорушення, яке триває²³⁴.

М. С. Малеїн під пенею розуміє таку неустойку, яка встановлюється на випадок прострочення виконання та вираховується за кожний визначений відрізок часу зростаючим підсумком²³⁵.

Д. Е. Федорчук пенею вважає неустойку, яка нараховується у відсотках від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання за кожен день прострочення²³⁶.

Отже, як аналіз законодавчої бази, так і аналіз доктринальних джерел переконливо свідчить про виокремлення трьох самостійних видів штрафних

²³² Постанова Верховного Суду від 23 квітня 2019 р. у справі № 904/3565/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81402066> (дата звернення 22.01.2022).

²³³ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991. № 1023-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. Ст. 379. (Із змінами).

²³⁴ Гапало С. Ю. Санкції в господарському праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ. 2011. 257 с. (С. 125).

²³⁵ Малеїн Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. Москва : «Наука», 1968. 207 с. (С. 118).

²³⁶ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 52).

санкцій залежно від методів їх нарахування: 1) неустойки; 2) штрафу; 3) пені.

В науковій літературі існує і багато інших класифікацій. Так, наприклад, І. С. Тімуш класифікує неустойку за такими видами: за ступенем визначеності неустойки (абсолютно-визначена й відносно-визначена); за порядком обрахування розміру неустойки її межі (обмежена й необмежена); за забезпеченням зустрічних вимог неустойкою (зустрічна й одностороння); за ступенем виконання зобов'язання (коли зобов'язання загалом не виконано і коли зобов'язання виконано не повною мірою або неналежним чином); з урахуванням суті порушення (замінні й каральні неустойки); за співвідношенням зі збитками (штрафна, залікова, виключна, альтернативна)²³⁷.

О. І. Гелевей розглядає наступну класифікацію неустойки: законна (обов'язковість і розмір якої передбачено безпосередньо в законі чи іншому підзаконному нормативно-правовому акті); нормативна (підстави стягнення такої неустойки і її розмір сторони визначають безпосередньо в договорі, у той же час граничний максимальний (мінімальний) розмір неустойки визначений у законодавстві); нормативно-договірна (про необхідність включення неустойки зазначено в законі чи в нормативному акті, але її розмір і підстави стягнення повинні зазначати сторони безпосередньо в договорі); договірна (передбачена виключно договором і ніяких обмежень в її стягненні не передбачено); судова (підстави стягнення та розмір такої неустойки встановлюється судом, який розглядає переддоговірний спір між сторонами)²³⁸.

Також класифікують неустойку і за такими підставами: залежно від способу встановлення (законна, договірна); залежно від способу обчислення (у твердо визначеній грошовій сумі, у процентному відношення до суми зобов'язань); за періодичністю виплат (одноразова, щомісячна, щоденна); залежно від предмета неустойки (у грошовій сумі, у нерухомому майні, у

²³⁷ Тімуш І. С. Класифікація неустойок за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Нац. академії внутрішніх справ.* № 1. 2013. С. 20-28. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/3061/1/2013_1_timush.pdf (дата звернення 18.03.2022). (С. 20 – 28).

²³⁸ Гелевей О. І. Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького Національної академії наук України. Київ, 2003. 20 с. (С. 10).

рухомому майні)²³⁹.

Вбачається за доцільним проведення аналізу вже існуючих класифікацій штрафних санкцій.

За способом встановлення розміру штрафних санкцій загалом в юридичній літературі виділяють: 1) законні; 2) договірні; 3) судові.

У першому випадку підстава застосування і розмір санкцій чітко визначається законом і такий розмір не може бути змінений за згодою сторін (ч. 1 ст. 231 ГК України)^{240 241}. Законом визначається її розмір і випадки, коли вона застосовується. Не допускається досягнення домовленостей між організаціями щодо обмеження їхньої відповідальності (в тому числі і неустойки), якщо розмір відповідальності для даного виду зобов'язань імперативно визначений законом²⁴². Слід погодитись з науковою думкою Р. С. Зардова, який зазначає, що відмінність законної і договірної неустойки полягає в тому, що перша спочатку між контрагентами не узгоджується, а тому є перевагою для одного з них, тоді як друга, як і інші умови (предмет, ціна, зміст) входить в предмет перемовин. Зазначена відмінність зумовлює необхідність диференційованого правового регулювання двох позначених механізмів. Поширений в літературі підхід, згідно з яким законна і договірна неустойки відрізняються лише підставою їх виникнення не враховує специфіку законної неустойки і, в кінцевому рахунку, відображає очевидний всім наслідок, але не причини, що лежать в основі зазначеного поділу²⁴³. Окрім наведеного, можна додатково відмітити, що суть законних штрафних санкцій полягає і в тому, що якщо у відповідних нормативно-правових актах міститься вказівка, що у разі порушення відповідних зобов'язань до особи, яка порушила таке зобов'язання,

²³⁹ Банківське кредитування : навч. посібник / У. В. Влодчин; за ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. 2008. *Навчальні матеріали онлайн.* URL: https://pidru4niki.com/1834071945730/bankivska_sprava/neustoyka_vid_kreditnogo_zabezpechennya_bankiv (дата звернення 22.03.2022).

²⁴⁰ Проблеми господарського законодавства та його застосування : навчальний посібник / за ред. А. Г. Бобкової, А. М. Захарченка. Донецьк : ДонНУ, 2014. 232 с. (С. 68).

²⁴¹ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 52).

²⁴² Цивільне право України : підручник : В 2-х кн. / О. В. Дзера (керівник авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 720 с. (С. 215).

²⁴³ Зардов Р. С. Законная неустойка: теоретические и практические аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Российский гос. ун-т правосудия. Красноярск, 2019. 20 с. (С. 12).

застосовуються штрафні санкції або визначений їх конкретний розмір, то, навіть якщо сторони в договорі не передбачили можливість їх настання або вказали інший їх розмір, штрафні санкції все одно будуть підлягати застосуванню в тому розмірі, який визначений законом або договором, якщо норма диспозитивна та передбачає, що розмір таких санкцій може бути змінений за згодою сторін.

У другому випадку - сторони можуть самостійно визначати, зокрема, підставу, розмір і порядок стягнення штрафних санкцій з урахуванням положень ч. 4, 6 і 7 ст. 231 ГК України. При цьому, якщо штрафні санкції не встановлено у законі або у договорі, застосування їх до правопорушника неможливе²⁴⁴. Договірна неустойка – це неустойка, прямо встановлена умовами договору за домовленістю сторін²⁴⁵, це визначена сторонами у договорі грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредиторіві у разі неналежного виконання договору. Цей вид неустойки широко використовують у договірних відносинах між громадянами і юридичними особами²⁴⁶. Таким чином, суть договірних штрафних санкцій зводиться до того, що сторони за взаємною згодою сторін передбачають в договорі підстави та розмір застосування неустойки.

У третьому випадку - якщо договором і законом не визначено розмір неустойки, то такий розмір визначається судом, який розглядає переддоговірний спір між сторонами²⁴⁷. Зазначене стосується тільки розміру штрафних санкцій, через те, що якщо сторони взагалі не передбачили штрафні санкції за порушення господарських зобов'язань, то вони не підлягають стягненню. Про це наголосив ВС у Постанові від 05 вересня 2019 р. у справі № 908/1501/18, а саме: зобов'язання зі сплати пені має визначатися згідно з

²⁴⁴ Проблеми господарського законодавства та його застосування : навчальний посібник / за ред. А. Г. Бобкової, А. М. Захарченка. Донецьк : ДонНУ, 2014. 232 с. (С. 68).

²⁴⁵ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 51).

²⁴⁶ Цивільне право України : підручник : В 2-х кн. / О. В. Дзера (керівник авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 720 с. (С. 215).

²⁴⁷ Гелевей О. І. Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького Національної академії наук України. Київ, 2003. 20 с. (С. 10).

укладеним сторонами договором, інакше буде порушуватися принцип свободи договору, оскільки сторони вправі і не передбачати будь-яких санкцій за порушення строків розрахунку²⁴⁸.

Таким чином, в правовій доктрині найчастіше виділяють три правові підстави, в силу яких при наявності відповідних юридичних фактів можливе стягнення штрафних санкцій, це - закон, договір та судові рішення.

Штрафні санкції в залежності від способу обчислення їх розміру поділяють на штрафні санкції: у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання (ч. 4 ст. 231 ГК України); у певній, визначеній грошовій сумі (ч. 4 ст. 231 ГК України); у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання (ч. 4 ст. 231 ГК України); у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг) (ч. 4 ст. 231 ГК України); у відсотковому відношенні від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання за кожен день прострочення виконання (ч. 3 ст. 549 ЦК України); визначену у інший спосіб, встановлений спеціальним законом або порядком.

Перші чотири способи обчислення розміру штрафних санкцій закріплені у ч. 4 ст. 231 ГК України, вони встановлюються договором за взаємною згодою сторін у разі, якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено.

П'ятий спосіб обчислення розміру штрафних санкцій (відповідно до цивільного законодавства – неустойки) встановлений у ч. 3 ст. 549 ЦК України та застосовується до такого виду та форми неустойки як пеня. Положення цивільного законодавства передбачають нарахування пені тільки за грошове зобов'язання, проте аналіз судової практики підтверджує можливість застосування пені не тільки за грошове зобов'язання^{249 250}.

Ще одним способом обчислення розміру штрафних санкцій є «інший спосіб, встановлений спеціальним законом або порядком». З цього приводу переконливо висловлюється О. І. Гелевей, що інші законодавчі акти й практика

²⁴⁸ Постанова Верховного Суду від 05 вересня 2019 р. у справі № 908/1501/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84186873> (дата звернення 08.05.2022).

²⁴⁹ Постанова Верховного Суду від 27 січня 2009 р. у справі № 15/288-08. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2893087> (дата звернення 10.05.2022).

²⁵⁰ Постанова Верховного Суду від 23 квітня 2019 р. у справі № 904/3565/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81402066> (дата звернення 18.05.2022).

їх застосування також свідчать про те, що існують і альтернативні способи їх встановлення²⁵¹. Так, наприклад, відповідно до ч. 10 ст. 14 Закону України «Про державний матеріальний резерв»: за самовільне відчуження матеріальних цінностей державного матеріального резерву з юридичних осіб, на відповідальному зберіганні яких вони знаходяться, стягується штраф у розмірі 100 відсотків вартості матеріальних цінностей у цінах на час виявлення факту їх відчуження²⁵², тобто в даному випадку штрафні санкції можуть обчислюватись у відсотковому відношенні до вартості матеріальних цінностей.

В залежності від співвідношення штрафних санкцій зі збитками виділяють: 1) штрафну (п. 2 ч. 2 ст. 232 ГК України); 2) виключну (п. 1 ч. 2 ст. 232 ГК України); 3) альтернативну (п. 3 ч. 2 ст. 232 ГК України); 4) залікову (ч. 1 ст. 232 ГК України) неустойки.

За загальним правилом, якщо за порушення господарського зобов'язання встановлено неустойку, то вона підлягає стягненню в залік відшкодування збитків (залікова неустойка). Угодою сторін може бути передбачено: стягнення тільки неустойки без відшкодування збитків (виключна неустойка); стягнення неустойки в повному розмірі разом зі збитками (штрафна неустойка): можливість стягнення за вибором кредитора неустойки чи збитків (альтернативна неустойка)²⁵³. Д. Е. Федорчук з цього приводу відзначає, що концептуально альтернативна та виняткова неустойки є відображенням оціночної, залікова – компенсаційної, а штрафна – штрафної теорії неустойки²⁵⁴.

За ступенем виконання зобов'язання виділяють штрафні санкції, які стягуються за:

- невиконання господарського зобов'язання;
- неналежне виконання господарського зобов'язання.

²⁵¹ Гелевей О. І. Способи визначення розміру неустойки. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 7. С. 50-52. (С. 50 – 52).

²⁵² Про державний матеріальний резерв : Закон України від 24 січня 1997 р. № 51/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 13. Ст. 112. (Із змінами).

²⁵³ Опадчий І. М. Грошові зобов'язання у міжнародному приватному праві : монографія. Київ : Юстиніан, 2009. 168 с. (С. 111).

²⁵⁴ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 53).

Різниця між невиконанням і неналежним виконанням відображається в обсязі вимог, які можуть бути пред'явлені кредитором до боржника. У першому випадку, крім додаткових обов'язків, викликаних порушенням зобов'язання, на боржникові залишається і основний обов'язок за його виконання в натурі, у другому - основний обов'язок погашається, проте в неналежному вигляді, що не відповідає тому результату, що передбачений в договорі²⁵⁵.

Вбачається за доцільне доповнити додатковими критеріями класифікацію видів штрафних санкцій.

Так, за періодичністю нарахування штрафних санкцій пропонується виокремити такі види штрафних санкцій, які нараховуються:

- за весь період правопорушення – (неустойка);
- одноразово – (штраф);
- поденно – (пеня).

Неустойка може стягуватись за весь період правопорушення, яке має ознаки систематичності та грубості. З приводу поняття «систематичне порушення» в Положенні «Про застосування Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, заходів впливу за порушення законодавства про фінансові послуги» встановлено, що: систематичне порушення – це порушення особою законодавства про фінансові послуги після застосування не менше ніж двох заходів впливу протягом календарного року²⁵⁶. Також згідно з Постановою «Про затвердження Правил розгляду звернень споживачів щодо дій суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, та врегулювання спорів»: систематичне порушення – це порушення з одного і того ж питання, що є предметом звернення заявника, суб'єктом господарювання законодавства у сферах енергетики та комунальних послуг та/або ліцензійних

²⁵⁵ Кофман В. И. Избранные труды по гражданскому и хозяйственному праву. Екатеринбург : Бизнес, менеджмент и право. 2011. 590 с. (С. 393).

²⁵⁶ Про затвердження Положення про застосування Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, заходів впливу за порушення законодавства про фінансові послуги, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України : Розпорядження Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг від 20.11.2012 р. № 2319. *Офіційний вісник України*. 2012. № 99. Ст. 4040. (Із змінами).

умов два та більше разів протягом року або порушення суб'єктом господарювання законодавства у сферах енергетики та комунальних послуг та/або ліцензійних умов, яке зачіпає права та інтереси трьох та більше заявників, які проживають на різних об'єктах²⁵⁷.

Поняття «систематичне порушення» розтлумачив і Вищий адміністративний суд України, який вважає, що систематично порушують законодавство ті господарські організації, які раніше двічі допускали порушення законодавства і зробили це знову²⁵⁸.

На прикладі трудового права під систематичним невиконанням трудових обов'язків розуміють неодноразове вчинення таких дій, при цьому неодноразове мається на увазі здійснення таких вчинків два чи більше разів²⁵⁹. Л. М. Дорошенко з цього приводу зазначає, що обов'язковою умовою оцінки судом порушень як систематичних повинна бути їх констатація не менше двох разів компетентним органом і письмові докази про виявлені порушення в діях суб'єкта²⁶⁰. На прикладі трудового права під систематичним невиконанням трудових обов'язків розуміють неодноразове вчинення таких дій, при цьому неодноразове мається на увазі здійснення таких вчинків два чи більше разів.

Таким чином, одностайною і в законодавстві, і в доктрині є позиція, що систематичним є правопорушення, яке вчинено не менше двох разів.

З приводу поняття «грубе правопорушення» дав роз'яснення Вищий арбітражний суд України: грубим є одноразове порушення законодавства, яке свідчить про явне і умисне нехтування його вимог і / або спричинило наслідки у

²⁵⁷ Про затвердження Правил розгляду звернень споживачів щодо дій суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, та врегулювання спорів : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 02.07.2019. № 1333. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 127.

²⁵⁸ Про деякі питання практики вирішення суперечок, пов'язаних зі створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств : Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 12.09.1996 р. № 02-5/334. *Офіційний веб-портал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_334800-96#Text (дата звернення 01.05.2022).

²⁵⁹ Звільнення з роботи у разі систематичного невиконання працівником своїх обов'язків без поважних причин. *Безоплатна правова допомога*. URL: <http://surl.li/cuzeo> (дата звернення 12.05.2022).

²⁶⁰ Дорошенко Л. Н. Правовые основания принудительной ликвидации хозяйственных обществ : монография. Донецк : Світ книги, 2013. 228 с. (С. 113).

вигляді значної шкоди, заподіяної державі, юридичним чи фізичним особам²⁶¹.

В контексті порушення законодавства про працю поняття «грубе порушення» має оціночний характер і в кожному конкретному випадку воно повинне встановлюватися виходячи з: кількості потерпілих; тяжкості можливих наслідків; тривалості; систематичності порушень; злісності мотивів тощо²⁶².

Л. М. Дорошенко з цього приводу зазначає, що до грубих порушень можуть бути віднесені порушення, вчинені внаслідок умисних дій, і такі, що порушують імперативні приписи законодавства. Кваліфікувати порушення як грубі, на думку авторки, необхідно в сукупності з обставинами, за яких вони допущені, виходячи з характеру порушень, з урахуванням викликаних ними негативних наслідків і можливості їх усунення²⁶³.

Таким чином, грубим є порушення, яке вчинено умисно та яке допущено з порушенням імперативних приписів законодавства з урахуванням завданих ними негативних наслідків і можливості їх усунення. Отже, якщо правопорушення є систематичним, грубим, таким, що триває у часі, то в цьому випадку нараховується неустойка за весь період існування такого правопорушення.

Відповідно до Постанови ВС від 31.07.2019 р. у справі № 910/3692/18 штраф має одноразовий характер виплати, тобто вичерпується з настанням самого факту порушення зобов'язання та стягується одноразово в разі порушення зобов'язання²⁶⁴. Відповідно до Постанови ВС від 22 серпня 2019 р. під разовим порушенням необхідно розуміти таку протиправну поведінку, що є обмеженою в часі та вчиненою саме разово (одну дію або бездіяльність)²⁶⁵.

²⁶¹ Про деякі питання практики вирішення суперечок, пов'язаних зі створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств : Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 12.09.1996 р. № 02-5/334. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_334800-96#Text (дата звернення 15.01.2022).

²⁶² Які дії є грубим порушенням законодавства про працю? *Кадровик, Ай Ті Систем Юкрейн*. URL: <https://kadrovik.isu.net.ua/news/525268-yaki-diyi-ye-hrubym-porushennyam-zakonodavstva-pro-pratsyu> (дата звернення 15.01.2022).

²⁶³ Дорошенко Л. Н. *Правовые основания принудительной ликвидации хозяйственных обществ* : монографія. Донецьк: Світ книги, 2013. 228 с. (С. 117).

²⁶⁴ Постанова Верховного Суду від 31 липня 2019 р. у справі № 910/3692/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83429224> (дата звернення 04.03.2022).

²⁶⁵ Постанова Верховного Суду від 22 серпня 2019 р. у справі № 309/3460/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83836303> (дата звернення 05.03.2022).

Тобто штраф застосовується за правопорушення, яке вчинено тільки один раз.

Пеня відповідно до вказаної Постанови за своєю правовою природою продовжує стимулювати боржника до повного виконання зобов'язань, навіть після сплати штрафу пеня продовжує забезпечувати та стимулювати виконання боржником свого зобов'язання²⁶⁶. Пеня може нараховуватись за кожен день прострочення виконання господарського зобов'язання (ч. 3 ст. 549 ЦК України).

За суб'єктом застосування штрафних санкцій пропонується виокремити види неустойки, які застосовуються:

- кредитором (штрафні санкції, які застосовуються кредитором за наслідками досудового врегулювання спору);
- судом (штрафні санкції, які застосовуються судом).

Така пропозиція обґрунтовується вже наведеною аргументацією у підрозділі 1.1: у відносинах щодо застосування штрафних санкцій не тільки суд має право такого застосування, а такими повноваженнями наділені і учасники господарських відносин. Така позиція ґрунтується на тому, що, як вже було зазначено вище, застосування - це певний процес, в якому може приймати безпосередню участь і кредитор. Такий висновок базується ще і на тому, що при буквальному тлумаченні ч. 2 ст. 230 ГК України вбачається, що законодавець також вказує на те, що суб'єктами права застосування штрафних санкцій є і учасники таких відносин, зокрема, кредитор.

За предметом пропонується виокремити такі види штрафних санкцій, які обраховуються:

- пеня та штраф стягуються виключно у грошовій сумі;
- неустойка - у грошовій сумі або речами, визначеними родовими ознаками.

Така пропозиція базується на вже зазначеній вище аргументації у підрозділі 1.1 з приводу внесення змін до положень ГК України щодо предмету

²⁶⁶ Постанова Верховного Суду від 31 липня 2019 р. у справі № 910/3692/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83429224> (дата звернення 16.03.2022).

штрафних санкцій, де пропонується закріплення можливості сплати неустойки альтернативним способом у вигляді речей, визначених родовими ознаками, та вартість яких еквівалентна сумі штрафних санкцій для підвищення рівня вірогідності сплати таких санкцій хоча б за рахунок рухомого майна боржника.

За видом порушення господарського зобов'язання штрафні санкції пропонується поділяти на такі, що стягуються за:

- порушення правил здійснення господарської діяльності;
- невиконання господарського зобов'язання;
- неналежне виконання господарського зобов'язання.

Така пропозиція ґрунтується на тлумаченні змісту положення ч. 1 ст. 230 ГК України, який містить перелік господарських правопорушень, за настання яких застосовуються штрафні санкції, а саме «... учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити штрафні санкції у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання»²⁶⁷.

З огляду на наведене вбачається, що виділення трьох самостійних видів штрафних санкцій обумовлено не тільки фактом їх законодавчого закріплення та наявності доктринальної позиції щодо правильності такого регулювання, а і можливістю розмежування їх за притаманними кожній ознаками. Так, на підставі проведеного вище аналізу законодавства та юридичної літератури, ознаками штрафних санкцій є: 1) нараховується за весь період правопорушення; 2) нараховується за грубе, систематичне невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань учасником господарських відносин; 3) обраховується грошовою сумою або речами; ознаками штрафу є: 1) нараховується одноразово; 2) нараховується за порушення правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання учасником господарських відносин, розмір та спосіб обчислення якого встановлено законом або договором; 3) обраховується

²⁶⁷ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

грошовою сумою; ознаками пені є: 1) нараховується за кожен день прострочення виконання грошового та негрошового господарського зобов'язання учасником господарських відносин; 2) розмір та спосіб обчислення її встановлено законом або договором; 3) обраховується грошовою сумою.

Згідно з проаналізованими положеннями нормативно-правових актів, науковими позиціями та судовою практикою можна зазначити, що неустойкою є штрафна санкція, що нараховується за весь період правопорушення у разі грубого, систематичного невиконання або неналежного виконання господарських зобов'язань учасником господарських відносин, розмір та спосіб обчислення якої встановлено законом або договором, що обраховується грошовою сумою або, у випадках передбачених договором, речами, визначеними родовими ознаками; штрафом є штрафна санкція, що нараховується одноразово у разі порушення правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання учасником господарських відносин, розмір та спосіб обчислення якого встановлено законом або договором, що обраховується грошовою сумою; пенею є штрафна санкція, що нараховується за кожен день прострочення виконання грошового та негрошового господарського зобов'язання учасником господарських відносин, розмір та спосіб обчислення пені встановлено законом або договором, що обраховується грошовою сумою.

Пропонується внести зміни до ст. 231 ГК України та доповнити речення 2 частини 4 і викласти її в наступній редакції: «При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг), або у відсотковому відношенні від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання за кожен день прострочення виконання; або, у випадках передбачених договором, речами, визначеними родовими ознаками, що вимірюються числом, вагою,

мірою, еквівалентними сумі штрафних санкцій».

1.4. Правова основа застосування штрафних санкцій в господарських відносинах

Інститут застосування штрафних санкцій бере свій початок з права Стародавнього Риму, де договірне зобов'язання було головною правовою формою, за допомогою якої встановлювалися і закріплювалися господарські зв'язки торгової і ремісничої діяльності. Хоча укладений договір охоронявся в Стародавньому Римі обов'язком відшкодувати викликані його порушенням збитки, сама по собі можливість виникнення цього обов'язку не завжди створювала в кредитора повну впевненість у належному й своєчасному виконанні зобов'язання боржником. Незважаючи на порушення договору, збитки могли й не виникнути, а якщо вони і виникли, то при недостатності майна боржника було відсутнє джерело не тільки для компенсації збитків, але й для стягнення основної суми договірного боргу. Тому норми римського права при укладенні договору встановлювали можливість забезпечити його додатковими забезпечувальними заходами. Такі заходи, що передбачалися за згодою сторін, охоплювалися поняттям «забезпечення договору». Одним з таких інструментів забезпечення договору була *stipulation poena*²⁶⁸. «*Stipulatio poena*» (з латинської - штрафна стимуляція, неустойка) або, як її ще називають, «штрафна неустойка» - це грошова сума, визначена в договорі, яку боржник зобов'язувався виплатити кредитору в разі невиконання або неналежного виконання основного зобов'язання. Зобов'язання про неустойку здійснювалося у формі стипуляції²⁶⁹. Вона носила забезпечувальний характер та дозволяла стороні, що потерпіла від правопорушення, стягнути обумовлений штраф, якщо навіть несправність допущена іншим контрагентом, ніяких збитків їй не

²⁶⁸ Жила О. Історія та розвиток доктрини про наслідки порушення зобов'язань – від Стародавнього Риму до сучасності. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Загальнотеоретичні проблеми держави і права. 2012. № 2. С. 67-76. (С. 69, 72).

²⁶⁹ Основи римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с. (С. 136)

заподіяла²⁷⁰. Тобто неустойкою за Римським правом називалося додаткове зобов'язання боржника виплатити кредиторів певну суму грошей у разі невиконання або неналежного виконання ним основного зобов'язання. Умова про неустойку мала акцесорний (додатковий) характер; вона визнавалася недійсною, якщо недійсним було основне зобов'язання²⁷¹.

В Стародавньому Римі існували різні види штрафу в залежності від співвідношення між його розміром і розміром збитків. З урахуванням цього критерію штраф фактично поділявся на: альтернативний - боржник або сплачує штраф, або відшкодовує збитки, завдані невиконанням зобов'язань; винятковий - боржник сплачує тільки певну, зумовлену у стипуляції суму; залишковий - боржник сплачує штраф і відшкодовує збитки, що перевищують його розмір. Спірним залишалось питання про кумулятивний штраф, тобто про штрафну стипуляцію, де повністю стягується і борг, і штраф. Однак, можливо, це було тільки за погодженням сторін і винятково на їхній вільний розсуд²⁷². Тобто в ті часи неустойка не наділялась штрафною функцією. І загалом на той час неустойка не набула поширення, тому що кредитор не міг бути впевненим у сплаті неустойки боржником, що був неспроможний здійснити основний платіж. Неустойкою здебільшого забезпечувалося виконання зобов'язання, яке не мало позовного захисту, зокрема, натуральне зобов'язання (*naturales*). Утім у разі порушення вказаного зобов'язання кредитор, хоча і не мав права на позов щодо основного зобов'язання, але міг вимагати сплати йому неустойки²⁷³.

У другій половині XIV століття прототип неустойки згадувався у Великій редакції Руської Правди. Так, в ст. 47 Руської Правди передбачена норма за якою: «Если кто денег взыщет «на ком-либо». Если кто взыщет на другом денег, а тот станет отказываться, то если «истец» выставит против него свидетелей, а те пойдут на судебную клятву, то пусть он возьмет свои деньги; а

²⁷⁰ Иоффе О. С, Мусин В. А. Основы римского гражданского права : навч. посібник. Ленинград : Из-во Ленинградского ун-та, 1975. 156 с. (С. 108-109).

²⁷¹ Дзера О. В. Цивільне право України. *Навчальні матеріали онлайн*. URL: <https://pidru4niki.com/1488052249714/pravo/neustouka> (дата звернення 19.04.2022).

²⁷² Смелянова Л. В. Система забезпечення зобов'язань у римському праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська нац. юридична академія Міністерства освіти і науки України. Одеса, 2001. 17 с. (С. 10).

²⁷³ Основы римского частного права: підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с. (С. 136).

поскольку «ответчик» не отдавал ему деньги в течение многих лет, то заплатит ему за ущерб 3 гривны»²⁷⁴. Таким чином, кредитор міг стягнути і суму боргу, і неустойку за прострочення платежу у розмірі 3 гривень.

В праві європейських країн штрафні санкції характеризувалися тим, що після прийняття цивільних кодексів в континентальній Європі виникли дві основні системи регулювання неустойки: Прусько-Французька та Римська. Спільним в обох системах розуміння неустойки як додаткового забезпечувального зобов'язання сплатити певну суму або передати майно в разі невиконання або неналежного виконання основного зобов'язання. Щодо функціонального призначення неустойки, то у цей період мав місце підхід до неустойки як до способу компенсації збитків, заподіяних порушенням зобов'язання, який як би замінював стягнення самих збитків. Відмінність між зазначеними системами на цьому етапі полягала у співвідношенні неустойки та реальних збитків, які зазнав кредитор. Якщо Римська система дозволяла додатково стягувати реальні збитки у сумі, що перевищувала розмір неустойки, то цивільне законодавство Прусько-Французької системи сприймало неустойку і як найменший, і як найбільший розмір відшкодування, який потенційно може отримати кредитор. Стягнення збитків понад сум неустойки не допускалося²⁷⁵.

Радянський період характеризувався тим, що за часів воєнного комунізму (1918 - 1922 рр.) майже повністю було відсутнє правове регулювання неустойки. Сфера її застосування обмежувалася окремими випадками²⁷⁶. Період НЕПу (20-ті роки ХХ ст.) характеризувався значним «сплеском» визначення розміру неустойки (до 1000 % від суми договору або прогресивний зріст розміру неустойки по днях прострочення)²⁷⁷. З 1922 р. відбулося закріплення

²⁷⁴ Русская Правда (пространная редакция). Перевод. *Древнерусская литература*. URL: <http://drevne-rus-lit.niv.ru/drevne-rus-lit/text/russkaya-pravda-prostrannaya/russkaya-pravda-prostrannaya.htm> (дата звернення 30.04.2022).

²⁷⁵ Отрадна О. О. Неустойка в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 15 с. (С. 7).

²⁷⁶ Отрадна О. О. Неустойка в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 15 с. (С. 7).

²⁷⁷ Дзера О. В. Цивільне право України. *Навчальні матеріали онлайн*. URL: <https://pidru4niki.com/1488052249714/pravo/neustoyka> (дата звернення 19.03.2022).

неустойки в двох кодифікованих актах: в ЦК УСРР 1922 р.²⁷⁸, де питанню врегулювання неустойки присвячено 8 статей та ЦК УРСР 1963 р.²⁷⁹, де питання про врегулювання неустойки містяться у 18 статтях.

Сучасний період правового регулювання штрафних санкцій представлений багатьма нормативно-правовими актами, які є правовою основою для застосування штрафних санкцій у разі порушення господарських зобов'язань. Зокрема, панівне місце серед таких нормативно-правових актів займають два кодифікованих акти – ГК та ЦК України. В ГК України правовому регулюванню штрафних санкцій окремо присвячено 18 статей, серед яких ст. ст. 230 – 235, а також норми статей, що передбачають розмір або порядок застосування штрафних санкцій в окремих договірних зобов'язаннях, зокрема: п. 7 ст. 20 (захист прав суб'єктів господарювання та споживачів), п. 2 ч. 3 ст. 216 (господарсько-правова відповідальність учасників господарських відносин), ч. 2 ст. 217 (господарські санкції як правовий засіб відповідальності у сфері господарювання), ч. 1 ст. 225 (штрафні санкції як один з видів додаткових витрат, що включаються до складу збитків), ч. 3 ст. 237 (застосування оперативного-господарських санкцій одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій), ч. 1 ст. 229 (відшкодування збитків у разі порушення грошових зобов'язань), ч. 7 ст. 269 (штраф за поставку товарів неналежної якості), ч. 2 ст. 274 (штраф за договором контрактації), ч. 3, 4 ст. 313 (розмір та сплата штрафу з перевізника за прострочення доставки вантажу), ч. 2, 3 ст. 315 (строк пред'явлення претензії щодо сплати штрафів по спорах щодо перевезень), ст. 322 (штрафні санкції за порушення договору підряду на капітальне будівництво), ст. 343 (порядок стягнення пені за прострочку платежу), п. 8 Прикінцевих положень (порядок звільнення позичальника від сплати неустойки, штрафу, пені на період дії карантину)²⁸⁰.

В ЦК України правовому регулюванню застосування неустойки

²⁷⁸ Цивільний кодекс Української СРР : Закон УСРР від 16 грудня 1922 р. № 55. Ст. 780. *Юридическая помощь*. URL: <https://deminov.dp.ua/grazhdanskoe-pravo-i-process/ck-codecs-ussr-1922> (дата звернення 24.03.2022).

²⁷⁹ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. № 1540-06. *Офіційний веб-портал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1540-06> (дата звернення 21.05.2022).

²⁸⁰ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

присвячено 23 статті, зокрема серед них ст. ст. 549 – 552, а також окремі норми за порушення договірних зобов'язань: ч. 2 ст. 258 (спеціальна позовна давність), ст. 266 (застосування позовної давності до додаткових вимог), ст. 534 (черговість погашення вимог за грошовим зобов'язанням), ч. 1 ст. 546 (види забезпечення виконання зобов'язання), ч. 2 ст. 554 (правові наслідки порушення зобов'язання, забезпеченого порукою), ч. 2 ст. 589 (правові наслідки невиконання зобов'язання, забезпеченого заставою), ст. 597-8 (порядок звернення стягнення на об'єкт довірчої власності), ст. 611 (правові наслідки порушення зобов'язання), ст. 616 (правові наслідки порушення зобов'язання з вини кредитора), ст. 622 (відповідальність і виконання зобов'язання в натурі), ст. 624 (збитки і неустойка), ч. 7 ст. 709 (порядок і строки задоволення вимог покупця про заміну товару або усунення недоліків), ч. 2 ст. 785 (обов'язки наймача у разі припинення договору найму), ч. 3 ст. 883 (відповідальність підрядника), ст. 886 (відповідальність замовника у разі невиконання або неналежного виконання обов'язків за договором будівельного підряду, який сплачує підрядникові неустойку), ч. 1 ст. 922 (відповідальність перевізника за затримку відправлення пасажирів та порушення строку доставлення пасажирів до пункту призначення), ч. 1 ст. 1050 (відповідальність позичальника, який своєчасно не повернув речі, визначені родовими ознаками, та його обов'язок в цьому разі сплатити неустойку), ч. 2 ст. 1230 (спадкування права на відшкодування збитків, моральної шкоди та сплату неустойки), ч. 3, 5 ст. 1231 (спадкування обов'язку відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем), п. 15 Прикінцевих та перехідних положень (порядок звільнення позичальника від сплати неустойки, штрафу, пені на період дії карантину)²⁸¹, п. 18 Прикінцевих та перехідних положень (порядок звільнення позичальника від сплати неустойки, штрафу, пені на період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану).

Інтерес представляє порівняння положень про штрафні санкції та

²⁸¹ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

неустойку радянського цивільного законодавства з чинними ГК та ЦК України. Так, основні відмінності та особливості в регулюванні штрафних санкцій та неустойки за ЦК УСРР 1922 р., ЦК УРСР 1963 р., ЦК України та ГК України полягають в наступному:

- ст. 44¹ ЦК УСРР 1922 р. передбачено окремо стягнення штрафу, пені і неустойки²⁸²; ст. 6 ЦК УРСР 1963 р. – неустойки (штрафу, пені)²⁸³; ч. 1 ст. 549 ЦК України – неустойки (штрафу, пені)²⁸⁴; ч. 1 ст. 230 ГК України – штрафу, пені, неустойки²⁸⁵;

- абз. 1 ст. 141 ЦК УСРР 1922 р. - предметом неустойки була грошова сума або інша майнова цінність²⁸⁶; абз. 1 ст. 179 ЦК УРСР 1963 р. – виключно грошова сума²⁸⁷; ч. 1 ст. 549 ЦК України – грошова сума або інше майно²⁸⁸; ч. 1 ст. 230 ГК України – виключно грошова сума²⁸⁹;

- абз. 2 ст. 141 ЦК УСРР 1922 р. - кредитор мав право одночасно вимагати як виконання договору, так і сплати неустойки або відшкодування збитків, заподіяних простроченим або неналежним виконанням, при цьому одночасне стягнення збитків і неустойки допускалося лише у випадках, окремо зазначених в законі чи в договорі²⁹⁰; ст. 204 ЦК УРСР 1963 р. – за загальним правилом збитки відшкодовувались в частині, не покритій неустойкою (штрафом, пенею), проте законом або договором передбачались випадки, коли допускалося стягнення тільки неустойки (штрафу, пені), або стягнення збитків в повній сумі понад неустойку (штраф, пеню), або альтернативний варіант за вибором

²⁸² Цивільний кодекс Української СРР : Закон УСРР від 16 грудня 1922 р. № 55. Ст. 780. *Юридическая помощь*. URL: <https://deminov.dp.ua/grazhdanskoe-pravo-i-process/ck-codecs-ussr-1922> (дата звернення 22.05.2022).

²⁸³ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. № 1540-06. Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1540-06> (дата звернення 22.05.2022).

²⁸⁴ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

²⁸⁵ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

²⁸⁶ Цивільний кодекс Української СРР : Закон УСРР від 16 грудня 1922 р. № 55. Ст. 780. *Юридическая помощь*. URL: <https://deminov.dp.ua/grazhdanskoe-pravo-i-process/ck-codecs-ussr-1922> (дата звернення 23.05.2022).

²⁸⁷ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. № 1540-06. Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1540-06> (дата звернення 23.05.2022).

²⁸⁸ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

²⁸⁹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

²⁹⁰ Цивільний кодекс Української СРР : Закон УСРР від 16 грудня 1922 р. № 55. Ст. 780. *Юридическая помощь*. URL: <https://deminov.dp.ua/grazhdanskoe-pravo-i-process/ck-codecs-ussr-1922> (дата звернення 24.05.2022).

кредитора стягнення неустойки (штрафу, пені) чи збитків²⁹¹; ст. 624 ЦК України – за загальним правилом неустойка підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків, проте договором може бути встановлено обов'язок відшкодувати збитки лише в тій частині, в якій вони не покриті неустойкою або стягнення неустойки без права на відшкодування збитків, або можливість за вибором кредитора стягнення неустойки чи відшкодування збитків²⁹²; ч. 1-2 ГК ст. 232 України - за загальним правилом збитки відшкодовуються в частині, не покритій штрафними санкціями, проте законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли: допускається стягнення тільки штрафних санкцій; збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції; за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції²⁹³;

- п. 3 абз. 2 ст. 142 ЦК УСРР 1922 р. - при зменшенні розміру неустойки поряд з іншими умовами враховувався тільки поважний інтерес кредитора²⁹⁴; абз. 1 ст. 205 ЦК УРСР 1963 р. – поряд з іншими умовами враховувалися інтереси обох сторін, що заслуговують на увагу²⁹⁵; ч. 3 ст. 551 ЦК України - розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення²⁹⁶; ст. 233 ГК України розмір штрафних санкцій може бути зменшений судом у разі: 1) якщо їх розмір надмірно великий порівняно із збитками кредитора і при цьому повинно бути взято до уваги: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу; 2) якщо порушення зобов'язання не завдало збитків іншим учасникам

²⁹¹ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. № 1540-06. Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1540-06> (дата звернення 24.05.2022).

²⁹² Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

²⁹³ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

²⁹⁴ Цивільний кодекс Української СРР : Закон УСРР від 16 грудня 1922 р. № 55. Ст. 780. *Юридическая помощь*. URL: <https://deminov.dp.ua/grazhdanskoe-pravo-i-process/ck-codecs-ussr-1922> (дата звернення 26.05.2022).

²⁹⁵ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. № 1540-06. Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1540-06> (дата звернення 28.05.2022).

²⁹⁶ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

господарських відносин, суд може з урахуванням інтересів боржника зменшити розмір належних до сплати штрафних санкцій²⁹⁷;

- ст. 44¹ЦК УСРР 1922 р. та абз. 2 ст. 72 ЦК УРСР 1963 р. передбачені скорочені строки позовної давності тривалістю в шість місяців; п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК України строк позовної давності також є скороченим, але складає один рік²⁹⁸; в ГК України строк позовної давності для застосування штрафних санкцій не зазначений, проте за загальним правилом їх строк складає також один рік згідно з положеннями ЦК України, але положення ч. 6 ст. 232 ГК України передбачають обмеження щодо строку нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання, якщо інше не встановлено законом або договором, припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано²⁹⁹.

Окрім наведеного порівняння слід наголосити на тому, що дослідження норм ГК та ЦК України дозволяє зробити висновок, що законодавець запровадив різні підходи до регулювання штрафних санкцій у господарському та цивільному законодавстві, зокрема, положення ст. 230 ГК України виокремлюють три види штрафних санкцій, при цьому не містять визначення таких видів штрафних санкцій, тоді як ст. 549 ЦК України виділяє тільки неустойку, формою сплати якої є штраф та пеня. Питання неузгодженості у цих двох нормативних актах стосуються не тільки термінології, а і предмету неустойки, видів штрафних санкцій, підстав зменшення розміру штрафних санкцій та ін³⁰⁰.

Аналізуючи нормативне регулювання штрафних санкцій та неустойки в ЦК УСРР 1922 р., ЦК УРСР 1963 р., ГК та ЦК України, привертає увагу збільшення масиву нормативного регулювання питань застосування штрафних

²⁹⁷ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

²⁹⁸ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

²⁹⁹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

³⁰⁰ Мамедова С. М. Правова основа застосування штрафних санкцій у сфері господарювання. *Правова держава : міждисциплінарний підхід* : 36. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. (5 грудня 2018 р.). Маріуполь, 2018. С. 339-343. (С. 342).

санкцій та неустойки з 8 до 23 статей. Проте поряд із позитивними моментами необхідно звернути увагу на ті положення діючого законодавства, які потребують доопрацювання. Так, окремі положення ГК та ЦК України мають бути узгоджені між собою. Насамперед вимагає доопрацювання термінологічний апарат цих нормативно-правових актів, окремі їх положення мають бути визначені детальніше для уникнення проблем у правозастосуванні.

Окрім ГК та ЦК України слід приділити увагу й іншим нормативно-правовим актам, які регулюють питання порядку та розміру застосування штрафних санкцій (неустойки) за порушення окремих видів господарських зобов'язань, зокрема серед них закони України: «Про ринок електричної енергії» (п. 4 ч. 5 ст. 9 та ін.)³⁰¹, «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань»³⁰², «Про споживче кредитування» (п. 3 ч. 1 ст. 19 та ін.)³⁰³, «Про захист прав споживачів» (абз. 2 ч. 9 ст. 8 та ін.)³⁰⁴, «Про приватизацію державного і комунального майна» (ч. 4-5 ст. 29 та ін.)³⁰⁵, «Про заходи, спрямовані на врегулювання заборгованості теплопостачальних та теплогенеруючих організацій та підприємств централізованого водопостачання і водовідведення за спожиті енергоносії» (ст. 4 та ін.)³⁰⁶, «Про житлово-комунальні послуги» (ч. 2 ст. 26 та ін.)³⁰⁷, «Про фінансову реструктуризацію» (ч. 2 ст. 5 та ін.)³⁰⁸, «Про реструктуризацію заборгованості з квартирної плати, плати за житлово-комунальні послуги, спожиті газ та електроенергію» (ст. 3 та

³⁰¹ Про ринок електричної енергії : Закон України від 13.04.2017 р. № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27-28. Ст. 312. (Із змінами).

³⁰² Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань : Закон України від 22.11.1996 р. № 543/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 5. Ст. 28. (Із змінами).

³⁰³ Про споживче кредитування : Закон України від 15.11.2016 р. № 1734-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 1. Ст. 2. (Із змінами).

³⁰⁴ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 30. Ст. 379. (Із змінами).

³⁰⁵ Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18.01.2018 р. № 2269-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 12. Ст. 68. (Із змінами).

³⁰⁶ Про заходи, спрямовані на врегулювання заборгованості теплопостачальних та теплогенеруючих організацій та підприємств централізованого водопостачання і водовідведення за спожиті енергоносії : Закон України від 03.11.2016 р. № 1730-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 51. Ст. 839. (Із змінами).

³⁰⁷ Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 09.11.2017 р. № 2189-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 1. Ст. 1. (Із змінами).

³⁰⁸ Про фінансову реструктуризацію : Закон України від 14.06.2016 р. № 1414-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 32. Ст. 555. (Із змінами).

ін.)³⁰⁹, «Про внесення змін до Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України щодо недопущення нарахування штрафних санкцій за кредитами (позиками) у період дії карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України коронавірусної хвороби COVID-19»³¹⁰, «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (п. 7 ч. 1 ст. 19 та ін.)³¹¹, «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» (ч. 5 ст. 11 та ін.)³¹², «Про валюту і валютні операції» (ст. 14 та ін.)³¹³, «Про державний матеріальний резерв» (ст. 14 та ін.)³¹⁴, «Про страхування» (п. 3 абз. 1 ст. 20)³¹⁵, «Про відповідальність підприємств, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування» (ст. 2 та ін.)³¹⁶, «Про відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за несвоєчасне внесення плати за спожиті комунальні послуги та утримання прибудинкових територій» (ст. 1)³¹⁷, «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» (п. 2 абз. 2 ст. 22)³¹⁸, «Про телекомунікації» (ст. 36 та ін.)³¹⁹, «Про теплопостачання» (ст. 31 та ін.)³²⁰ тощо.

Також, окрім законів, правове регулювання застосування штрафних

³⁰⁹ Про реструктуризацію заборгованості з квартирної плати, плати за житлово-комунальні послуги, спожиті газ та електроенергію : Закон України від 20.02.2003 р. № 554-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст. 521. (Із змінами).

³¹⁰ Про внесення змін до Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України щодо недопущення нарахування штрафних санкцій за кредитами (позиками) у період дії карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України коронавірусної хвороби COVID-19 : Закон України від 16.06.2020 р. № 691-IX. *Голос України*. 2020. № 110. (Із змінами).

³¹¹ Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23.02.2012 р. № 4452-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 50. Ст. 564. (Із змінами).

³¹² Про захист прав покупців сільськогосподарських машин : Закон України від 5 червня 2003 р. 900-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 115. (Із змінами).

³¹³ Про валюту і валютні операції : Закон України від 26.01.2018 р. № 2473-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 30. Ст. 239. (Із змінами)

³¹⁴ Про державний матеріальний резерв : Закон України від 24 січня 1997 року № 51/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 13. Ст. 112. (Із змінами).

³¹⁵ Про страхування : Закон України від 07 березня 1996 р. № 85/96-ВР *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 2. Ст. 4. (Із змінами).

³¹⁶ Про відповідальність підприємств, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування : Закон України від 14 жовтня 1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 46. Ст. 411. (Із змінами).

³¹⁷ Про відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за несвоєчасне внесення плати за спожиті комунальні послуги та утримання прибудинкових територій : Закон України від 20 травня 1999 р. № 686-XIV. *Відомості Верховної Ради*. 1999. № 29. Ст. 240. (Із змінами).

³¹⁸ Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень : Закон України від 11 листопада 2003 р. № 1255-IV. *Відомості Верховної Ради*. 2004. № 11. Ст. 140. (Із змінами).

³¹⁹ Про телекомунікації : Закон України від 18 листопада 2003 р. № 1280-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 12. Ст. 155. (Із змінами).

³²⁰ Про теплопостачання: Закон України від 2 червня 2005 р. № 2633-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 28. Ст. 373. (Із змінами).

санкцій встановлюється підзаконними нормативно-правовими актами, серед яких: Постанова КМУ «Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві»³²¹, Постанова КМУ «Про затвердження Правил надання послуг з централізованого водопостачання та централізованого водовідведення і типових договорів про надання послуг з централізованого водопостачання та централізованого водовідведення»³²², Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг «Про затвердження Правил роздрібного ринку електричної енергії»³²³, Лист НБУ «Про скасування пені та штрафів за договорами кредиту під час АТО»³²⁴, Лист Емісійно-кредитного департаменту НБУ «Щодо дозволу регіональним управлінням не застосовувати штрафні санкції до комерційних банків»³²⁵ та інші.

Також з приводу нормативного регулювання застосування штрафних санкцій доцільно звернути увагу на Інструкції № П-6 «Про порядок приймання продукції виробничо-технічного призначення і товарів народного споживання за кількістю»³²⁶ та № П-7 «Про порядок приймання продукції виробничо-технічного призначення товарів народного споживання за якістю»³²⁷. В правовій доктрині з цього приводу існує думка, що сторонам також надано

³²¹ Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668-2005-п. *Офіційний вісник України*. 2005. № 31 (ч. 2). Ст. 1867. (Із змінами).

³²² Про затвердження Правил надання послуг з централізованого водопостачання та централізованого водовідведення і типових договорів про надання послуг з централізованого водопостачання та централізованого водовідведення : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 липня 2019 р. № 690. *Урядовий кур'єр*. № 153. 2019. (Із змінами).

³²³ Про затвердження Правил роздрібного ринку електричної енергії : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 р. № 312. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 75. (Із змінами).

³²⁴ Про скасування пені та штрафів за договорами кредиту під час АТО : Лист Національного банку України від 05.11.2014 р. № 18-112/64483. *Офіційний веб-портал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v6448500-14> (дата звернення 19.02.2022).

³²⁵ Щодо дозволу регіональним управлінням не застосовувати штрафні санкції до комерційних банків : Лист Емісійно-кредитного департаменту Національного банку України від 31.12.1996 р. № 4-011/2556. *Офіційний веб-портал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2556500-96> (дата звернення 20.02.2022).

³²⁶ Инструкция о порядке приемки продукции производственно-технического назначения и товаров народного потребления по количеству : Постановление Государственного арбитража при Совете Министров СССР от 15 июня 1965 г. № П-6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va006400-65#Text> (дата звернення 15.03.2022).

³²⁷ Инструкция о порядке приемки продукции производственно-технического назначения и товаров народного потребления по качеству : Постановление Государственного арбитража при Совете Министров СССР от 25 апреля 1966 г. № П-7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007400-66#Text> (дата звернення 20.03.2022).

право встановлювати в договорі неустойку за порушення зобов'язань, які не передбачені законодавством, і включаються в договір додатково. Це надає контрагентам можливість на підставі законодавства, у тому числі Інструкцій № П-6 та № П-7, визначати будь-які, які не протирічать діючим нормам умови, і забезпечувати їх виконання додатковими санкціями³²⁸.

Поряд з кодифікованими актами, спеціальними законами та підзаконними нормативно-правовими актами звернемося до аналізу Рішень КСУ щодо застосування штрафних санкцій. В літературі має місце правова позиція, згідно якої акти тлумачення закону, викладені КСУ чи ВС, не можна розцінювати як результат правотворчості, а, відповідно, і джерелами права вони не є. Прихильники цієї точки зору вважають, що тлумачення нормативного акту це етап його реалізації, а не встановлення норми. Тому рішення КСУ і ВС не можна визнавати актами правотворчості^{329 330}. Існує також протилежна позиція, згідно якої Рішення КСУ, в яких надано тлумачення Конституції і законів України, є джерелами права³³¹. Л. А. Машевська³³² та П. О. Гвоздик³³³, підтримуючи цю правову позицію, поділяють джерела права на первинні та вторинні (або основні і допоміжні) і при цьому науковці відносять Рішення КСУ до вторинних джерел права.

З цього приводу авторитетно зазначають Р. Ф. Гринюк, В. М. Кампо, В. А. Устименко, що сучасна юридична наука в Україні переживає складний і в той самий час перспективний процес перегляду вчення про джерела права³³⁴. При цьому автори роблять висновок, що акти КСУ є складним об'єктом аналізу з точки зору вчення про джерела права, оскільки володіють якістю

³²⁸ Лазарева Т. П. Штрафные санкции в хозяйственных отношениях. Москва : Юрид. лит-ра, 1987. 95 с. (С. 15).

³²⁹ Курс порівняльного трудового права : підручник / Іншин М. І., Мацюк А. Р., Соцький А. М., Щербина В. І. / за ред. акад. А. Р. Мацюка. Харків : НікаНова, 2011. 980 с. (С. 340).

³³⁰ Марченко А. А. Прецедентний характер рішень Конституційного Суду України. *Митна справа*. 2014. № 1 (91), част. 2, книга 1. С. 28-33. (С. 32).

³³¹ Конституційне право України : підручник для студентів ВНЗ / за ред. Академіка АПрН України, д.ю.н., д.ю.н. і д.пол.н., професора В. С. Журавського. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с. (С. 140).

³³² Машевська Л. А. Рішення суду в системі джерел аграрного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Кабінет Міністрів України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2014. 19 с. (С. 7, 13).

³³³ Гвоздик П. О. Джерела екологічного права України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2013. 32 с. (С. 6, 10).

³³⁴ Гринюк Р., Кампо В., Устименко В. Система джерел права в актах органу конституційної юстиції : проблеми теорії. *Юридична Україна*. 2013. № 6. С. 11-23. (С. 11).

багатоджерельності. Тобто рішення та інші акти цього Суду з питань захисту прав і свобод людини і громадянина можуть стосуватися як традиційних (нормативних актів, нормативних договорів, правових звичаїв, судових прецедентів), так і нетрадиційних (загальних і спеціальних принципів права, сталої судової практики, правової доктрини) джерел права³³⁵.

З'ясування питання щодо того чи є рішення КСУ джерелом права важливо в контексті теми дослідження у зв'язку з тим, що цим Судом розглядалися питання розміру штрафних санкцій. Так, зокрема, таким рішенням є Рішення КСУ у справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Д. О. щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» щодо встановлення справедливого розміру неустойки за прострочення виконання позичальниками - фізичними особами грошових зобов'язань у відносинах споживчого кредитування³³⁶.

Також до правової основи застосування штрафних санкцій у сфері господарювання в юридичній літературі відносять договори та інші акти суб'єктів господарювання. Так, наприклад, за міркуваннями З. Ф. Татькової, друга частина правової основи господарсько-правової відповідальності суб'єктів господарювання представлена положеннями конкретних договорів та інших актів суб'єктів господарювання. Суб'єкти господарювання, крім випадків, передбачених законом, можуть за згодою, передбачати у договорах: види та розмір штрафних санкцій, підстави та порядок застосування, умови їх застосування тощо³³⁷. Також, на думку автора, питання відповідальності суб'єктів господарювання – юридичних осіб можуть передбачатись і іншими правовими актами суб'єктів господарювання, наприклад, установчими

³³⁵ Гринюк Р., Кампо В., Устименко В. А. Система джерел права в актах органу конституційної юстиції: проблеми теорії. *Юридична Україна*. 2013. № 6. С. 11-23. (С. 18).

³³⁶ Щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань»: Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням громадянина Козлова Д. О. № 7-рп/2013 від 11.07.2013 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 57. Ст. 2062.

³³⁷ Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2009. 238 с. (С. 45).

документами³³⁸.

Подібною думки дотримується і Т. В. Блащук, при цьому підкреслюючи, що правове регулювання договірних відносин поділяється на нормативне (загальне) та індивідуальне. При цьому автор пояснює, що нормативним є впорядкування поведінки людей за допомогою нормативно-правових актів, розрахованих на їх багаторазове використання за наявності передбачених ними обставин. Тобто обсяг суспільних відносин, на які поширюється нормативне правове регулювання, є кількісно невизначеним. Навпаки, індивідуальне регулювання – це впорядкування поведінки людей за допомогою актів застосування права, тобто індивідуальних рішень, розрахованих на одну конкретну життєву ситуацію, одне правовідношення, визначених суб'єктів. В підтвердження своєї позиції автор робить висновок, що джерелом індивідуального регулювання є конкретний договір, зміст якого становлять сукупність умов, визначених на розсуд сторін і погоджених ними³³⁹.

Можна підтримати позицію вчених, адже застосування штрафних санкцій регулюється не тільки нормативними актами, виданими державними органами, але й тими правилами поведінки, які встановлюють для себе безпосередньо суб'єкти господарювання у договорі. Крім того, саме факт порушення умов договору є підставою для притягнення до відповідальності, формою чого є застосування штрафних санкцій³⁴⁰.

Окремо також слід дослідити інші акти суб'єктів господарювання. Підґрунтям розгляду вченими локальних актів суб'єктів господарювання в якості правової основи застосування штрафних санкцій є положення ч. 7 ст. 231 ГК України відносно того, що розмір штрафних санкцій, які застосовуються у внутрішньогосподарських відносинах за порушення зобов'язань, визначається відповідним суб'єктом господарювання - господарською організацією. При

³³⁸ Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2009. 238 с. (С. 45).

³³⁹ Блащук Т. В. Джерела правового регулювання договірних відносин: теоретико-правовий аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2013. № 1 (7). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13btvtpa.pdf> (дата звернення 28.03.2022). (С. 5, 10).

³⁴⁰ Мамедова С. М. Правова основа застосування штрафних санкцій у сфері господарювання. *Правова держава: міждисциплінарний підхід* : Зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. (5 грудня 2018 р.). Маріуполь, 2018. С. 339-343. (С. 342).

цьому на законодавчому рівні відповідно до положень ч. 7 ст. 3 ГК України внутрішньогосподарськими є відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами; а на доктринальному - означені відносини визначено як різновид господарських відносин, що виникають, змінюються та припиняються у процесі організації та здійснення внутрішньовиробничої та внутрішньоуправлінської діяльності суб'єкта господарювання між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, суб'єктом господарювання та його органами, і регулюються нормами господарського законодавства та локальних актів суб'єкта господарювання³⁴¹. Проте, вбачається, що окремо локальні акти суб'єктів господарювання не є правовою основою застосування штрафних санкцій, через те, що застосування таких санкцій між структурними підрозділами у внутрішньогосподарських відносинах все одно регулюється умовами укладеного договору.

На підставі аналізу наукової літератури та норм чинного законодавства можна зробити висновок, що до правової основи застосування штрафних санкцій в господарських відносинах слід віднести загальні та спеціальні норми ГК та ЦК України, законів України, підзаконних нормативно-правових актів³⁴². Крім того, істотну роль у регулюванні застосування штрафних санкцій відіграють господарські договори як саморегулятори господарських відносин.

Вбачається, що основними напрямками удосконалення правової основи застосування штрафних санкцій є приведення до єдності положень ГК та ЦК України з метою їх однакового застосування, закріплення виключного переліку підстав, за наявності яких суд зменшує розмір таких санкцій, та підстав, за яких суд може зменшити їх розмір, а також граничної межі зменшення розміру штрафних санкцій.

³⁴¹ Руденко М. П. Правове регулювання внутрішньогосподарських відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Нац. юридичний ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 21 с. (С. 5).

³⁴² Мамедова С. М. Правова основа застосування штрафних санкцій у сфері господарювання. *Правова держава: міждисциплінарний підхід* : Зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. (5 грудня 2018 р.). Маріуполь, 2018. С. 339-343. (С. 342).

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ШТРАФНИХ САНКЦІЙ В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

2.1. Підстави та умови застосування штрафних санкцій в господарських відносинах

Питання підстав та умов застосування штрафних санкцій в господарських відносинах базуються на загальних положеннях застосування юридичної відповідальності та господарсько-правової відповідальності в цілому.

Перш ніж перейти до питання розгляду підстав та умов застосування штрафних санкцій слід визначити суть понять «застосування» та «підстава». Так, в юридичній енциклопедії «застосування» визначається як певний процес, в результаті якого відбувається встановлення юридично значущих фактів і пошук правової норми, яку належить застосувати до них; крім того, під застосуванням розуміють перевірку достовірності і правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми; з'ясування змісту (тлумачення) правової норми; прийняття рішення у справі; оформлення рішення в акті застосування правових норм³⁴³.

В академічному тлумачному словнику української мови слово «підстава» тлумачиться в трьох значеннях: 1) привід для яких-небудь дій, вчинків; 2) Явище, яке обумовлює або породжує інше явище; 3) понукання, міркування, мотиви, якими викликаються які-небудь вчинки³⁴⁴.

В науковій літературі розмежовуються поняття «виникнення юридичної відповідальності» та «притягнення до відповідальності (застосування юридичної відповідальності)». Перше зумовлюється фактом правопорушення, який містить передбачений законом склад проступку, проте притягнення до відповідальності означає правову можливість дії (процесу), яка полягає у

³⁴³ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2. 741 с.

³⁴⁴ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/prychyna> (дата звернення 07.04.2022).

застосуванні нормативно-правових (санкцій) до правопорушника. Виникнення юридичної відповідальності є моментом, а притягнення до неї - процесом³⁴⁵. При цьому автори зазвичай звертаються до загальноприйнятої термінології теорії юридичної відповідальності і визначають факт правопорушення як «підстави юридичної відповідальності»³⁴⁶. В цих визначеннях автори неодноразово вживають слово «правопорушення», тож слід звернутись і до його термінологічної суті. Так, Л. А. Луць під правопорушенням розуміє суспільно шкідливе або небезпечне винне протиправне діяння деліктоздатного суб'єкта, що є підставою для застосування юридичної відповідальності³⁴⁷. О. П. Віхров і І. О. Віхрова правопорушенням називають протиправне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке є суспільно шкідливим чи небезпечним³⁴⁸. Схоже визначення правопорушення надають і такі науковці як В. В. Молдован та Л. І. Чулінда³⁴⁹.

Поряд з правопорушенням доцільним є аналіз більш вузького поняття, а саме господарського правопорушення. Так, Л. А. Жук господарське правопорушення розуміє як протиправну дію або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника відносин або третіх осіб³⁵⁰. В. С. Щербина під господарським правопорушенням визначає протиправну дію або бездіяльність учасника господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного учасника, порушує суб'єктивні права іншого учасника господарсь-

³⁴⁵ Теорія держави і права : навчальний посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Альма-матер, 2013. 348 с. (С. 267).

³⁴⁶ Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу : монографія. Харків : Вид-во «НТМТ», 2017. 348 с. (С. 165).

³⁴⁷ Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с. (С. 319).

³⁴⁸ Віхров О. П., Віхрова І. О. Теорія держави і права : курс лекцій : навчальний посібник. Чернігів : Десна Поліграф, 2015. 304 с. URL: <https://pidru4niki.com/84587/pravo/pravoporushennya#981> (дата звернення 17.04.2022).

³⁴⁹ Молдован В. В., Чулінда Л. І. Правознавство : навч. посібник. 2-ге вид., Київ : Центр учбової літератури, 2010. 184 с. *Навчальні матеріали онлайн.* URL: https://pidru4niki.com/17300627/pravo/ponyattya_oznaki_pravoporushennya (дата звернення 24.04.2022).

³⁵⁰ Господарське право : навчальний посібник / Л. А. Жук, І. Л. Жук, О. М. Неживець. Київ, 2003. 400 с. (С. 386).

ких відносин або третіх осіб³⁵¹. О. О. Кикоть трактує господарське правопорушення як передбачене законом або договором протиправне діяння (дію або бездіяльність), вчинене суб'єктом господарювання в процесі здійснення ним господарської діяльності, яке тягне за собою господарську відповідальність³⁵².

Згідно з міркуванням І. О. Кузьміна, підстави виникнення правової відповідальності визначають «відправні точки» втілення в життя цього правового явища як обов'язкову умову його реалізації³⁵³. Л. І. Каленіченко підстави юридичної відповідальності визначає як її обставини (умови), які обумовлюють реалізацію цього правового явища. Автор акцентує увагу і на тому, що підстави юридичної відповідальності тісно пов'язані з певними обставинами (умовами), за наявності яких юридична відповідальність стає можливою³⁵⁴.

З. Ф. Татькова з приводу розмежування «підстав» та «умов» стверджує, що підстава й умова – це окремі поняття. Підстава є джерело, причина, що приводить до визначеного наслідку. Викликаний причиною наслідок залежить від умов. Та сама причина в різних умовах викликає неоднакові наслідки. Таке співвідношення підстав та умов відповідальності, на думку автора, є цілком обґрунтованим та є найбільш прийнятним для розуміння підстав й умов відповідальності суб'єктів господарювання³⁵⁵.

На сьогоднішній день питання - що ж відносити до підстав, а що до умов застосування господарсько-правової відповідальності залишається дискусійним, у зв'язку з цим слід відзначити декілька наукових підходів, які склалися з цієї проблематики:

³⁵¹ Щербина В. С. *Господарське право* : підручник / В. С. Щербина. 6-те вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 640 с. (С. 315).

³⁵² Кикоть О. О. Підстави настання господарсько-правової відповідальності : теоретико-правові питання. *Наукові записки. Том 103. Юридичні науки*. 2010. С. 100-102. (С. 101).

³⁵³ Кузьмин І. А. Основания возникновения юридической ответственности как общетеоретическая проблема: подходы и рассуждения. *Сибирский юридический вестник*. 2012. № 4 (59). С. 3-10. (С. 3).

³⁵⁴ Каленіченко Л. І. *Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу* : монографія. Харків : Вид-во «НТМТ», 2017. 348 с. (С. 166).

³⁵⁵ Татькова З. Ф. *Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2009. 238 с. (С. 78).

1) А. М. Шульга³⁵⁶, А. Д. Машков³⁵⁷, В. С. Петров і Л. С. Явич³⁵⁸ класичною необхідною підставою юридичної відповідальності визначають правопорушення (склад правопорушення). Подібної наукової позиції дотримуються І. А. Покровський³⁵⁹ та Г. К. Матвеев³⁶⁰, зазначаючи, що склад цивільного правопорушення розглядається як підстава господарсько-правової відповідальності за аналогією з кримінальним правом: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона, суб'єкт. В підтвердження даного підходу Г. К. Матвеев зауважував, що наявність складу цивільного (як і будь-якого іншого) правопорушення – загальна і, як правило, єдина підстава цивільно-правової (і будь-якої іншої) відповідальності³⁶¹. С. С. Алексеев також в загальному дотримується точки зору щодо складу правопорушення як підстави відповідальності, зазначаючи, що «якщо класифікувати загальні ознаки складу правопорушення єдині як для «договірної», так і для «позадоговірної» відповідальності, то їх варто розподілити за трьома сторонами складу: 1) об'єкт, 2) суб'єкт, 3) об'єктивна сторона (конкретно виражений шкідливий результат, протиправність, причинний зв'язок)», проте, як вбачається з його твердження, автор виключає із такого складу один елемент, а саме - суб'єктивну сторону³⁶². В. В. Меркулов також поряд з точкою зору про склад цивільного правопорушення як підстави відповідальності окремо звертає увагу на доцільність збереження в такій структурі об'єкта та суб'єкта, через те, що безоб'єктних правопорушень бути не може, а суб'єктом цивільного правопорушення є деліктоздатні особи³⁶³. За твердженнями О. М. Вінник, господарсько-правова відповідальність настає лише за наявності відповідних

³⁵⁶ Теорія держави і права : навчальний посібник для студентів, які навчаються за напрямом підготовки 6.030202 «Міжнародне право» / А. М. Шульга, Л. В. Новікова, В. І. Сідоров та ін.; за ред. А. М. Шульги. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 464 с.

³⁵⁷ Машков А. Д. Теорія держави і права : : підручник. К. : ВД «Дакор», 2015. 492 с.

³⁵⁸ Общая теория государства и права. В 2 т. / отв. ред. В. С. Петров, Л. С. Явич. Ленинград, 1974. Т. 2 : Общая теория права. 416 с.

³⁵⁹ Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут, 1998. 353 с.

³⁶⁰ Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. Москва : Юрид. лит., 1970. 311 с.

³⁶¹ Матвеев Г. К. Выбранные / упряд. В. И. Кисиль. Київ : Україна, 2008. 600 с. (С. 20).

³⁶² Алексеев С. С. Гражданская ответственность за невыполнение плана железнодорожной перевозки. Москва : Госюриздат, 1959. 176 с. (С. 49).

³⁶³ Меркулов В. В. Гражданско-правовой договор в механизме регулирования товарно-денежных отношений. Рязань : Наука, 1994. 224 с. (С. 150).

підстав. Вона виокремлює юридичні та фактичні підстави господарсько-правової відповідальності, а саме юридичні підстави - той правовий документ, що характеризує певну поведінку суб'єкта господарювання як протиправну і передбачає за неї форму і розмір відповідальності (такими підставами в господарському праві є закон і договір); фактичні підстави - це ті життєві ситуації, що характеризуються законом або договором як неправомірні (такі ситуації іменуються складом господарського правопорушення). На думку автора, своєрідність господарсько-правової відповідальності полягає в тому, що склад господарського правопорушення залежить від виду такої відповідальності. Якщо мова йде про відшкодування збитків, то склад правопорушення включає чотири елементи (умови відповідальності): а) протиправну поведінку - тобто таку поведінку господарюючого суб'єкта, що суперечить вимогам закону або договору; б) наявність збитків - втрати або пошкодження майна, зайвих (додаткових) витрат суб'єкта господарювання і неотриманого прибутку (якщо закон не забороняє його стягувати), при цьому необхідно довести не лише наявність збитків, але й їх розмір; в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і завданими збитками: при цьому враховується лише необхідний (а не випадковий) причинний зв'язок; г) вину - в господарському праві про її наявність свідчать два елементи: 1) наявність у суб'єкта господарських відносин реальної можливості діяти правомірно і попередити настання негативних наслідків (збитків) і 2) неприйняття ним усіх необхідних заходів щодо недопущення протиправної поведінки і попередження настання збитків³⁶⁴.

З аналізу тез представників цього підходу, можна прийти до висновку, що у більшості випадків склад правопорушення ототожнюється з умовами відповідальності.

2) Опоненти проаналізованої вище наукової позиції розглядали в якості підстав юридичної відповідальності не склад правопорушення, а безпосередньо саме правопорушення. Серед представників такої наукової точки зору Г. І. Меліков, який зазначав, що для стягнення неустойки в

³⁶⁴ Вінник О. М. Господарське право : Курс лекцій. Київ : Атіка, 2004. 624 с. (С. 321-322).

підприємницькому обороті досить однієї обставини правопорушення, яка виражається в несправності боржника,³⁶⁵ та С. М. Шишкін, який стверджував, що підставою відповідальності є правопорушення. При цьому останній вважав, що на об'єктивних елементах господарського правопорушення зупинятися немає необхідності і задавався питанням - яка взагалі необхідність в встановленні вини, коли мова йде про господарське правопорушення, за яким, якщо господарюючий суб'єкт прийняв на себе зобов'язання, то повинен нести ризик за наслідки його невиконання³⁶⁶.

3) Представником іншої доктринальної думки є В. В. Вітрянський, який вважає, що вчення про склад цивільного правопорушення виникло під впливом кримінального права. При цьому автор висловлює іншу точку зору в контексті підстав цивільно-правової відповідальності. Так, на його думку, єдиною та загальною підставою цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивних цивільних прав як майнових, так і особистих немайнових³⁶⁷. В. П. Грибанов також зазначає про наявність прав і обов'язків учасників відносин в підставах відповідальності, відзначаючи, що оскільки юридична відповідальність настає за порушення прав і обов'язків, то тільки при наявності цих прав і обов'язків може йти мова про відповідальність. Якщо ж таких прав і обов'язків немає, неможливо і їхнє порушення, не може бути і відповідальності³⁶⁸.

4) В. С. Щербина до правових підстав господарсько-правової відповідальності відносить: а) нормативні підстави, тобто сукупність норм права про відповідальність учасників господарських відносин; б) господарську правосуб'єктність правопорушника (боржника) і потерпілого (кредитора). Сторонами правовідносин щодо застосування відповідальності цього виду можуть бути суб'єкти господарювання, органи державної влади та органи

³⁶⁵ Меликов Г. И. Неустойка: проблемы природы и использования в договорных отношениях в свете реформы гражданского законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Московский государственный ун-т. имени М. В. Ломоносова. Москва, 2019. 27 с. (С. 21).

³⁶⁶ Шишкин С. Н. Имущественные санкции за нарушение обязательств по поставкам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Российская академия наук. Институт государства и права. Москва, 1993. 16 с. (С. 5).

³⁶⁷ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: Общие положения. Москва : Статут, 1997. 682 с. (С. 569).

³⁶⁸ Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. 411 с. (С. 319 – 320).

місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також інші учасники господарських відносин (ч. 1 ст. 2; ч. 1 ст. 216 ГК України); в) юридико-фактичні підстави, які встановлені ч. 1 ст. 218 ГК України, згідно з положеннями якої підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання. Останніми можуть бути протиправні дії або бездіяльність особи – правопорушника, що порушують права і законні інтереси потерпілої особи (кредитора) чи перешкоджають їх реалізації. Останню юридико-фактичну підставу господарсько-правової відповідальності науковець поділяє на чотири умови господарсько-правової відповідальності: 1) факт господарського порушення; 2) збитки, завдані порушенням господарського зобов'язання; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками; 4) вина правопорушника – учасника господарських відносин. Зазначені умови в сукупності утворюють юридично-фактичні підстави господарсько-правової відповідальності³⁶⁹.

5) Представником наступного наукового підходу є Л. А. Жук, який пропонує віднести до підстав господарсько-правової відповідальності: 1) нормативну підставу, тобто сукупність норм права про відповідальність суб'єктів господарських відносин; 2) та господарську правосуб'єктність правопорушника (боржника) і потерпілого (кредитора)³⁷⁰.

б) Авторський колектив монографічного дослідження під керівництвом В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової дотримується наукової позиції, що юридична відповідальність можлива лише тоді, коли існують фактичні (юридичні факти), юридичні (правові норми, що містять необхідні об'єктивні та суб'єктивні ознаки поведінки, що кваліфікується як правопорушення, а також перелік санкцій, що можуть застосовуватися до правопорушників) та процесуальні підстави (юридичний акт про застосування до певного правопорушника конкретних заходів юридичної відповідальності, ухвалений з

³⁶⁹ Щербина В. С. Господарське право : підручник / В. С. Щербина. 6-те вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 640 с. (С. 319).

³⁷⁰ Господарське право : навчальний посібник / Л. А. Жук, І. Л. Жук, О. М. Неживець. Київ, 2003. 400 с. (С. 386).

додержанням необхідної процедури) для її виникнення³⁷¹. Прибічниками цієї наукової точки зору є і М. В. Вітрук, який виділяє також нормативно-правову, фактичну та процесуально-правову підстави юридичної відповідальності³⁷², та Л. А. Луць, який виокремив серед підстав юридичної відповідальності правопорушення; нормативно-правовий припис, що передбачає можливість застосування юридичної відповідальності; та правозастосовний акт, в якому визначено конкретно обсяг та форма заходів примусу, що застосовуються до правопорушника³⁷³.

7) Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко, Л. О. Макаренко необхідними підставами юридичної відповідальності визнають фактичну (правопорушення, що характеризує сукупність ознак, які утворюють його склад) та юридичну (норма права та відповідний правозастосовний акт, у якому компетентний орган встановлює конкретний обсяг та форму примусових заходів до конкретного правопорушника) підстави³⁷⁴.

8) На думку авторського колективу під керівництвом І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького, який розглядав підстави цивільно-правової відповідальності, такий вид відповідальності виникає за наявності загальної юридичної (порушення норми права) і фактичної підстав (правопорушення як юридичний факт) та умов відповідальності³⁷⁵. Схожої наукової позиції дотримується і Л. М. Дорошенко яка, розглядаючи підстави ліквідації господарського товариства як одного із видів адміністративно-господарських санкцій, положення щодо яких розміщено у розділі V ГК України «Відповідальність за правопорушення в сфері господарювання», зазначає, що на етапі застосування санкції правової норми, тобто прийняття рішення судом, чітко виділяються два етапи: перший етап пов'язаний з встановленням правової

³⁷¹ Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с. (С. 22 – 24).

³⁷² Вітрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. Москва : Норма, 2009. 259 с. (С. 184).

³⁷³ Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с. (С. 327).

³⁷⁴ Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юрид. думка, 2009. 216 с. (С. 40).

³⁷⁵ Цивільне право : підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с. (С. 371).

і фактичної підстави відповідальності; другий - з призначенням міри відповідальності, тому можна говорити про єдність нормативно-правової і фактичної підстав відповідальності. Науковець також акцентує увагу на тому, що рішення про ліквідацію господарюючого суб'єкта-порушника приймається судом тільки при наявності певних фактичних обставин (за що) і правових (нормативно-правових підстав - на підставі чого). Авторка наголошує, що рішення суду не є правовою підставою, встановленою в нормах матеріального права, а є лише індивідуальним правозастосовним (юрисдикційним) актом, який реалізує санкцію правової норми³⁷⁶.

Проаналізувавши наукові позиції, більш аргументованою видається остання, тому подальший розгляд підстав та умов застосування штрафних санкцій відбуватиметься у межах такого їх сприйняття.

Отже, можна зробити висновок щодо поділу підстав застосування штрафних санкцій на правові та фактичні з конкретизацією, що до правових підстав належать відповідні норми ГК України, інших законів України та положення господарських договорів; до фактичних підстав – невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання, порушення правил здійснення господарської діяльності учасником господарських відносин.

З приводу наявної розгорнутої наукової дискусії щодо розуміння підстав відповідальності та співставлення їх з умовами, слід навести наукову думку З. Г. Крилової, відповідно до якої, якщо умови відповідальності дозволяють відповісти на питання чи настане відповідальність при наявності вказаних у законі обставин, то підстави відповідальності на питання - за що, за які саме правопорушення встановлена законом відповідальність. Автор справедливо розділяє підстави та умови відповідальності та додатково визначає, що умови відповідальності – це встановлені у законі передумови настання відповідальності, а підстави – передбачені у законі конкретні правопорушення, за які встановлюються ті чи інші міри відповідальності³⁷⁷. Слід також відмітити

³⁷⁶ Дорошенко Л. Н. Правовые основания принудительной ликвидации хозяйственных обществ : монография. Донецьк : Світ книги, 2013. 228 с. (С. 228).

³⁷⁷ Крылова З. Г. Ответственность по договору поставки. Москва : Юрид. лит-ра, 1987. 111 с. (С. 12).

наукову точку зору з приводу того, що можливо градус наукової дискусії значно б знизився, якщо б, характеризуючи правопорушення як підставу цивільної відповідальності, науковці відмовилися від його диференціації на елементи³⁷⁸. Зокрема, І. С. Канзафарова, критикуючи теорію «складу правопорушення» як підставу відповідальності, наполягає, що необхідно визнати, що юридична конструкція складу правопорушення є чужорідною, треба відмовитись від неї і говорити про традиційні «умови відповідальності». Це буде не тільки вірним, але й корисним, оскільки штучне поширення кримінально-правового вчення про склад злочину на сферу приватно-правових відносин не лише завдало суттєвої шкоди дослідженню проблем, зокрема, цивільно-правової відповідальності, але й призвело до того, що була порушена принципова межа між публічним і приватним правом³⁷⁹.

Таким чином, проаналізувавши представлені в юридичній літературі точки зору, вбачається доцільним розрізняти та розглядати підстави та умови застосування штрафних санкцій в господарських відносинах як окремі, але взаємопов'язані елементи³⁸⁰.

Після з'ясування позиції стосовно нетотожності підстав та умов відповідальності, перейдемо безпосередньо до аналізу такого виду підстав застосування штрафних санкцій як фактичні.

Є. В. Устименко з цього приводу слушно зазначав, що без факту правопорушення не може відбуватись застосування будь-яких санкцій. Автор підкреслював, що правопорушення є необхідною підставою застосування санкцій³⁸¹.

Так, першою фактичною підставою застосування штрафних санкцій є порушення правил здійснення господарської діяльності учасником

³⁷⁸ Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю.П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків, 2014. 348 с. (С. 77).

³⁷⁹ Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. 453 с. (С. 218).

³⁸⁰ Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 262 с. (С. 113).

³⁸¹ Устименко Є. В. Санкції за адміністративним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2016. 187 с. (С. 22).

господарських відносин. Слід зазначити, що в законодавстві взагалі не міститься визначення такого порушення. ГК України, хоча і закріплює даний вид порушення в ст. 230, проте не розкриває його зміст, що може призводити до неоднозначного його розуміння на практиці, проте загальновідомо, що ефективне застосування можливе тільки при правильному тлумаченні³⁸².

Представляється логічним з'ясувати значення слів як окремих складових назви такого порушення.

Так, відповідно до академічного тлумачного словника «порушення» - це така дія, за якою недотримуються будь-які правила, закони і т.д.³⁸³; «правило» – постанова, припис, який встановлює порядок чого-небудь³⁸⁴; «здійснення» – дія зі значенням здійснити і здійснитися; запроваджувати, втілювати в життя, робити що-небудь дійсним, реальним, виконувати, робити що-небудь³⁸⁵. Визначення господарської діяльності закріплено в законодавстві (ч. 1 ст. 3 ГК України), в нормах якого під нею розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

В доктрині поняття «порушення правил здійснення господарської діяльності» є недостатньо дослідженим. Хоча науковці зверталися до цього питання, але в межах власних тем дослідження. Так, І. Ф. Коваль зазначає, що цим поняттям охоплюються господарські правопорушення, у припиненні яких превалює публічний інтерес. Він пов'язаний з належним функціонуванням економіки, фінансової системи держави, розвитком економічної конкуренції, недопущенням недобросовісної конкуренції тощо. Мова йде про такі порушення, наслідки яких зачіпають інтереси невизначеного кола учасників

³⁸² Мамедова С. М. Підстави застосування штрафних санкцій в господарському праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 98-105. (С. 101).

³⁸³ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/porushennja> (дата звернення 10.12.2021).

³⁸⁴ СУМ - Словник української мови в 11 томах. *СЛОВНИК UA. Портал української мови та літератури*. URL: <https://slovyk.ua/index.php?sword=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%BE> (дата звернення 10.12.2021).

³⁸⁵ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 18.12.2021).

господарських відносин, загрожують стабільності правопорядку в цілому³⁸⁶.

В свою чергу з приводу аналізу визначення публічного інтересу Велика Палата ВС в Постанові від 13.02.2019 р. у справі № 233/4308/17 зазначила, що під публічним інтересом слід розуміти важливі для значної кількості фізичних і юридичних осіб потреби, які, відповідно до законодавчо встановленої компетенції, забезпечуються суб'єктами публічної адміністрації. Тобто публічний інтерес є не чим іншим як певною сукупністю приватних інтересів³⁸⁷.

Проте в правовій доктрині також існує протилежна наукова думка, що обов'язок зі сплати штрафних санкцій за порушення правил здійснення господарської діяльності може мати місце, зокрема, в організаційно-господарських (ст.ст. 118, 125, 126, 135 ГК України) і внутрішньогосподарських відносинах (ч. 7 ст. 3 ГК України), якщо підстави, порядок застосування та види таких санкцій передбачені учасниками господарських відносин в установчих або інших документах³⁸⁸. При цьому, на думку О. П. Подцерковного, згідно з положеннями ч. 7 ст. 231 ГК України розмір штрафних санкцій, що застосовуються у внутрішньогосподарських відносинах за порушення зобов'язань, визначається відповідним суб'єктом господарювання - господарською організацією. Прикладом такої неустойки науковець вважає штраф, що стягується господарським об'єднанням з підприємства, яке входить до його складу, за порушення цим підприємством порядку погодження цін, встановленого локальними актами господарського об'єднання³⁸⁹.

Відповідно до положень ст. 3 ГК України внутрішньогосподарськими є відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання та відносини суб'єкта господарювання з його структурними

³⁸⁶ Коваль І. Ф. Господарсько-правове регулювання відносин у сфері промислової власності : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2013. 640 с. (С. 375).

³⁸⁷ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 лютого 2019 р. у справі № 233/4308/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79883404> (дата звернення 10.01.2022).

³⁸⁸ Хозяйственный кодекс Украины : Научно-практический комментарий / под общ. ред. А. А. Бобковой. Харьков : ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. 1296 с. (С. 739).

³⁸⁹ Подцерковный О. П. Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине. Одесса : Студия «Негоциант», 2005. 308 с. (С. 156 – 157).

підрозділами. Як передбачає ст. 64 ГК України, підприємство може складатися з виробничих структурних підрозділів (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), а також функціональних структурних підрозділів апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо). Функції, права та обов'язки структурних підрозділів підприємства визначаються положеннями про них, які затверджуються у порядку, визначеному статутом підприємства або іншими установчими документами. Таким чином, встановлення порядку застосування штрафних санкцій у внутрішньогосподарських відносинах та їх розміру ГК відносить до компетенції самого суб'єкта господарювання - господарської організації³⁹⁰.

На основі проведеного аналізу, можна уточнити визначення поняття «порушення правил здійснення господарської діяльності», а саме: це протиправна дія (або бездіяльність), що вчиняється учасником господарських відносин у вигляді недотримання вимог нормативно-правових або локальних актів, які закріплюють умови, правила та порядок організації і здійснення відповідної господарської діяльності.

З аналізу норм ГК України вбачається, що за порушення правил здійснення господарської діяльності можуть застосовуватися штрафні санкції відповідно до ст. 230 ГК України або адміністративно-господарські санкції відповідно до ст. 238 ГК України. З точки зору термінологічної конструкції обидві норми містять однакову назву господарського правопорушення – «порушення правил здійснення господарської діяльності», тому виникає питання - який саме вид санкцій потрібно застосувати за таке господарське порушення та як правильно розмежовувати їх при застосуванні³⁹¹.

В науковій літературі з приводу такого розмежування існують різні точки зору. Так, наприклад, О. П. Подцерковний відзначає, що адміністративно-господарські санкції застосовуються виключно за порушення тих правил здійснення господарської діяльності, які встановлені в законах України, а

³⁹⁰ Господарський кодекс України : Науково-практичний коментар / під заг. ред. В. К. Мамугова Київ : Юрінком Інтер, 2004. 441 с. (С. 258).

³⁹¹ Мамедова С. М. Підстави застосування штрафних санкцій в господарському праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 98–105. (С. 100).

штрафні санкції застосовуються за порушення господарських зобов'язань, встановлених у договорі³⁹². На думку В. К. Мамутова, штрафні санкції застосовуються в установленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції – уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування³⁹³. Можна погодитись і з Н. М. Шевченко, хоча вона і не зовсім коректно поіменовує штрафні санкції господарськими, оскільки останніми є і адміністративно-господарські санкції, але справедливо зазначає, що згідно з положеннями ч. 4 ст. 217 ГК України господарські санкції застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції – уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування³⁹⁴. Відповідно не всі господарські санкції застосовуються за ініціативою учасників господарських відносин, а лише три види, зазначені в ч. 2 ст. 217 ГК України, – відшкодування збитків, штрафні санкції, оперативно-господарські санкції. Слушною є думка науковця, що для того, щоб уникнути непорозумінь при тлумаченні цієї норми, слід було вказати в ч. 4 ст. 217 ГК України, що господарські санкції, закріплені в ч. 2 зазначеної статті, застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції – уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування³⁹⁵.

Резюмуючи, слід відзначити, що критерієм розмежування цих двох видів господарських санкцій є суб'єкт ініціювання застосування.

Наявність спеціального суб'єкта ініціювання застосування адміністративно-господарських санкцій можна проілюструвати на прикладі рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від

³⁹² Подцерковный О. П. Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине : монография. Одесса : «Студия «Негоциант», 2005. 308 с. (С. 155).

³⁹³ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / В. І. Андрейцев та ін.; заг. ред. В. К. Мамутова; Академія правових наук України. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 687 с. (С. 257).

³⁹⁴ Шевченко Н. М. Господарсько-правова відповідальність та господарські санкції. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 175-179. (С. 179).

³⁹⁵ Шевченко Н. М. Господарсько-правова відповідальність та господарські санкції. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 175-179. (С. 179).

30.07.2020 р. у справі № 160/5521/20, згідно з фабулою якого Дніпропетровське обласне відділення Фонду соціального захисту інвалідів звернулося з позовом до Приватного підприємства «ЕНЕРГО-ПХМ» про стягнення адміністративно-господарських санкцій у розмірі 43 390,84 грн. В рішенні суду зазначено, що спірні у цій справі санкції застосовуються до суб'єктів господарювання уповноваженими органами державної влади за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, а тому є адміністративно-господарськими санкціями. Про це також вказано у ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»³⁹⁶. Тобто спеціальним суб'єктом, за ініціативою якого застосовуються адміністративно-господарські санкції, в зазначеному прикладі є Дніпропетровське обласне відділення Фонду соціального захисту інвалідів.

Штрафні санкції застосовуються за ініціативою учасників господарських відносин, що можна побачити на прикладі рішення Господарського суду Донецької області від 25.05.2020 р. у справі 905/1713/19. Згідно з матеріалами цієї справи ТОВ «Торговий Дом ДНЛ Груп» звернулось з позовом до ТОВ «Корум Дружківський машинобудівний завод» з вимогою про стягнення разом з основним боргом інфляційних втрат, 3% річних та пені³⁹⁷.

Можна погодитись з О. П. Подцерковним, що ще одним критерієм відмежування зазначених санкцій є те, що адміністративно-господарські санкції стягуються в дохід державного або місцевого бюджетів, а штрафні санкції – на користь учасників господарських відносин³⁹⁸. В правовій доктрині також дотримуються позиції, що штрафні санкції стягуються в дохід особи, яка постраждала від правопорушення^{399 400}. Прикладом законодавчого закріплення

³⁹⁶ Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 30 липня 2020 р. у справі № 160/5521/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90670685> (дата звернення 10.02.2022).

³⁹⁷ Рішення Господарського суду Донецької області від 25 травня 2020 р. у справі № 905/1713/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89482057> (дата звернення 14.02.2022).

³⁹⁸ Подцерковный О. П. *Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине* : монографія. Одесса : «Студия «Негоциант», 2005. 308 с. (С. 155).

³⁹⁹ *Господарське право* : практикум / А. Г. Бобкова (кер.авт.кол.), Ю. О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Харків : Право, 2018. 592 с. (С. 739).

привила стягнення адміністративно-господарських санкцій в дохід державного або місцевого бюджетів є положення ч. 2 ст. 17 Закону України «Про природні монополії», згідно з якими сума штрафів, накладених на суб'єктів природних монополій, зараховується до Державного бюджету України⁴⁰¹.

Прикладом законодавчого закріплення привила щодо стягнення штрафних санкцій на користь кредитора є положення: ст. 1 Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» - платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочку платежу пеню⁴⁰²; ч. 2 ст. 343 ГК України - платник грошових коштів сплачує на користь одержувача цих коштів за прострочення платежу пеню; п. 8 прикінцевих положень ГК України - позичальник звільняється від обов'язків сплатити на користь кредитодавця (позикодавця) неустойку, штраф, пеню за таке прострочення⁴⁰³.

При цьому в бухгалтерських документах суми штрафних санкцій відображаються в обліку сторін договору наступним чином: у підприємства, яке їх сплачує (підприємства-порушника) – у складі інших операційних витрат (п. 20 П(С)БО 16) за дебетом субрахунка 948 «Визнані штрафи, пені, неустойки»; у підприємства, яке їх отримує, – у складі інших операційних доходів (п. 7 П(С)БО 15) за кредитом субрахунка 715 «Одержані штрафи, пені, неустойки». На цьому субрахунку узагальнюється інформація про штрафи, пеню, неустойки та інші санкції за порушення господарських договорів, які визнані боржником або за якими отримано рішення суду про їх стягнення⁴⁰⁴. Таким чином, можна дійти висновку, що штрафні санкції стягуються на користь учасників господарських відносин та відображаються у складі інших

⁴⁰⁰ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / В. І. Андрейцев та ін.; заг. ред. В. К. Мамутова; Академія правових наук України. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 687 с. (С. 259).

⁴⁰¹ Про природні монополії : Закону України від 20.04.2000 р. № 1682-III. *Офіційний вісник України*. 2000. № 19. Ст. 772.

⁴⁰² Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22.11.1996 р. № 543/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 5. Ст. 28. (Із змінами).

⁴⁰³ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁴⁰⁴ Омельницька З. Неустойка за договором: як відобразити в обліку. *Практичне керівництво 23/2018*. *Бібліотека баланс* www.balance.ua. URL: <https://balance.ua/files/global/2018-PR-23-p32-35-UA.pdf> (дата звернення 18.03.2022).

операційних доходів (п. 7 П(С)БО 15) кредитора за кредитом субрахунка 715 «Одержані штрафи, пені, неустойки».

Проте згідно з положеннями ч. 7 ст. 232 ГК України у випадках, передбачених законом, штрафні санкції за порушення господарських зобов'язань стягуються судом у дохід держави⁴⁰⁵. Аналізуючи ці законодавчі положення, можна відзначити, що ГК України, використовуючи конструкцію «у випадках, передбачених законом», залишає відкритим питання, що це за випадки, коли сума штрафних санкцій стягується не на користь учасників господарських відносин, чий права чи законні інтереси було порушено, а в дохід держави.

Автори науково-практичного коментаря до ГК України під редакцією В. К. Мамутова пояснювали, що стягнення судом штрафних санкцій за порушення господарського зобов'язання у дохід держави є винятком із загального правила і ці випадки повинні передбачатися законом⁴⁰⁶.

Є поодинокі судові рішення, в яких суд стягує штрафні санкції в дохід держави. Так, відповідно до рішень: Господарського суду Одеської області від 21.06.2016 р. у справі № 916/1114/16 за позовом державного підприємства «Адміністрація морських портів України» в особі Одеської філії державного підприємства «Адміністрація морських портів України» (адміністрація Одеського морського порту) до ТОВ «Українська національна стивідорна компанія» задоволено позовні вимоги в частині стягнення пені⁴⁰⁷; Господарського суду Донецької області від 27.09.2018 р. у справі № 916/1898/18 за позовом державного підприємства «БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ПОРТ» до приватного підприємства «СТИВІДОРНА ОСОБА_1» також задоволено позовні вимоги в

⁴⁰⁵ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁴⁰⁶ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / В. І. Андрейцев та ін.; заг. ред. В. К. Мамутова; Академія правових наук України. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 687 с.

⁴⁰⁷ Рішення Господарського суду Одеської області від 21 червня 2016 р. у справі № 916/1114/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58637485> (дата звернення 22.02.2022).

частині стягнення пені⁴⁰⁸. В обох випадках суд стягнув пеню на користь держави, посилаючись на ч. 7 ст. 232 ГК України. Як бачимо, позивачами в обох випадках виступали державні підприємства, які є самостійними юридичними особами, тому правомірність стягнення пені в бюджет держави викликає питання. Крім того, суд у цих рішеннях не посилався на норми спеціальних законів, до яких відсилає ГК України. Такі рішення судів викликають запитання, адже в законі дійсно встановлено право суду у випадках, передбачених законом, стягувати штрафні санкції за порушення господарських зобов'язань у дохід держави, проте наявність регулювання в загальній нормі, але відсутність спеціального закону та механізму реалізації цієї норми унеможливають стягнення таких санкцій в державний бюджет, а положення щодо такої можливості мають декларативний характер.

Ще одним критерієм відмежування двох аналізованих видів санкцій є суб'єкт, до якого застосовується конкретний вид господарських санкцій, тобто суб'єкт відповідальності. Відповідно до ст. 230 ГК України правопорушником, до якого застосовуються штрафні санкції, є учасник господарських відносин, а згідно з положеннями ст. 238 правопорушником, до якого застосовуються адміністративно-господарські санкції, є тільки суб'єкт господарювання, тобто коло осіб, до яких застосовуються останні, є вузьким.

Перелік осіб, які є учасниками господарських правовідносин, визначений у ст. 2 ГК України. До них належать: суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. В свою чергу визначення терміну суб'єкта господарювання міститься у ст. 55 ГК України, відповідно до приписів якої суб'єктами господарювання є: 1) господарські організації - юридичні особи, створені

⁴⁰⁸ Рішення Господарського суду Донецької області від 27 вересня 2018 р. у справі № 916/1898/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76967243> (дата звернення 23.02.2022).

відповідно до ЦК України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до положень ГК України, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку; 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці⁴⁰⁹. Таким чином, відповідно до змісту ст. ст. 2 та 55 ГК України термін «учасник господарських відносин» є родовим по відношенню до терміну «суб'єкти господарювання».

На підставі вищезазначеного можна узагальнити, що за порушення правил здійснення господарської діяльності можуть застосовуватись штрафні або адміністративно-господарські санкції. Відрізнити, які саме санкції потрібно застосувати за те чи інше господарське порушення та як їх правильно розмежувати при застосуванні, можна за наступними критеріями, а саме:

1) наявність приватного або публічного інтересу (штрафні санкції застосовуються за порушення приватного інтересу, який представляє собою майнові інтереси окремих учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції – публічного, який полягає в забезпеченні підвищення ефективності суспільного виробництва, ефективному функціонуванні суспільного господарського порядку в національній економіці);

2) спеціальний суб'єкт ініціювання застосування (штрафні санкції застосовуються за ініціативою учасників господарських відносин, адміністративно-господарські санкції – уповноважених органів державної влади чи органів місцевого самоврядування);

3) фонд (бюджет) зарахування сум санкцій (штрафні санкції стягуються на користь учасників господарських відносин, адміністративно-господарські – в дохід державного або місцевого бюджетів);

4) правова природа відносин (штрафні санкції застосовуються за порушення договірних господарських зобов'язань та за порушення правил

⁴⁰⁹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

здійснення господарської діяльності, адміністративно-господарські санкції – виключно за порушення правил здійснення господарської діяльності);

5) суб'єкт відповідальності (штрафні санкції застосовуються до учасників господарських відносин, адміністративно-господарські санкції – тільки до суб'єктів господарювання).

Досліджуючи другу фактичну підставу застосування штрафних санкцій – невиконання господарського зобов'язання учасником господарських відносин, виникає питання: що ж саме є невиконанням такого зобов'язання та як відрізнити його від неналежного виконання⁴¹⁰. Для з'ясування цього питання важливо врахувати тлумачення понять «невиконання» і «неналежне виконання». Так, у тлумачному словнику значення слова «невиконання» пояснюється як «нездійснення чого-небудь»⁴¹¹, тобто підтверджується категоричний характер явища, а слово «неналежне» тлумачиться як «не такий, який повинен бути»⁴¹², тобто вказується на часткове, але все ж таки виконання дії.

Враховуючи, що відповідальність за невиконання чи неналежне виконання бере свій початок ще з часів римського права, доцільним є з'ясування, що ж тоді розуміли під невиконанням і неналежним виконанням зобов'язання. Невиконанням та неналежним виконанням зобов'язання вважався відхід від умов договору, порушення будь-якої з вимог його точного виконання. Наприклад, якщо зобов'язання не виконано в обумовлений строк, то це вважалось невиконанням, а коли зобов'язання виконано з запізненням (простроченням), то це - неналежне виконання. Наслідки в обох випадках були майже однакові: або відповідальність боржника, або звільнення його від

⁴¹⁰ Мамедова С. М. Підстави застосування штрафних санкцій в господарському праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 98-105. (С. 102).

⁴¹¹ СУМ - Словник української мови в 11 томах. *СЛОВНИК UA. Портал української мови та літератури*. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F> (дата звернення 10.01.2022).

⁴¹² Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 14.01.2022).

відповідальності⁴¹³.

В юридичній літературі різняться підходи стосовно визначення змісту поняття «невиконання зобов'язання», що свідчить про відкритість питання для теоретичного доопрацювання на сьогоднішній день. Так, наприклад, І. В. Розізнана вважає, що у ЦК України під невиконанням зобов'язання слід розуміти саме поточне прострочення виконання зобов'язання⁴¹⁴. В свою чергу Л. М. Баранова визначає, що зобов'язання вважається порушеним у разі його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання). Таке визначення дозволяє стверджувати, що «порушення зобов'язання» є родовою категорією, яка складається з двох видів: невиконання зобов'язання і неналежне виконання зобов'язання. При цьому звертається увага на те, що деякі науковці вважають, що «невиконання» і «неналежне виконання» розуміються як явища, що залежать від ступеню виконання зобов'язання боржником⁴¹⁵. Проте авторка вважає, що цей критерій поділу категорії «порушення зобов'язання» на два види не відображає сутності останніх. Невиконання зобов'язання, на її думку, має місце тоді, коли боржник не здійснив на користь кредитора жодної дії, що становить предмет зобов'язання. Залежно від змісту обов'язку невиконання зобов'язання може полягати в тому, що боржник не передає річ, не поставляє товар, не виконує роботи, не надає послуги, не сплачує гроші тощо. Визначення невиконання зобов'язання як таких дій чи бездіяльності сторони зобов'язання, внаслідок яких зобов'язання взагалі не виконане ні повністю ні в частині, більшою мірою відображає сутність цього поняття⁴¹⁶.

Третьою фактичною підставою для застосування штрафних санкцій до учасників господарських відносин є неналежне виконання господарського

⁴¹³ Жила О. В. Історія та розвиток доктрини про наслідки порушення зобов'язань - від стародавнього риму до сучасності. *Вісник Луганського держ. Унт-ту внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. № 2. С. 67-76. (С. 68 – 69).

⁴¹⁴ Розізнана І. В. Загальна характеристика порушення договірних зобов'язань та його наслідки в цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 73-79. (С. 76).

⁴¹⁵ Баранова Л. М. Невиконання та неналежне виконання як види порушення зобов'язання. *Актуальні проблеми приватного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова, 28 лют. 2014 р. м. Харків*. 2014. С. 87-90. (С. 88).

⁴¹⁶ Мамедова С. М. Підстави застосування штрафних санкцій в господарському праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 98-105. (С. 103).

зобов'язання учасником таких відносин. Як відомо, відповідно до ст. 193 ГК України до виконання господарських договорів застосовуються відповідні положення ЦК України. Аналізуючи зміст ст. 610 ЦК України, вбачається, що неналежним виконанням є виконання зобов'язання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання. Тобто в такому випадку зобов'язання виконується, але з недотриманням умов. В залежності від змісту обов'язку, неналежне виконання може полягати у наступному: здійснення поставки з суттєвими недоліками (недодержанні умов щодо кількості, якості, асортименту товару), виконання договору підряду з недоліками виконаної роботи чи наданої послуги⁴¹⁷.

Вбачається, що для уточнення визначення останніх двох підстав застосування штрафних санкцій - невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання, слід також розглянути і такий факт як «прострочення виконання», за який відповідно до ч. 3 ст. 549 ЦК України передбачено застосування пені. Відповідно до цього виникає питання - чи буде факт прострочення виконання зобов'язання розглядатись як ще одна додаткова фактична підстава поряд з порушенням правил здійснення господарської діяльності учасником господарських відносин, невиконанням або неналежним виконанням ним господарського зобов'язання, чи такий факт буде розглядатись у якості невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Відповідь на це питання надається в Постанові ВГСУ від 16.03.2016 р. у справі № 906/1599/15, а саме: у разі, коли в господарських відносинах наявний факт прострочення боржника, то в залежності від ступеня виконання зобов'язання цей факт може бути кваліфікований як невиконання, так і як неналежне виконання господарського зобов'язання. В такому разі розмежування можливе з огляду на зміст положень ч. 1 ст. 612 ЦК України, відповідно до яких невиконання можна кваліфікувати у випадку, коли боржник

⁴¹⁷ Мамедова С. М. Підстави застосування штрафних санкцій в господарському праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 98-105. (С. 103).

не приступив до виконання зобов'язання, а неналежне виконання – у разі виконання з порушенням визначеного строку. Правильна кваліфікація такої неправомірної дії як прострочення боржника може мати значення у разі вирішення судом питання щодо зменшення розміру санкцій, при цьому береться до уваги ряд обставин, одним з яких є ступінь виконання зобов'язання боржником⁴¹⁸. Тобто невиконання зобов'язання - це якщо боржник не приступив до виконання зобов'язання, а неналежне виконання зобов'язання - це виконання зобов'язання з порушенням визначеного строку.

Таким чином, прострочення виконання є невиконанням або неналежним виконанням господарського зобов'язання з уточненням, що якщо боржник не приступив до виконання зобов'язання має місце невиконання зобов'язання, а у разі виконання з порушенням визначеного строку - неналежне виконання.

Розглядаючи умови застосування штрафних санкцій в господарських відносинах, слід також звернутись до значення слова «умова». Відповідно до академічного тлумачного словника української мови, «умова» - це необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь; сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь⁴¹⁹.

В юридичній літературі робились неодноразові спроби розкрити сутність цього поняття. Так, визначення умов відповідальності дає З. Г. Крылова, яка відзначає, що умовами відповідальності зазвичай називають ті обставини, від наявності або відсутності яких залежить настання чи ненастання відповідальності⁴²⁰.

Звернувшись до загальних умов застосування юридичної та цивільно-правової відповідальності, слід відзначити, що, наприклад, загальними умовами такої відповідальності є ознаки правопорушення як підстави цієї відповідальності і традиційно чотири загальні умови відповідальності серед

⁴¹⁸ Постанова Вищого господарського суду України від 16 березня 2016 р. у справі № 906/1599/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56843035> (дата звернення 10.02.2022).

⁴¹⁹ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/umova> (дата звернення 11.02.2022).

⁴²⁰ Крылова З. Г. *Ответственность по договору поставки*. Москва : Юрид. лит-ра, 1987. 111 с. (С. 12).

яких: 1) протиправність діяння порушника; 2) наявність шкідливих наслідків (шкоди) у потерпілого; 3) необхідний причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою; 4) вина правопорушника^{421 422}. А. О. Чукреєв в якості умов застосування санкцій виділяє: недобросовісність (відсутність у суб'єктів правовідносин належної дбайливості про дотримання прав і законних інтересів інших учасників майнового обороту при використанні своїх прав, здійснення законних інтересів, виконання обов'язків) і вину (несумлінність, яка проявилася в порушенні особою свого обов'язку, права або законного інтересу іншої особи і тягне застосування заходів відповідальності)⁴²³. Д. Е. Федорчук у своєму дослідженні зазначає, що «неустойка може бути застосована за наявності наступних передумов: 1) як передумова неустойка повинна бути передбачена законом або договором за даний вид порушення договору (при чому договір має бути укладено з дотриманням обов'язкової письмової форми під страхом нікчемності договору про неустойку); 2) невиконання зобов'язання боржником має бути винним (через умисел або необережність боржника, якщо вищий стандарт відповідальності – за випадок – на боржника не покладено законом). Кредитор не має права вимагати виплати неустойки у разі, якщо невиконання було обумовлено обставинами, що не залежали від боржника (ст. 550)»⁴²⁴.

Стосовно умов господарсько-правової відповідальності, як було вже згадано вище, В. С. Щербина у своїх дослідженнях зазначав, що умови господарсько-правової відповідальності складаються з наступних чотирьох елементів: 1) факт господарського порушення; 2) збитки, завдані порушенням господарського зобов'язання; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками; 4) вина правопорушника – учасника господарських відносин. Зазначені умови в

⁴²¹ Смотров О. І. Порушення виконавцем договору щодо платного надання медичних послуг як необхідна умова цивільної відповідальності. *Вісник Нац.ун-ту внутрішніх справ*. 2002. Випуск 18. С. 315-319. (С. 371).

⁴²² Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків, 2014. 348 с. (С. 77).

⁴²³ Чукреєв А. А. Субъективные условия применения санкций гражданского законодательства о предпринимательской деятельности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Тюменский государственный университет. Тюмень. 2003. 25 с. (С. 13).

⁴²⁴ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 64).

сукупності утворюють юридично-фактичні підстави господарсько-правової відповідальності⁴²⁵. Авторами коментаря до ст. 218 ГК України виділено наступні елементи умов господарсько-правової відповідальності: 1) наявність господарського правопорушення (дія або бездіяльність), тобто порушення норм закону, договору тощо; 2) причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками. Мова тут йде про так званий причинно-необхідний зв'язок, коли протиправна поведінка є об'єктивною причиною такого наслідку як збитки або інша шкода, завдані потерпілому. Наявність цього зв'язку доводиться відповідними доказами; 3) вина господарського правопорушника⁴²⁶.

3. Ф. Татькова серед умов настання господарсько-правової відповідальності виділяє: 1) господарську правосуб'єктність порушника (боржника) та потерпілого (кредитора); 2) дотримання строків реалізації відповідальності; 3) відсутність обставин, що виключають відповідальність або є підставами для звільнення від неї; 4) наявність відповідних негативних наслідків, в тому числі збитків; 5) причинний зв'язок між правопорушенням та настанням негативних наслідків; 6) наявність вини порушника⁴²⁷.

Необхідним вбачається аналіз кожної з умов настання господарсько-правової відповідальності, які були предметом дослідження науковців, для висновку про доцільність їх віднесення до умов застосування штрафних санкцій.

Господарська деліктоздатність. В юридичній літературі серед умов настання господарсько-правової відповідальності традиційно виділяють господарську правосуб'єктність. Так, зокрема, В. С. Щербина вважає, що відповідно до положень ст. 230 ГК України штрафні санкції застосовуються до учасників господарських відносин, а в свою чергу такі учасники обов'язково повинні бути наділені господарською правосуб'єктністю, яку в теорії

⁴²⁵ Щербина В. С. Господарське право : підручник / В. С. Щербина. 6-те вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 640 с. (С. 319).

⁴²⁶ Підстави господарсько-правової відповідальності. *Народний правовий портал «Юрисконсульт»*. URL: <https://bit.ly/36YD1Os> (дата звернення 20.12.2021).

⁴²⁷ Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2009. 238 с. (С. 90).

господарського права розуміють як право суб'єкта господарювання на засновану на законі можливість набувати від свого імені майнові та особисті немайнові права, вступати в зобов'язання, виступати в судових органах. Водночас науковець зазначає, що правосуб'єктність суб'єкта господарського права доктринально визначається як господарська компетенція, тобто сукупність встановлених законодавством і набутих у господарських правовідносинах прав та обов'язків⁴²⁸. Проте, враховуючи характер відносин, які складаються при застосуванні штрафних санкцій, вважається доцільним дослідження більш вузького поняття ніж господарська правосуб'єктність, а саме такої її складової властивості як господарська деліктоздатність. Так, на думку Н. М. Грабар, деліктоздатність юридичних осіб, за загальним правилом, виражається в тому, що юридична особа відповідає за своїми обов'язками приналежним їй на праві власності (закріпленім за нею) майном, якщо інше не передбачено законодавчими актами⁴²⁹. Є. О. Суханов з цього приводу підкреслює, що наявність майна у юридичної особи становить необхідну передумову її самостійної майнової відповідальності⁴³⁰. М. С. Малєїн також звертає увагу на економічні чинники, відзначаючи, що економічні умови є вирішальними і визначають всі інші сторони життя суспільства, в тому числі потреби, інтереси людей і їх поведінку. В економічних відносинах закладені основні, вирішальні причини і умови як соціально корисного, так і антисоціального способу мислення і поведінки. Економічні умови є первинними, тому і деліктогенне значення економічного чинника слід визнати також первинним, визначальним⁴³¹. Т. І. Іларіонова з цього приводу зауважує, що деліктоздатність юридичної особи має відображати її можливості відновити порушене майнове право кредитора (потерпілого) та компенсувати завдану

⁴²⁸ Щербина В. С. Господарське право : підручник. Київ : Юрінком інтер, 2003. 480 с. (С. 37).

⁴²⁹ Грабар Н. М. Особливості деліктоздатності юридичної особи. Науково-практична Інтернет-конференція 10.10.2012 - Секція № 3. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350%3A091012-03&catid=49%3A3-1012&Itemid=61&lang=en (дата звернення 14.03.2022).

⁴³⁰ Гражданское право : В 2-х т. / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. Москва : Издательство БЕК, 2000. Т. 1. 785 с. (С. 185–186).

⁴³¹ Малєїн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. лит., 1985. 192 с. (С. 89–90).

йому немайнову шкоду⁴³². В. Д. Примак слушно стверджує, що економічною передумовою відповідальності юридичної особи є її майнова відокремленість, яка найповніше втілюється в обов'язку суб'єкта відповідальності підтримувати у передбачених законом випадках належний обсяг власного ліквідного майна, на яке можна було б звернути стягнення за позовами кредиторів⁴³³. Науковець також додатково відмічає, що деліктоздатність як забезпечена матеріальна здатність самостійно відповідати за своїми боргами обумовлена не фактичною спроможністю набувати своїми діями цивільних прав і обов'язків та здійснювати їх, а притаманною юридичній особі ознакою майнової відокремленості та самостійності (майнової забезпеченості її діяльності та відповідальності). Він також розмірковує, що певна відносність такої відокремленості полягає в тому, що забезпечена власним майном юридичної особи можливість надання нею належного кредиторів (потерпілому) відшкодування здійснюється внаслідок попереднього неналежного за своїм характером вияву дієздатності, що втілюється у заподіянні іншому учаснику відносин договірної чи недоговірної шкоди, завданої безпосередньо протиправними діями або органів юридичної особи або, у передбачених законом випадках, її працівників, учасників (членів), інших суб'єктів, за дії яких юридична особа несе відповідальність⁴³⁴. Додатковим аргументом до представленої позиції є те, що в положенні ч. 1 ст. 219 ГК України прямо закріплено, що за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленим за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном⁴³⁵. Таким чином, можна дійти висновку, що як самостійну умову для застосування

⁴³² Илларионова Т. И. Структура гражданской правосубъектности / Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Свердловск, 1978. С. 54-64. (С. 63).

⁴³³ Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права імені Володимира Михайловича Корецького Національна академія наук України. Київ, 2005. 203 с. (С. 98).

⁴³⁴ Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права імені Володимира Михайловича Корецького Національна академія наук України. Київ, 2005. 203 с. (С. 96-97).

⁴³⁵ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

штрафних санкцій доцільно виділяти не господарську правосуб'єктність в цілому, а такий її складовий елемент як господарська деліктоздітність, що пов'язано з наявністю відповідного майнового стану або ліквідного майна для можливості самостійно відповідати за зобов'язаннями.

Дотримання строків реалізації відповідальності. Цю умову виділяють як умову для застосування штрафних санкцій, про що свідчать, зокрема, матеріали судової практики. Так, відповідно до правового висновку ВС України від 16 лютого 2022 р. у справі № 922/1768/21 вплив позовної давності є підставою для відмови у позові (ч. 4 ст. 267 ЦК України)⁴³⁶. А відповідно до положень ч. 1 ст. 223 ГК України «при реалізації в судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний та скорочені строки позовної давності, передбачені ЦК України, якщо інші строки не встановлено цим Кодексом». Так у відповідності з п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК України спеціальна позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені). Тому дотримання строків реалізації відповідальності є умовою для застосування штрафних санкцій.

Відсутність обставин, що виключають відповідальність або є підставами для звільнення від неї. Таку умову можна розглядати як умову для застосування штрафних санкцій, через те, що, наприклад, в положеннях ч. 2 ст. 218 ГК України прямо зазначено, що учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі, якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення

⁴³⁶ Постанова Верховного Суду від 16 лютого 2022 р. у справі № 922/1768/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103371273> (дата звернення 17.03.2022).

господарської діяльності. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів⁴³⁷. Також відповідно до останніх внесених змін до ГК та ЦК України у разі прострочення позичальником у період дії карантину, встановленого КМУ на всій території України з метою запобігання поширенню на території України коронавірусної хвороби COVID-19 або/та у тридцятиденний строк після дня завершення дії такого карантину, виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитором (позикодавцем), позичальник звільняється від обов'язків сплатити на користь кредитора (позикодавця) неустойку, штраф, пеню за таке прострочення⁴³⁸.

Наявність відповідних негативних наслідків, в тому числі збитків, для застосування штрафних санкцій не завжди є умовою для їх застосування, бо відповідно до ч. 1 ст. 550 ЦК України право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

Причинний зв'язок між правопорушенням та настанням негативних наслідків. Між протиправним діянням особи і шкодою має існувати зв'язок, що дає змогу визначити їх як причину та наслідок. Встановлення такого зв'язку є обов'язковим при відповідальності за порушення будь-яких суб'єктивних прав, крім порушень, які не спричиняють шкоди, коли на стороні потерпілого не виникає фактичної шкоди або закон не вимагає доведення її наявності, зокрема, при сплаті неустойки⁴³⁹. Таким чином, причинний зв'язок між правопорушенням та настанням негативних наслідків не є умовою для застосування штрафних санкцій.

⁴³⁷ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁴³⁸ Про внесення змін до Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України щодо недопущення нарахування штрафних санкцій за кредитами (позиками) у період дії карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України коронавірусної хвороби COVID-19 : Закон України від 16.06.2020 р. № 691-IX. *Голос України*. 2020. № 110. (Із змінами).

⁴³⁹ Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків, 2014. 348 с. (С. 78).

Наявність вини порушника. В науці господарського права вина суб'єкта господарювання розглядається як невикористання ним наданих прав та можливостей, необхідних для належного виконання зобов'язання, а також не докладання нормальних, допустимих законом зусиль, що дозволяють запобігти правопорушенню⁴⁴⁰. Наявність вини порушника слід вважати умовою до застосування штрафних санкцій, про що свідчить роз'яснення Вищого арбітражного суду України № 02-5/218 від 30.03.1995 р., в яких зазначено, що умовою відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, у тому числі у вигляді відшкодування збитків, є вина боржника⁴⁴¹. При цьому згідно з положеннями ч. 2 ст. 218 ГК України діє презумпція вини. М. С. Малеїн також вважає вину умовою для застосування відповідальності, відзначаючи, що нормами, які передбачають відповідальність, слід вважати такі, в яких виражається суспільний осуд поведінки правопорушника. Громадському осуду підлягає лише винна поведінка. Отже, науковець дотримується думки, що відповідальність може наставати лише за наявності такої ознаки як суспільно засуджена, винна поведінка правопорушника⁴⁴². Стосовно більш повного розуміння даної умови слід зазначити, що в науці традиційно конкурували дві теорії щодо засад відповідальності: теорія спричинення (відповідальність виникає за сам факт завдання шкоди протиправною поведінкою особи) і теорія відповідальності за вину.

Деякі вчені навіть вважають, що вина є обов'язковою умовою відповідальності (це зазначалося ними в контексті цивільної відповідальності), а ті випадки, коли законом передбачено відшкодування шкоди без врахування вини порушника, не можна кваліфікувати як відповідальність⁴⁴³. Доцільним вважаємо наведення деяких виділених О. Заярним ознак вини як умов

⁴⁴⁰ Пугинский Б. И. Законность и дисциплина в хозяйственной деятельности : пособие для слушателей народных университетов. Москва : Знание, 1987. 128 с. (С. 24).

⁴⁴¹ Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором поставки: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 30.03.1995 р. № 02-5/218. (Із змінами). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_218800-95#Text (дата звернення 20.03.2022).

⁴⁴² Малеин Н. С. Правонарушение : понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. лит., 1985. 192 с. (С. 134-135).

⁴⁴³ Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с.

господарсько-правової відповідальності, які водночас виступають критеріями для відмежування цього поняття від інших видів юридичної відповідальності, перш за все, цивільно-правової: за загальним правилом, в господарських відносинах визнається і діє презумпція вини зобов'язаної сторони, хоча закон допускає реалізацію окремих форм відповідальності і за відсутності суб'єктивної умови; суб'єкт господарювання визнається винним лише за вчинення господарських правопорушень: невиконання чи неналежне виконання прийнятих зобов'язань, недотримання правил здійснення господарської діяльності, зловживання наданими правами; вина суб'єкта господарювання проявляється через невикористання ним наданих прав або організаційно-економічних можливостей, необхідних для належного виконання зобов'язання, а також недокладання нормальних, допустимих законом зусиль спрямованих на запобігання господарських правопорушень; при застосуванні цього виду юридичної відповідальності не має значення форма вини, а за окремих обставин справи може враховуватися тільки її ступінь в діяльності окремого суб'єкта господарювання⁴⁴⁴.

Протиправність поведінки господарського порушника (така умова визначається у господарському праві як дія або бездіяльність, що порушують правову норму, умови договору тощо). Традиційними в теорії зобов'язального права є визначення «дії» та «бездіяльності», дані О. С. Іоффе. Так, дія визнається протиправною, якщо вона заборонена законом або іншими нормативними актами. Бездіяльністю визнається протиправною, якщо допущена особою, яка повинна була і могла діяти. «Мав» - юридичний критерій, який передбачає правовий обов'язок вчинити певні дії; «міг» - фізичний критерій, який передбачає фактичну можливість їх здійснення⁴⁴⁵. Дану умову також слід віднести до умов застосування штрафних санкцій через те, що характер дії та бездіяльності прямо проявляється в порушенні правил здійснення господарської діяльності, невиконанні або неналежному виконанні

⁴⁴⁴ Зяярний О. А. Вина в системі умов господарсько-правової відповідальності. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. 2010. № 84. С. 93-98. (С. 98).

⁴⁴⁵ Иоффе О. С. Обязательственное право. Москва, «Юрид. лит.», 1975. 880 с. (С. 109, 111).

господарських зобов'язань.

Таким чином, з урахуванням викладеного аналізу можна виокремити наступні умови застосування штрафних санкцій: господарська деліктоздатність; дотримання строків реалізації відповідальності; відсутність обставин, що виключають відповідальність або є підставами для звільнення від неї; наявність вини та протиправність поведінки порушника.

2.2. Порядок застосування штрафних санкцій в господарських відносинах

Порядок застосування штрафних санкцій закріплено в положеннях ст. 232 ГК України. Проте не всі аспекти, що висвітлені в нормах зазначеної статті, розкривають цей порядок в повній мірі.

Згідно з роз'ясненням Вищого арбітражного суду України⁴⁴⁶ та враховуючи особливості видів неустойки в залежності від їх співвідношення зі збитками, як правило, при укладенні господарських договорів встановлюється заліковий характер стягнення штрафних санкцій: якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями. Також законом або договором можуть бути встановлено виключний характер стягнення штрафних санкцій, штрафний або альтернативний.

Поряд з окресленими вище можливими варіантами стягнення штрафних санкцій слід звернути окрему увагу на розмір такого стягнення. Зокрема, прикладами закріплених в законодавстві розмірів штрафних санкцій є наступні положення: штраф у розмірі 20 відсотків від вартості неякісних (некомплектних) товарів (робіт, послуг) - ч. 2 ст. 231 ГК України; пеня у розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг), а за прострочення понад тридцять днів додатково стягується штраф у розмірі семи відсотків вказаної вартості - ч.

⁴⁴⁶ Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором поставки : Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 30.03.1995 р. № 02-5/218. (Із змінами). Офіційний веб-портал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_218800-95#Text (дата звернення 29.03.2022).

2 ст. 231 ГК України; штраф у розмірі 5 відсотків вартості неприйнятої продукції, враховуючи надбавки і знижки - ч. 1-2 ст. 274 ГК України; пеня у розмірі, що не може перевищувати подвійної облікової ставки НБУ - ч. 2 ст. 343 ГК України⁴⁴⁷; неустойка у розмірі подвійної плати за користування річчю за час прострочення - ч. 2 ст. 785 ЦК України⁴⁴⁸; пеня у розмірі 0,3 відсотка суми неодержаних грошових коштів за договором (вартості недопоставленого товару) - ч. 5 ст. 13 Закону України «Про валюту і валютні операції»⁴⁴⁹; відповідно до положень ст. 14 Закону України «Про державний матеріальний резерв» штрафні санкції сплачуються у розмірі: повної вартості продукції; 50 відсотків вартості недопоставлених (незакладених) матеріальних цінностей; 20 відсотків вартості забракованих або тих, що не відповідають умовам державного контракту (договору), матеріальних цінностей; 5 відсотків вартості зазначених матеріальних цінностей; 100 відсотків вартості не закладених до державного резерву матеріальних цінностей; 100 відсотків вартості неповернених матеріальних цінностей виходячи з ринкових цін, що діють на день повернення; 100 відсотків вартості не відвантажених у строк матеріальних цінностей⁴⁵⁰ та інші розміри штрафних санкцій, визначені спеціальним законодавством. Представляється доцільним окремо наголосити на тому, що за загальним правилом, якщо розмір штрафних санкцій не визначено законом, то санкції за порушення умов договору застосовуються у розмірі, передбаченому господарським договором (ч. 4 ст. 231 ГК України)⁴⁵¹.

Інтерес для дослідження представляє питання грошової одиниці, в якій штрафні санкції за порушення господарських зобов'язань можуть сплачуватись. Так, відповідно до положень ч. 2 ст. 198 ГК України, грошові зобов'язання учасників господарських відносин повинні бути виражені і

⁴⁴⁷ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁴⁴⁸ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

⁴⁴⁹ Про валюту і валютні операції : Закон України від 26.01.2018 р. № 2473-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 30. Ст. 239. (Із змінами).

⁴⁵⁰ Про державний матеріальний резерв : Закон України від 24 квітня 1997 р. № 51/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 13. (Із змінами).

⁴⁵¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / В. І. Андрейцев та ін.; заг. ред. В. К. Мамутова; Академія правових наук України. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 687 с. (С. 258).

підлягають оплаті у гривнях. Аналогічну норму містить і ст. 524 ЦК України з уточненням, що сторони можуть визначити грошовий еквівалент зобов'язання в іноземній валюті. Щодо суб'єктів господарювання, то їх грошові зобов'язання можуть бути виражені в іноземній валюті лише у випадках, якщо мають право проводити розрахунки між собою в іноземній валюті відповідно до законодавства. Виконання зобов'язань, виражених в іноземній валюті, здійснюється відповідно до закону⁴⁵². Положеннями ч. 1-2 ст. 533 ЦК України встановлено, що грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях. Якщо у зобов'язанні визначено грошовий еквівалент в іноземній валюті, сума, що підлягає сплаті у гривнях, визначається за офіційним курсом відповідної валюти на день платежу, якщо інший порядок її визначення не встановлений договором або законом чи іншим нормативно-правовим актом⁴⁵³. Проте положенням ч. 3 цієї ж статті закріплено, що використання іноземної валюти, а також платіжних документів в іноземній валюті при здійсненні розрахунків на території України за зобов'язаннями допускається у випадках, порядку та на умовах, встановлених законом⁴⁵⁴.

Такий порядок раніше визначався Декретом КМУ «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», за яким його дія не поширювалась на правовідносини щодо нарахування та стягнення штрафних санкцій за внутрішніми угодами, укладеними між резидентами на території України⁴⁵⁵, але цей Декрет втратив чинність. На сьогодні такий порядок визначається спеціальним Законом України «Про валюту і валютні операції», згідно з положеннями п. 1 ч. 1 ст. 2 якого вже закріплено свободу здійснення валютних операцій, що передбачає: право фізичних та юридичних осіб - резидентів укладати угоди з резидентами та (або) нерезидентами та виконувати зобов'язання, пов'язані з цими угодами, у національній валюті чи в іноземній

⁴⁵² Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁴⁵³ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

⁴⁵⁴ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

⁴⁵⁵ Про систему валютного регулювання і валютного контролю : Декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. № 15-93. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 17. Ст. 184. (Із змінами).

валюти, у тому числі відкривати рахунки у фінансових установах інших країн⁴⁵⁶. Проте в положеннях п. 5 ст. 13 цього ж Закону стосовно особливостей встановлення граничних строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів, передбачено, що порушення резидентами строку розрахунків, встановленого згідно із цією статтею, тягне за собою нарахування пені за кожний день прострочення в розмірі 0,3 відсотка суми недержаних грошових коштів за договором (вартості недопоставленого товару) у національній валюті (у разі здійснення розрахунків за зовнішньоекономічним договором (контрактом) у національній валюті) або в іноземній валюті, перерахованій у національну валюту за курсом НБУ, встановленим на день виникнення заборгованості. Загальний розмір нарахованої пені не може перевищувати суми недержаних грошових коштів за договором (вартості недопоставленого товару)⁴⁵⁷.

Також на підставі аналізу положень Наказу Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України «Про затвердження Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів)» слід підкреслити, що при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності учасники господарських відносин повинні чітко визначати розміри штрафних санкцій (у відсотках від вартості недопоставленого товару (робіт, послуг) або суми неоплачених коштів, тобто предмет штрафних санкцій повинен бути визначений у грошовій формі.

Через те, що положеннями розділу 1.11 вищезазначеного Наказу, який встановлює порядок застосування штрафних санкцій, відшкодування збитків та пред'явлення рекламацій у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням одним із контрагентів своїх зобов'язань, встановлено, що при цьому мають бути чітко визначені розміри штрафних санкцій (у відсотках від вартості недопоставленого товару (робіт, послуг) або суми неоплачених коштів, строки виплати штрафів - від якого терміну вони встановлюються та протягом якого часу діють, або їх граничний розмір), строки, протягом яких рекламації можуть

⁴⁵⁶ Про валюту і валютні операції : Закон України від 26.01.2018 р. № 2473-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 30. Ст. 239. (Із змінами).

⁴⁵⁷ Про валюту і валютні операції : Закон України від 26.01.2018 р. № 2473-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 30. Ст. 239. (Із змінами).

бути заявлені, права та обов'язки сторін договору (контракту) при цьому, способи врегулювання рекламаций⁴⁵⁸.

Велика Палата ВС в Постанові від 12.12.2018 р. у справі № 757/6367/13-ц вирішила це питання, зазначивши, що умови кредитного договору передбачали сплату пені в установленому розмірі від суми простроченого платежу, а сторони ці умови договору не оспорювали, тому, враховуючи, що виконання договірних зобов'язань в іноземній валюті не суперечить чинному законодавству України, разом зі стягненням з фізичних осіб-поручителів заборгованості в іноземній валюті суд мав право стягнути й пеню в іноземній валюті»⁴⁵⁹.

Інтерес з цього кола питань представляє і позиція Великої Палати ВС в Постанові від 07.07.2020 р. у справі № 296/10217/15-ц стосовно сплати індексу інфляції за прострочення виконання грошових зобов'язань, які визначені договором в національній або іноземній валюті. Так, Велика Палата ВС відзначила, що оскільки індекс інфляції (індекс споживчих цін) – це показник, що характеризує динаміку загального рівня цін на товари та послуги, то положення ч. 2 ст. 625 ЦК України щодо сплати заборгованості з урахуванням установленного індексу інфляції поширюється лише на випадки прострочення виконання грошового зобов'язання, яке визначене договором у національній валюті – гривні, а не в іноземній або в еквіваленті до іноземної валюти, тому індексація у цьому випадку застосуванню не підлягає. При цьому ВС окремо наголосив на тому, що у випадку порушення грошового зобов'язання, предметом якого є грошові кошти, виражені в гривнях з визначенням еквівалента в іноземній валюті, втрати від знецінення національної валюти внаслідок інфляції відновлюються еквівалентом іноземної валюти⁴⁶⁰.

⁴⁵⁸ Про затвердження Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів) : Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 06.09.2001 р. № 201. *Офіційний вісник України*. 2001. № 39. Ст. 1784. (Із змінами).

⁴⁵⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 грудня 2018 р. у справі № 757/6367/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79958173> (дата звернення 29.10.2021).

⁴⁶⁰ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 7 липня 2020 р. у справі № 296/10217/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90458917> (дата звернення 29.03.2022).

Таким чином, предметом штрафних санкцій в договорах з іноземним елементом є виключно грошова сума, яка може бути визначена і сплачена в іноземній валюті або під час сплати перерахована у національну валюту (гривню) за курсом НБУ, встановленим на день виникнення заборгованості. Стосовно сплати індексу інфляції за прострочення виконання грошових зобов'язань, які визначені договором в національній або іноземній валюті, то можна відзначити, що сплата заборгованості з урахуванням установленого індексу інфляції поширюється лише на випадки прострочення виконання грошового зобов'язання, яке визначене договором у національній валюті – гривні, а не в іноземній валюті⁴⁶¹.

Актуальним також є питання стосовно того, хто має право заявляти вимогу щодо сплати штрафних санкцій. Так, відповідно до положень ч. 3 ст. 232 ГК України вимогу щодо сплати штрафних санкцій за господарське правопорушення може заявити учасник господарських відносин, права чи законні інтереси якого порушено, а у випадках, передбачених законом, - уповноважений орган, наділений господарською компетенцією»⁴⁶². Також в науково-практичному коментарі до ГК України під редакцією В. К. Мамутова колективом авторів зазначається, що за загальним правилом вимогу щодо сплати штрафних санкцій можуть заявляти учасники господарських відносин, чий права або інтереси порушені. Тобто порушення є неодмінною умовою для пред'явлення учасником господарських правовідносин (у тому числі й уповноваженим органом, наділеним господарською компетенцією) вимоги про сплату штрафних санкцій⁴⁶³.

Тобто, заявляти вимогу про сплату штрафних санкцій має право особа, права та інтереси якої порушено, або уповноважений орган, наділений господарською компетенцією.

⁴⁶¹ Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 262 с. (С. 137).

⁴⁶² Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁴⁶³ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / В. І. Андрейцев та ін.; заг. ред. В. К. Мамутова; Академія правових наук України. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 687 с.

Проте нерідко в судовій практиці можна знайти приклади того, що з вимогами про стягнення штрафних санкцій звертаються не самі особи, права та інтереси яких порушені, і не уповноважені органи, наділені господарською компетенцією, а прокурори від імені державних органів. Прикладом може бути справа № 910/17309/18 за позовом заступника Генерального прокурора України в інтересах Міністерства оборони України до Державного науково-дослідного інституту хімічних продуктів Сумської області про стягнення неустойки (ціна позову 5679423,24 грн.)⁴⁶⁴.

Потрібно з'ясувати: за яких обставин прокурори мають право на таке звернення від імені держави. Відповідно до положень ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу⁴⁶⁵. ВС в Постанові від 05.12.2018 р. у справі № 923/129/17 зазначив, що аналіз положень ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» дає підстави стверджувати, що прокурор може представляти інтереси держави в суді лише у двох випадках: 1) якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження; 2) у разі відсутності такого органу. При цьому перший виключний випадок передбачає наявність органу, який потенційно може здійснювати захист інтересів держави самостійно, а другий — відсутність такого органу. У першому випадку прокурор набуває право на представництво, якщо відповідний суб'єкт владних повноважень не здійснює захисту або здійснює його неналежним чином. ВС звертає увагу, що захищати інтереси держави повинні насамперед відповідні

⁴⁶⁴ Рішення господарського суду м. Києва від 9 вересня 2020 р. у справі № 910/17309/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91588593> (дата звернення 30.03.2022).

⁴⁶⁵ Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №№ 2-3. Ст. 12. (Із змінами)

суб'єкти владних повноважень, а не прокурор. Для того, щоб інтереси держави не залишилися незахищеними, прокурор виконує субсидіарну роль, замінює у судовому провадженні відповідного суб'єкта владних повноважень, який всупереч вимогам закону не здійснює захисту або робить це неналежно. У кожному такому випадку прокурор повинен навести (а суд перевірити) причини, які перешкоджають захисту інтересів держави належним суб'єктом, і які є підставами для звернення прокурора до суду. Сам лише факт відсутності звернення суб'єкта владних повноважень із позовом до суду не може свідчити про свідоме зволікання уповноваженого органу щодо захисту прав та інтересів держави⁴⁶⁶.

ВС по справі № 923/129/17 у Постанові від 09.09.2020 р. доповнив попередню позицію та ще раз наголосив на субсидіарній ролі прокурора у справі. Звернувшись до суду з позовом, прокурор фактично відкриває доступ позивачу до правосуддя, який в подальшому самостійно здійснює захист інтересів держави та місцевого самоврядування і робить це відповідно до процесуального закону як позивач та згідно своїх законних повноважень⁴⁶⁷. Тобто, для того, щоб прокурор звернувся в інтересах держави до суду з вимогою про стягнення штрафних санкцій необхідна обов'язкова наявність однієї з двох підстав, передбачених положенням ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», а суд в свою чергу перевіряє їх наявність. Також слід відзначити, що Велика Палата ВС дійшла висновку, що якщо суд установить відсутність підстав для представництва прокурором інтересів держави вже після відкриття провадження у справі, то позовну заяву прокурора слід вважати такою, що підписана особою, яка не має права її підписувати. В таких справах виникають підстави для застосування положень п. 2 ч. 1 ст. 226 Господарського процесуального кодексу України (залишення позову без

⁴⁶⁶ Постанова Верховного Суду 05 грудня 2018 р. у справі № 923/129/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78450523> (дата звернення 02.04.2022).

⁴⁶⁷ Постанова Верховного Суду від 9 вересня 2020 р. у справі № 923/129/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91497750> (дата звернення 07.04.2022).

розгляду)⁴⁶⁸.

Вбачається, що така практика ВС зумовлена необхідністю забезпечення гарантованого принципу рівності сторін у судовому процесі.

ЄСПЛ неодноразово звертав увагу на участь прокурора в суді на боці однієї зі сторін як обставину, що може впливати на дотримання принципу рівності сторін⁴⁶⁹. Так, наприклад, у справі «Бацаніна проти Росії» (*Batsanina v. Russia*), № 3932/02 від 26.05.2009 р. ЄСПЛ наголошує на тому, що принцип процесуального рівноправ'я сторін є одним з елементів більш широкого поняття справедливого судового розгляду в значенні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Цей принцип вимагає дотримання «справедливого балансу інтересів сторін»: кожна сторона повинна мати розумну можливість представити свою позицію в умовах, які не ставлять її в суттєво гірше становище порівняно з іншою стороною. При тому посилаючись на свою попередню прецедентну практику про роль прокурорів поза сферою кримінального права («Менчинська проти Російської Федерації» (*Menchinskaya v. Russia*), № 42454/02 від 15.01.2009 р., «Корольов проти Російської Федерації» (*Korolev v. Russia*) (№. 2), № 5447/03 від 01.04. 2010 р.) ЄСПЛ відзначає, що в ряді справ він визнав, що одна лише присутність прокурора або посадової особи, що виконує аналогічні функції, на нараді суду по справі, незалежно від того чи є така присутність «активна» або «пасивна», розцінюється як порушення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁴⁷⁰.

Принцип рівності перед законом і судом є виявом загального принципу рівності, який у різних системах права – міжнародно-правовій і національній (внутрішньодержавній), зважаючи на особливості суб'єктного складу й характер відносин, виражається в таких особливих проявах як принцип

⁴⁶⁸ Постанова Верховного Суду від 26 травня 2020 р. у справі № 912/2385/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90458902> (дата звернення 10.04.2022).

⁴⁶⁹ Постанова Верховного Суду від 07 червня 2022 р. у справі № 904/6385/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104813426> (дата звернення 20.06.2022).

⁴⁷⁰ Обзор судебной практики Европейского суда по правам человека: роль прокурора при рассмотрении дел, не относящихся к сфере уголовного права. Совет Европы / Европейский суд по правам человека, 2013 г. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_prosecutor_RUS.pdf (дата звернення 10.05.2022). (С. 48).

суверенної рівності в міжнародному праві та принцип рівності однойменних суб'єктів (громадян, юридичних осіб) у внутрішньодержавному праві. Принцип юридичної рівності в найзагальнішому сенсі означає, що до однойменних суб'єктів не можуть застосовуватися будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні їхні властивості⁴⁷¹.

Враховуючи зміст матеріалів ЄСПЛ та викладених позицій ВС можна прослідкувати тенденцію за якою поступово звужуються підстави для звернення прокурорів в інтересах держави з вимогами про стягнення штрафних санкцій з учасників господарських відносин. В зв'язку з цим, вбачається доцільним з метою дотримання принципу рівності сторін і враховуючи той факт, що прокурор не виступає альтернативним суб'єктом звернення до суду, обмежити перелік підстав для такого звернення ще в більшому ступені, зокрема, надати право для звернення прокурора до суду в інтересах держави щодо стягнення штрафних санкцій тільки у разі відсутності уповноваженого органу державної влади, місцевого самоврядування або іншого суб'єкта владних повноважень, наділеного господарською компетенцією, або їх правонаступників. У зв'язку з цим пропонується доповнити та внести зміни до ч. 3 ст. 232 ГК України і викласти її в наступній редакції: «3. Вимогу щодо сплати штрафних санкцій за господарське правопорушення може заявити учасник господарських відносин, права чи законні інтереси якого порушено, а у випадках, передбачених законом, - уповноважений орган, наділений господарською компетенцією. Прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі відсутності уповноваженого органу державної влади, місцевого самоврядування або іншого суб'єкта владних повноважень, наділеного господарською компетенцією, або їх правонаступників».

Ще одним проблемним аспектом на практиці при застосуванні штрафних санкцій є строки нарахування штрафних санкцій та строки позовної давності до

⁴⁷¹ Принцип рівності у практиці Європейського суду з прав людини. *Українське право*. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/tuyrshchyt-ukvrsfkhk-ts-tuankhyshchk-zhvustyemfengsgs-ftsets-i-tuav-ouueygy/ (дата звернення 12.05.2022).

вимог про їх стягнення. Так, відповідно до положень ч. 6 ст. 232 ГК України нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання, якщо інше не встановлено законом або договором, припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано⁴⁷². Відповідно до положень п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК України до вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені) застосовується позовна давність в один рік⁴⁷³.

Досліджуючи судову практику з зазначеного питання можна відзначити, що часто суди приймають необґрунтовані рішення щодо нарахування пені за порушення строків виконання господарського зобов'язання, плутаючи їх зі строками позовної давності для застосування штрафних санкцій. З цього приводу ВС в Постанові від 20.08.2020 р. у справі № 902/959/19 звернув увагу на те, що часто суди приймають неправильні рішення щодо нарахування пені за порушення строків виконання господарського зобов'язання. Так, ВС підтвердив, що законодавець надав право сторонам у господарському договорі самостійно визначати розмір штрафних санкцій та граничні строки їх нарахування у випадку порушення стороною прийнятого на себе зобов'язання відповідно до ч. 6 ст. 232 ГК України. Водночас вказана стаття не стосується застосування строку позовної давності щодо пені і це питання регулюється ст., ст. 254, 258, 259 ЦК України. До того ж, якщо період нарахування пені в порядку, передбаченому ст. 232 ГК України, може бути змінений за згодою сторін, то початок перебігу такого строку – ні. Перебіг такого строку починається з дня, наступного за останнім днем, у який зобов'язання мало бути виконане. Суд окремо наголосив на тому, що положення ст. 232 ГК України визначають строк та порядок нарахування пені, а не строк та порядок закінчення позовної давності щодо пені, який визначається статтями 254, 258, 259 ЦК України⁴⁷⁴. Тобто період нарахування пені може бути змінено, проте початок перебігу такого строку - зміні не підлягає.

⁴⁷² Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁴⁷³ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

⁴⁷⁴ Постанова Верховного Суду від 20 серпня 2020 р. у справі № 902/959/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91067761> (дата звернення 12.05.2022).

Проте, спеціальні строки позовної давності застосовуються не до усіх випадків стягнення штрафних санкцій. Так, наприклад, ВС в Постанові від 20.09.2018 р. у справі № 909/62/18 звернув увагу господарських судів на те, що неустойка за прострочення виконання зобов'язань щодо повернення орендованого майна, стягнення якої передбачено ч. 2 ст. 785 ЦК України, є самостійним заходом майнової відповідальності у сфері орендних правовідносин, що визначається законодавцем як подвійна плата за користування річчю за час прострочення, і тому щодо неї застосовується загальна, а не спеціальна позовна давність⁴⁷⁵.

ВС у вищезгаданій Постанові від 20.08.2020 р. у справі № 902/959/19 також наголосив на тому, що неустойка нараховується в разі порушення боржником зобов'язання (п. 3 ч. 1 ст. 610, ст. 611 ЦК України) з першого дня прострочення та до тих пір, поки зобов'язання не буде виконане. Тобто пеня може нараховуватись на суму невиконаного або неналежно виконаного грошового зобов'язання протягом усього періоду прострочення, якщо інше не вказано у законі чи договорі. Якщо господарська санкція нараховується за кожен день прострочення на відповідну суму, то позовна давність до вимог про її застосування обчислюється окремо за кожний день прострочення. Право на подання позову про стягнення такої санкції виникає щодня на відповідну суму, а позовна давність обчислюється з того дня, коли кредитор дізнався або повинен був дізнатися про порушення права. Таким чином, приписами ч. 6 ст. 232 ГК України передбачено період часу, за який нараховується пеня і який не повинен перевищувати шести місяців від дня, коли відповідне зобов'язання мало бути виконане. Водночас, хоча законом або укладеним сторонами договором може бути передбачено більшу або меншу тривалість цього періоду, однак його перебіг починається зі дня, наступного за останнім днем, у який зобов'язання мало бути виконане, і початок перебігу такого строку не може

⁴⁷⁵ Постанова Верховного Суду від 20 вересня 2019 р. у справі № 909/62/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76609954> (дата звернення 16.05.2022).

бути змінений за згодою сторін⁴⁷⁶.

Таким чином, встановлення законом або договором періоду нарахування пені, який є більшим або меншим ніж шість місяців, не впливає на позовну давність для вимог щодо її застосування, яка складає один рік та обчислюється з того дня, коли кредитор довідався або міг довідатись про порушення свого права, і початок перебігу такого строку не може бути змінений за згодою сторін

Інтерес для дослідження представляє і такий аспект застосування штрафних санкцій як питання їх зменшення.

На законодавчому рівні можливість зменшення розміру штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань передбачена положеннями ГК та ЦК України. Зокрема, за ГК України відповідно до: ч. ч. 1 - 2 ст. 233, у разі, якщо належні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно із збитками кредитора, суд має право зменшити розмір санкцій. При цьому законодавець встановлює перелік того, що суд повинен брати до уваги при вирішенні питання щодо зменшення розміру штрафних санкцій, а саме: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу. Якщо порушення зобов'язання не завдало збитків іншим учасникам господарських відносин, суд може з урахуванням інтересів боржника зменшити розмір належних до сплати штрафних санкцій; ч. 3 ст. 219 ГК України, якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання, суд має право зменшити розмір відповідальності або звільнити відповідача від відповідальності⁴⁷⁷. В свою чергу за ЦК України положення щодо зменшення розміру неустойки містяться у нормах: ч. 3 ст. 551, відповідно до якої розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення; ч. 1 - 2 ст. 616, а саме, суд зменшує розмір неустойки, якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора та якщо кредитор умисно

⁴⁷⁶ Постанова Верховного Суду від 20 серпня 2020 р. у справі № 902/959/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91067761> (дата звернення 18.05.2022).

⁴⁷⁷ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

або з необережності сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів щодо їх зменшення⁴⁷⁸.

Аналізуючи положення господарського та цивільного законодавства можна відзначити те, що за ГК України встановлено три підстави, за наявності хоча б однієї із яких суд має право зменшити розмір штрафних санкцій: 1) відсутність збитків у інших учасників господарських відносин при порушення зобов'язання боржником; 2) наявність неправомірних дій (бездіяльності) другої сторони зобов'язання, що сприяли правопорушенню; 3) надмірно великий розмір штрафних санкцій порівняно із збитками кредитора. При застосуванні останньої підстави законодавець встановлює перелік того, що суд повинен брати до уваги при вирішенні питання щодо зменшення розміру штрафних санкцій, а саме: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу, при цьому законодавець залишив відкритим питання, що ж треба розуміти під іншими інтересами сторін, що заслуговують на увагу. В свою чергу за ЦК України підставами для зменшення розміру неустойки є такі обставини: 1) якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора; 2) якщо кредитор умисно або з необережності сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів щодо їх зменшення; 3) якщо розмір неустойки значно перевищує розмір збитків; 4) наявність інших обставин, які мають істотне значення.

Аналізуючи положення цивільного законодавства можна відзначити, що за ЦК України не встановлено вичерпного переліку підстав за яких суд має право зменшити розмір неустойки. Про невичерпний характер цього переліку свідчить конструкція норми ч. 3 ст. 551 ЦК України, в якій використано сполучник «та», що дає підстави вважати, що «наявність інших обставин, які мають істотне значення» є самостійною підставою для зменшення розміру неустойки та може не мати зв'язок з фактом значного перевищення розміру

⁴⁷⁸ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

неустойки розмірам збитків. Тобто на відміну від господарського в цивільному законодавстві через закріплення ч. 3 ст. 551 ЦК України у чинній редакції не можна вважати, що наявність інших обставин, які мають істотне значення, повинна бути взята до уваги судом при зменшенні розміру неустойки у разі значного перевищення розміру останніх розмірам збитків. При цьому законодавець навіть не розкриває зміст таких інших обставин, які мають істотне значення⁴⁷⁹. З наведеного вбачається, що ні у зазначених нормах ЦК України, ні в інших нормативно-правових актах не міститься переліку «обставин, які мають істотне значення» та «інтересів сторін, що заслуговують на увагу», за наявності яких судом може бути зменшено розмір штрафних санкцій, тому вирішення цього питання безпосередньо покладається на розсуд суду, який розглядає відповідне питання з урахуванням всіх конкретних обставин справи в їх сукупності, про що зазначається в оглядовому листі ВГСУ від 29.04.2013 р. № 01-06/767/2013⁴⁸⁰.

Додатково доцільно відзначити, що положення ч. 3 ст. 551 ЦК України та ст. 233 ГК України не застосовуються при розгляді справ про скасування оперативно-господарських санкцій. Такого висновку дійшов ВС у Постанові від 20.10.2020 р. у справі № 905/267/19⁴⁸¹. Тобто наведені підстави зменшення стосуються тільки неустойки і штрафних санкцій, проте і тут є виключення. Так, ВС у Постанові від 07.04.2020 р. у справі № 924/599/19 щодо можливості зменшення неустойки, нарахованої на підставі ч. 2 ст. 785 ЦК України, дійшов висновку, що до неустойки у розмірі подвійної орендної плати, передбаченої ч. 2 ст. 785 ЦК України, приписи ст. 551 ЦК України щодо можливості зменшення її розміру не застосовуються. Неустойка, заявлена на підставі ч. 2 ст. 785 ЦК України, є самостійною майновою відповідальністю у сфері орендних правовідносин і не може бути ототожнена з неустойкою (штрафом, пенею),

⁴⁷⁹ Мамедова С. М. Зменшення розміру штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. Р 2. С. 13-19. (С. 13).

⁴⁸⁰ Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань : Оглядовий лист Вищій господарський суд України від 29.04.2013 р. № 01-06/767/2013. *Вісник господарського судочинства*. 2013. № 3. 84 с.

⁴⁸¹ Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 20 жовтня 2020 р. у справі № 905/267/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92527176> (дата звернення 05.05.2022).

передбаченою ст. 549 ЦК України та ст. 230 ГК України, до якої застосовуються положення ст. 551 ЦК України⁴⁸², аналогічна правова позиція висвітлена і в Постанові ВС від 01.02.2022 р. у справі № 908/1627/19⁴⁸³.

Окремо також доречно звернути увагу на те, що зменшення розміру санкцій є правом суду, а не його обов'язком, і ключову роль в питанні щодо зменшення розміру штрафних санкцій матиме саме розсуд суду, про що наголошується в Постанові ВС від 19.02.2020 р. у справі № 910/1303/19. Суд акцентує увагу, що зменшення розміру неустойки є саме правом суду, а за відсутності в законі як переліку виняткових обставин, так і врегульованого розміру (відсоткове співвідношення) можливого розміру зменшення штрафних санкцій, господарський суд, оцінивши надані сторонами докази та обставини справи в їх сукупності, на власний розсуд з дотриманням правил ст. 86 ГПК України вирішує питання про наявність або відсутність у кожному конкретному випадку обставин, за яких можливе таке зменшення та його розмір⁴⁸⁴. При цьому обов'язок доведення існування обставин, які можуть бути підставою для зменшення розміру заявленої до стягнення суми пені, покладається на особу, яка заявляє відповідне клопотання. Аналіз зазначених норм дає підстави для висновку про те, що право суду зменшити заявлені до стягнення суми штрафних санкцій пов'язане з наявністю виняткових обставин, встановлення яких вимагає надання оцінки⁴⁸⁵.

Також ВС в Постанові від 04.02.2020 р. у справі № 918/116/19 зазначає, що вирішуючи питання про зменшення розміру пені та штрафу, які підлягають стягненню зі сторони, що порушила зобов'язання, суд повинен з'ясувати наявність значного перевищення розміру неустойки перед розміром збитків, а

⁴⁸² Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 7 квітня 2020 р. у справі № 924/599/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88612858> (дата звернення 07.05.2022).

⁴⁸³ Постанова Верховного Суду від 01 лютого 2022 р. у справі № 908/1627/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104136043> (дата звернення 09.05.2022).

⁴⁸⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19 лютого 2020 р. у справі № 910/1303/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87735412> (дата звернення 10.05.2022).

⁴⁸⁵ Постанова Господарського суду міста Києва від 01 серпня 2022 р. у справі № 910/3354/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105503288> (дата звернення 12.08.2022).

також об'єктивно оцінити, чи є даний випадок винятковим, виходячи з інтересів сторін, які заслуговують на увагу, ступеня виконання зобов'язань, причини неналежного виконання або невиконання зобов'язання, незначності прострочення у виконанні зобов'язання, невідповідності розміру пені наслідкам порушення, негайного добровільного усунення винною стороною порушення та його наслідків. Також при вирішенні питання про можливість зменшення неустойки суд повинен брати до уваги не лише майновий стан боржника, але й майновий стан стягувача, тобто врахувати інтереси обох сторін⁴⁸⁶.

Суть цієї справи полягає в тому, що ПАТ «Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» (далі - Позивач) звернулося до Комунального підприємства «Здолбунівкомуненергія» (далі - Відповідач) з позовом про стягнення боргу у загальній сумі 1 555 968,99 грн, у тому числі основного боргу у сумі 856 200,66 грн, пені у сумі 195 533,34 грн, трьох процентів річних у сумі 108 423,10 грн, інфляційних витрат у сумі 395 811,89 грн. Позовні вимоги мотивовані тим, що Відповідач несвоєчасно здійснював оплату за переданий газ та не виконав зобов'язання за договором постачання природного газу. Суди попередніх інстанцій дійшли висновку про те, що аргументи Відповідача щодо його майнового стану дійсно заслуговують на увагу в частині відшкодування різниці у тарифах серед населення, організаціям, установам, що фінансуються з Державного та місцевого бюджетів, і які із Державного бюджету Відповідачу не відшкодовані. Відповідач є комунальним підприємством, що створене для задоволення потреб споживачів в теплопостачанні та змушене надавати послуги за вартістю, нижчою від її собівартості; сплата штрафних санкцій в повному обсязі у даному випадку зачіпає не лише майнові інтереси Відповідача, а і інші інтереси щодо можливості забезпечувати централізоване теплопостачання установам бюджетної сфери та послуг з теплопостачання. Також судами під час вирішення цієї справи враховано добросовісну поведінку Відповідача (кошти сплачувалися ним як до порушення провадження у справі,

⁴⁸⁶ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04 лютого 2020 р. у справі № 918/116/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87559744> (дата звернення 11.05.2022).

так і після порушення з метою зменшення заборгованості), його фінансовий стан, а також те, що Позивачем не надано доказів понесення збитків у зв'язку з таким простроченням⁴⁸⁷.

В цій правовій позиції ВС акцентує окрему увагу на тому, що окрім майнового стану для зменшення розміру пені має значення соціальна значущість підприємства, враховує те, що це підприємство комунальної форми власності. Проте щодо соціальної значущості як обставини, що має значення при зменшенні розміру штрафних санкцій, в законодавстві України відсутні будь-які згадки, в зв'язку з чим залишається відкритим питання - чи будуть в рівних умовах підприємства різних форм власності та яким чином визначити, чи підприємство-боржник є підприємством соціально значущим або ні під час вирішення питання про зменшення штрафних санкцій. Також ВС наголосив на тому, що обов'язок довести наявність обставин, які мають істотне значення для можливості зменшення розміру штрафних санкцій, покладається на відповідача, відхиливши в даній справі його скаргу про те, що судами попередніх інстанцій не з'ясовано питання наявності збитків у Позивача, їх розміру, що є обов'язковим для застосування ст. 233 ГК України. Своє рішення ВС обґрунтовує тим, що виходячи з принципу змагальності сторін у господарському процесі кожна особа повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених законом, що передбачено положеннями ст. 13 ГПК України. За результатом розгляду в цій справі судом зменшено розмір штрафних санкцій на 50%, а не на 99%, як було заявлено в клопотанні про зменшення. Суд дійшов такого висновку, обґрунтував своє рішення тим, що зменшення розміру штрафних санкцій на 99% нівелюватиме саме значення пені як відповідальності за порушення грошового зобов'язання, що має на меті захист прав та інтересів кредитора у зв'язку з порушенням його права на своєчасне (відповідно до строків, передбачених договором) отримання

⁴⁸⁷ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04 лютого 2020 р. у справі № 918/116/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87559744> (дата звернення 11.05.2022).

грошових коштів за надані ним послуги⁴⁸⁸.

Наведена позиція свідчить про неформальний підхід суду до питання зменшення розміру штрафних санкцій. З одного боку, такий неформальний підхід враховує об'єктивні причини прострочення боржником, які не залежать від виконання безпосередньо ним договірної і фінансової дисципліни. Проте з іншого - положення ч. 2 ст. 218 ГК України передбачають, що невиконання контрагентом своїх зобов'язань не є підставою для звільнення від відповідальності. Оскільки господарська діяльність це діяльність, однією з ознак якої є ризиковість, відповідно до положень ст. 42 ГК України⁴⁸⁹, то вбачається, що суб'єкт господарювання повинен був прорахувати свої ризики, прийняти міри для запобігання боргу перед контрагентами. Крім того, ВС, намагаючись в конкретній справі досягти соціальної справедливості, досягає іншої мети – приймає ситуативні рішення під кожну одиничну ситуацію, що не сприяє сталості та однаковості правозастосовної практики.

Все це обумовлено недосконалістю чинного законодавства, відсутністю в ньому чіткого переліку підстав зменшення розміру штрафних санкцій.

Невирішеним залишається питання що ж саме слід розуміти під «іншими інтересами сторін, що заслуговують на увагу» та «обставинами, які мають істотне значення». На сьогодні суди при вирішенні таких питань використовують оціночні категорії, виходячи з об'єктивних обставин справи та наданих доказів⁴⁹⁰.

На підставі проаналізованої судової практики поряд з вищенаведеними обставинами, що визначені в вищезазначених позиціях ВС, можна виділити і інші обставини, які законодавство не визначає як підстави зменшення розміру штрафних санкцій, але тим не менш вони враховуються судами під час прийняття такого рішення, зокрема: складна ситуація в державі та негативне

⁴⁸⁸ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04 лютого 2020 р. у справі № 918/116/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87559744> (дата звернення 12.05.2022).

⁴⁸⁹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁴⁹⁰ Мамедова С. М. Зменшення розміру штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №. 3. P 2. С. 13-19. (С. 16).

економічне становище загалом⁴⁹¹; заборгованість контрагентів перед боржником⁴⁹² або відсутність бюджетних асигнувань⁴⁹³; поважність причин несвоєчасного виконання боржником зобов'язання⁴⁹⁴; неприбутковість організації боржника⁴⁹⁵; ризиковий вид діяльності боржника (який є виробником сільськогосподарської продукції і результати його праці залежать від нерегульованих ним обставин: природних і погодних умов)⁴⁹⁶; невжиття банком заходів щодо зменшення розміру заборгованості позичальника за кредитом та зволікання зі зверненням його до суду⁴⁹⁷, наявність у відповідача статусу підприємства стратегічного значення⁴⁹⁸ тощо.

Отже, однією з проблем чинного законодавства є як відсутність чіткості при формулюванні законодавцем правових підстав зменшення розміру штрафних санкцій, так і відсутність їх вичерпного переліку. Крім того, на сьогоднішній день правові підстави зменшення розміру штрафних санкцій містяться в двох нормативних актах, і, як наслідок, не узгоджені між собою. Різничитання, пов'язані із застосуванням ст. 233 ГК України, викликані її не зовсім вдалим формулюванням, відсутністю в ній вичерпного переліку обставин для зменшення розміру штрафних санкцій. Видається, що доцільним є закріплення вичерпного переліку підстав зменшення розміру штрафних санкцій з метою рівності охорони інтересів господарських організацій усіх форм власності у ГК України як кодифікованому нормативному акті, що встановлює

⁴⁹¹ Постанова Вищого господарського суду України від 28 листопада 2017 р. у справі № 905/3376/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70672653> (дата звернення 23.05.2022).

⁴⁹² Постанова Верховного Суду від 25 квітня 2018 р. у справі № 904/12429/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73699816> (дата звернення 22.05.2022).

⁴⁹³ Постанова Верховного Суду від 20 вересня 2018 р. у справі № 905/2953/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76623570> (дата звернення 23.05.2022).

⁴⁹⁴ Постанова Верховного Суду від 07 листопада 2019 р. у справі № 920/437/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85470800> (дата звернення 21.05.2022).

⁴⁹⁵ Постанова Вищого господарського суду України від 28 листопада 2017 р. у справі № 905/3376/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70672653> (дата звернення 23.05.2022).

⁴⁹⁶ Постанова Вищого господарського суду України від 21 липня 2009 р. у справі № 20/221-08. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2418828.html (дата звернення 22.05.2022).

⁴⁹⁷ Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 20 червня 2018 р. у справі № 752/13945/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74926906> (дата звернення 24.05.2022).

⁴⁹⁸ Постанова Господарського суду міста Києва від 01 серпня 2022 р. у справі № 910/3354/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105503288> (дата звернення 12.08.2022).

правові засади господарської діяльності⁴⁹⁹.

Слід окремо відзначити наукову думку О. М. Черешнюк з приводу того, що прослідковується певна нелогічність положення про те, що розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір заподіяних кредитору збитків, оскільки характерним у стягненні неустойки як міри відповідальності є те, що, вимагаючи стягнення неустойки з контрагента, який порушив зобов'язання та не сплатив неустойку добровільно, кредитору не треба доводити ні розмір, ні факт виникнення збитків⁵⁰⁰. Про це зауважено не тільки в науковій літературі, а і прямо зазначено у ч. 1 ст. 550 ЦК України, а саме - право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Через таку невідповідність норм, слід вважати, що зменшення розміру штрафних санкцій повинно відбуватись тільки за наявності виняткових обставин, що мають істотне значення, та сам інститут зменшення розміру штрафних санкцій повинен носити характер винятку, а не правила, тим самим не допускаючи нівелювання значення штрафних санкцій.

В результаті проведеного аналізу судової практики узагальнено, які саме обставини та інтереси, що мають істотне значення та заслуговують на увагу, враховуються судами при вирішенні питання щодо зменшення розміру штрафних санкцій, а саме: об'єктивна оцінка конкретного випадку винятковим, виходячи з інтересів сторін, які заслуговують на увагу; незначність прострочення у виконанні зобов'язання; негайне добровільне усунення винною стороною порушення та його наслідків; соціальна значущість підприємства, що має значення для вирішення питання про зменшення пені; відсутність наслідків порушення зобов'язання; поведінка винної сторони (в тому числі вжиття чи нежиття нею заходів до виконання зобов'язання, негайне добровільне усунення нею порушення та його наслідків); поважність причин несвоєчасного виконання боржником зобов'язання; ризиковий вид діяльності боржника;

⁴⁹⁹ Мамедова С. М. Зменшення розміру штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. Р 2. С. 13-19. (С. 17).

⁵⁰⁰ Черешнюк В. М. Штрафні санкції за порушення господарських договорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 7. С. 83-87. (С. 83-87).

заборгованість контрагентів перед боржником або відсутність бюджетних асигнувань; складна ситуація в державі та негативне економічне становище загалом; неприбутковість організації боржника тощо⁵⁰¹.

Поряд з аналізом національного законодавства та судової практики, інтерес становить і аналіз зарубіжного законодавства з питань зменшення розміру штрафних санкцій. Так, відповідно до положень: ст. 372 Цивільного кодексу Республіки Вірменія, суд має право зменшити неустойку, якщо вона не відповідає наслідкам порушення зобов'язання⁵⁰²; ст. 420 Цивільного кодексу Грузії - суд може з урахуванням обставин справи зменшити неспіврозмірно високу неустойку⁵⁰³; ст. 232.8 Цивільного закону Монголії - якщо розміри неустойки явно великі (завищені), суд, приймаючи до уваги обставини справи, може зменшити ці розміри⁵⁰⁴; ст. 343 Німецького цивільного уложення - якщо неустойка, що підлягає сплаті непропорційно велика, то на прохання боржника вона може бути зменшена до відповідних розмірів судовим рішенням. Під час обговорення належного розміру беруться до уваги не тільки майновий, але і будь-який інший інтерес кредитора. Після сплати неустойки її зменшення виключається⁵⁰⁵. Згідно з положенням ст. 1229 Цивільного кодексу Філіппін суддя повинен зменшити неустойку справедливо, якщо основне зобов'язання було частково або нерегулярно виконано боржником, навіть якщо виконання не було виконано, штраф також може бути зменшений судом, якщо він є несправедливим або недобросовісним⁵⁰⁶. Відповідно до положень ст. 1384 Цивільного кодексу Італії штраф може бути зменшений суддею справедливо, якщо основне зобов'язання було виконано частково або якщо сума штрафу явно

⁵⁰¹ Мамедова С. М. Зменшення розміру штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. Р 2. С. 13-19. (С. 17).

⁵⁰² Гражданский кодекс Республики Армения : Закон Республики Армения от 28 июля 1998 г. № ЗР-239. URL: http://www.parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html?lang=rus (дата звернення 28.05.2022).

⁵⁰³ Гражданский кодекс Грузии : Закон Грузии от 26 июня 1997 г. URL: <http://oceanlaw.ru/wp-content/uploads/2018/03/%D0%93%D0%9A-%D0%93%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%B8.pdf> (дата звернення 28.05.2022).

⁵⁰⁴ Гражданский закон Монголии : Закон Монголии от 10 января 2002 г. *Монголия сейчас*. URL: <http://www.mongolnow.com/grazhdanskiy-zakon-mongolii/> (дата звернення 28.05.2022).

⁵⁰⁵ Германское гражданское уложение : Закон Германии от 1 января 1900 г. URL: <http://haa.su/2oi/> (дата звернення 29.05.2022).

⁵⁰⁶ Гражданский кодекс Филиппин: Республиканский Закон от 18 июня 1949 г. № 386. *Chanrobles. Virtual law library*. URL: <https://www.chanrobles.com/civilcodeofthephilippinesbook4.htm> (дата звернення 30.05.2022).

надмірна, завжди з урахуванням інтересу, який кредитор мав при виконанні⁵⁰⁷; ч. 1 ст. 94 Цивільного кодексу Голландії - на прохання боржника суддя може, якщо цього явно вимагає справедливість, пом'якшити встановлений штраф при тому розумінні, що він не може присудити кредитору меншу суму, ніж компенсація відповідно до закону щодо невиконання зобов'язань⁵⁰⁸; ст. 309 Торгового закону Болгарії - штраф за комерційною операцією, укладеною між торговцями, не може бути зменшений через надмірність⁵⁰⁹; ст. 44 А IV Цивільного кодексу Швейцарії - якщо особа, якій завдано збитків, погодилась з заподіяною йому шкідливою дією чи обставинами, які сприяли виникненню або збільшенню шкоди або іншим чином погіршили становище сторони, відповідальної за нього, суд може зменшити належну компенсацію або навіть повністю відмовитися від неї. Суд також може зменшити розмір компенсації у випадках, коли шкода була завдана ненавмисне або через грубу недбалість, і коли виплата такої компенсації може привести до фінансових труднощів відповідальної сторони⁵¹⁰.

Аналізуючи зарубіжний досвід зменшення розміру штрафних санкцій, можна відзначити, що питання можливості зменшення неустойки в зарубіжних країнах вирішується судом, як і в Україні. Найрозповсюдженими підставами з метою недопущення надмірного збагачення кредитора та створення додаткового тягара для боржника є неспівмірно великий розмір неустойки та часткове виконання зобов'язання боржником, проте за законодавством Голландії, Італії, Німеччини і Філіппін додатково також визначено за яких умов таке зменшення можливо. Окремо слід відзначити Болгарію, за законодавством якої зменшення розміру неустойки за такою розповсюдженою підставою як її

⁵⁰⁷ Codice Civile Italiano : R.D. 16 marzo 1942, n. 262 Approvazione del testo del Codice Civile. *The Cardozo Electronic Law Bulletin*. URL: http://www.jus.unitn.it/cardozo/Obiter_Dictum/codciv/Lib4.htm (дата звернення 30.05.2022).

⁵⁰⁸ Гражданский кодекс Голландии : Закон Голландии от 01.01.1992 г. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0005289/2020-07-01> (дата звернення 30.05.2022).

⁵⁰⁹ Торговый закон Болгарии : Закон Болгарии от 18 июня 1991 г. URL: <https://www.mi.government.bg/library/index/download/lang/bg/fileId/267?fbclid=IwAR2gvEIQUTFUaLEJhEVu49MzVzvHm3JrIwtmQJWLzo1G2YaeFV2S8-jvikw> (дата звернення 01.06.2022).

⁵¹⁰ Гражданский кодекс Швейцарии. *Das Portal der Schweizer Regierung*. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19110009/index.html#id-ni1-ni2-ni3> (дата звернення 02.06.2022).

неспівмірно великий розмір не дозволяється.

Вбачається за доцільне також відзначити, що не можна ігнорувати той факт, що на сьогодні в Україні встановлено карантин, що безперечно впливає на виконання господарських зобов'язань, тому вбачається доцільним віднести факт перебування боржника (якщо це фізична особа – підприємець) на самоізоляції або обсервації та відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів (наприклад, в період ускладненої логістики, що є наслідком встановлення карантину або обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням інфекційних хвороб) до підстав зменшення розміру штрафних санкцій у зв'язку з тим, що сьогодні саме такі підстави для зменшення штрафних санкцій обумовлені об'єктивними і поважними причинами.

Враховуючи прогалини національного законодавства стосовно підстав зменшення розміру штрафних санкцій, практику судів та зарубіжне законодавство вбачається за необхідне закріплення в ГК України вичерпного переліку підстав зменшення розміру штрафних санкцій, який буде однаково стосуватися суб'єктів усіх форм власності. Таким чином, з метою конкретизації підстав зменшення розміру штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань та дотримання принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом (незалежно від форми власності) пропонується закріплення у ГК України як кодифікованому нормативному акті, що встановлює правові засади господарської діяльності, вичерпного переліку підстав зменшення розміру штрафних санкцій. Пропонується викласти ст. 233 ГК України «Зменшення розміру штрафних санкцій» у наступній редакції: «1. Суд зменшує розмір штрафних санкцій у разі: відсутності збитків у кредитора при порушенні зобов'язання боржником; наявності надмірно великого розміру штрафних санкцій порівняно із збитками кредитора; важкого майнового стану боржника та/або задовільного майнового стану кредитора; негайного добровільного усунення винною стороною порушення та його наслідків; відсутності у боржника належних йому бюджетних асигнувань; наявності заборгованості контрагентів перед боржником; перебування боржника (якщо це

фізична особа – підприємець) на самоізоляції або обсервації; відсутності на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів внаслідок форс-мажорних обставин (наприклад, в період ускладненої логістики, що пов'язано зі встановленням карантину або обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням інфекційних хвороб)» з приведенням у відповідність цим пропозиціям положень ст. ст. 218, 233 ГК України.

Також, беручи до уваги неоднозначну практику судів з врахування підстав зменшення розміру штрафних санкцій, вважається доцільним закріплення переліку в ГК України підстав за яких суди мають право зменшувати розмір штрафних санкцій. При цьому пропонується, що таке зменшення буде можливим тільки за наявності виняткових обставин, що мають істотне значення для економіки в цілому та тільки по відношенню до суб'єктів з особливим господарсько-правовим статусом. При цьому істотне значення суб'єкта господарювання повинно визначатися індивідуально з урахуванням стратегічно значущого характеру підприємства.

Отже, окрім вичерпного переліку підстав зменшення розміру штрафних санкцій, пропонується у ч. 2 ст. 233 ГК України надати суду право зменшити розмір штрафних санкцій та викласти цю статтю у наступній редакції: «2. Суд має право зменшити розмір штрафних санкцій по відношенню до суб'єктів з особливим господарсько-правовим статусом лише за наявності виняткових обставин, що мають істотне значення для економіки, якщо підприємство-боржник: є містоутворюючим; має стратегічне значення для економіки і безпеки держави; здійснює ризиковий вид діяльності; є соціально значущим, тобто займається виробництвом суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не є рентабельним; є казенним підприємством; є неприбутковою організацією».

Розглянемо також таку підставу зменшення розміру штрафних санкцій як «майновий стан сторін». Через те, що ГК України не містить визначення майнового стану сторін, це в свою чергу тягне за собою неоднозначність в

розумінні категорії «майновий стан» та залишає відкритим питання, який саме майновий стан сторін слід враховувати судам при такому зменшенні.

Відповідно до ч. 1 ст. 145 ГК України майновий стан сторін суб'єкта господарювання визначається сукупністю належних йому майнових прав та зобов'язань, що відображається в бухгалтерському обліку його господарської діяльності. Також Положенням «Про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації», затвердженим Наказом Міністерства фінансів України та Фонду державного майна України, встановлено, що фінансовий стан підприємства визначається як сукупність показників, що відображають наявність, розміщення і використання ресурсів підприємства, реальні й потенційні можливості підприємства⁵¹¹. У методичних рекомендаціях щодо аналізу фінансово-господарського стану підприємств або організацій Державної податкової адміністрації України (лист № 759/10/20-2117 від 27.01.1998 р.) зазначається, що «фінансове положення (стан) є комплексним поняттям і відображає рейтинг підприємства на фінансовому ринку, його кредито- і податкоспроможність характеризується системою показників, які визначають на конкретну дату»⁵¹².

ВС в свою чергу звертає увагу на те, що визначення майнового стану сторони є оціночним і залежить від доказів, якими обґрунтовується рівень її майнового стану⁵¹³.

На доктринальному рівні визначення фінансового стану підприємства надається багатьма вченими. Зокрема, А. Г. Корбутяк та М. М. Бута вважають, що фінансовий стан підприємства – це економічна категорія, що визначає реальну (на фіксований момент часу) та потенційну фінансову спроможність підприємства забезпечити достатній рівень фінансування фінансово-

⁵¹¹ Про затвердження Положення про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації : Наказ Міністерства фінансів України та Фонду державного майна України від 26.01.2001 р. № 49/121. *Офіційний вісник України*. 2001. № 7. Ст. 290. (Із змінами).

⁵¹² Методичні рекомендації по аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій : Лист Державної податкової адміністрації України від 27.01.1998 р. № 759/10/20-2117. *Офіційний веб-портал парламенту України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua> (дата звернення 03.06.2022).

⁵¹³ Спроможність фізичних осіб сплатити судовий збір у спорах із суб'єктами владних повноважень має детально перевірятися судами – КАС ВС. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/768896/> (дата звернення 03.06.2022).

господарської діяльності, певний рівень саморозвитку підприємства та спроможність погашення зобов'язань перед відповідними суб'єктами господарювання⁵¹⁴. На думку А. О. Пітінової, фінансовий стан підприємства - це показник його фінансової конкурентоздатності, тобто платоспроможності, кредитоспроможності, виконання зобов'язань перед державою та іншими підприємствами⁵¹⁵. В. В. Осмоловський стверджує, що фінансовий стан – це комплексне поняття, яке характеризується забезпеченістю фінансовими ресурсами, необхідними для нормальної виробничої діяльності комерційних та інших суб'єктів господарювання, доцільністю й ефективністю їх розміщення і використання, фінансовими взаємовідносинами із суб'єктами господарювання, платоспроможністю та фінансовою стійкістю⁵¹⁶. Г. П. Герасименко та Е. А. Маркар'ян вважають, що фінансовий стан підприємства - це сукупність показників, які відображають його здатність погасити боргові зобов'язання⁵¹⁷. М. Я. Дем'яненко визначає фінансовий стан підприємства як комплексне поняття, що відображає якісну сторону його виробничої та фінансової діяльності та є результатом реалізації усіх елементів зовнішніх і внутрішніх фінансових відносин підприємства. Він характеризується системою показників, які відображають стан капіталу в процесі його кругообігу, здатність розраховуватися за своїми зобов'язаннями і забезпечувати ефективне фінансування своєї виробничої діяльності на певний момент часу⁵¹⁸.

Проте надані визначення майнового (фінансового) стану підприємства не дають розуміння того, який саме стан сторін може бути взятий судами до уваги під час вирішення питання зменшення розміру штрафних санкцій за порушення господарських зобов'язань через відсутність такої деталізації в положеннях

⁵¹⁴ Корбуцяк А. Г., Буга М. М. Підходи до трактування поняття «фінансовий стан підприємства». *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту*. 2017. Випуск 16 (1). С. 149-153. (С. 152).

⁵¹⁵ Пітінова А. О. Комплексна оцінка фінансового стану підприємства: сутність і необхідність. *Молодіжний наук. вісник УАБС НБУ. Серія: Економічні науки*. 2013. № 4. С. 379-389. (С. 380).

⁵¹⁶ Осмоловський В. В. Теория анализа хозяйственной деятельности : учебник. Минск : Новое знание, 2006. 188 с. (С. 12).

⁵¹⁷ Макарьян Э. А., Герасименко Г. П. Финансовый анализ : учебник ; 4-е изд., испр. Москва : ИД ФБК_ПРЕСС, 2006. 235 с. (С. 29).

⁵¹⁸ Фінансовий словник-довідник / М. Я. Дем'яненко, Ю. Я. Лузан та ін.; за ред. М. Я. Дем'яненка Київ : ІАЕУААН, 2005. 507 с. (С. 19).

ст. 233 ГК України⁵¹⁹.

3. Ф. Татькова зазначає, що можна припустити, що при вирішенні питання про зменшення штрафних санкцій суд повинен враховувати: важкий чи задовільний майновий стан кредитора; важкий чи задовільний майновий стан боржника. Разом з тим автор зазначає, що важкий майновий стан кредитора навряд чи можна розглядати підставою зменшення розміру штрафних санкцій, якщо є підстави вважати, що такий стан викликаний порушенням зобов'язань боржником, оскільки у такому випадку його можна віднести до доказів негативних наслідків, що спричинено таким порушенням. Не можуть слугувати підставою для зміни встановленого сторонами розміру штрафних санкцій і високі фінансові показники діяльності кредитора, оскільки цей факт жодним чином не виправдовує безвідповідального ставлення боржника до своїх обов'язків. Навряд чи може слугувати підставою для зменшення розміру відповідальності і задовільний майновий стан боржника, який має достатньо ресурсів для виконання зобов'язання, але не виконує його, оскільки це свідчить скоріше про зухвале нехтування ним своїми обов'язками і не може сприяти мінімізації розміру штрафних санкцій. Таким чином, автор у своєму дослідженні підкреслює, що судом до уваги, як правило, береться важке майнове становище боржника⁵²⁰.

Є дискусійним твердження науковця, зокрема, з приводу того, що не можуть враховуватись для зміни встановленого сторонами розміру штрафних санкцій високі фінансові показники діяльності кредитора, через те, що ненадання доказів понесення збитків кредитора або відсутність таких збитків у зв'язку з простроченням виконання зобов'язання боржника є однією з тих обставин, за яких суди задовольняють вимогу щодо зменшення розміру штрафних санкцій. Тому задовільний стан кредитора на час прострочення виконання зобов'язання боржником є важливим при оцінці доказів щодо наявності факту понесення збитків кредитором та їх розміру. Таким чином,

⁵¹⁹ Мамедова С. М. Майновий стан сторін як підстава зменшення розміру штрафних санкцій. *Часопис Київського ун-ту права*. 2020. № 2. С. 277-281. (С. 278).

⁵²⁰ Татькова З. Ф. Відповідальність у формі сплати штрафних санкцій. *Науковий вісник Ужгородського ун-ту : серія право*. Ужгород : Ліра, 2011. № 15 (2). С. 37-43. (С. 39).

представляється доцільним при застосуванні судами такої підстави зменшення розміру штрафних санкцій як майновий стан сторін враховувати як важкий майновий стан боржника, так і задовільний майновий стан кредитора. В зв'язку з вищезазначеним важливим є визначення того, що ж слід розуміти під задовільним майновим станом кредитора та важким майновим станом боржника⁵²¹.

Відповідно до Положення «Про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації» задовільний та незадовільний фінансовий стан підприємства характеризується наступним: задовільний фінансовий стан - це стійка ліквідність, платоспроможність та фінансова стійкість підприємства, його забезпеченість власними оборотними засобами та ефективне використання ресурсів підприємства; незадовільний фінансовий стан характеризується неефективним розміщенням ресурсів та неефективним використанням їх, незадовільною платоспроможністю підприємства, наявністю простроченої заборгованості перед бюджетом з заробітної плати, недостатньою фінансовою стійкістю у зв'язку з несприятливими тенденціями розвитку виробництва та збуту продукції підприємства⁵²².

В науковій літературі традиційною є позиція, згідно з якою виділяють чотири типи фінансового стану. В основі такого поділу лежить багаторівнева схема покриття запасів і витрат, тобто види фінансового стану виокремлюють на основі показників фінансової стійкості, а саме: 1) абсолютна фінансова стійкість - власні оборотні кошти повністю забезпечують запаси й витрати; 2) нормально стійкий фінансовий стан – запаси й витрати забезпечуються сумою власних оборотних коштів і довгостроковими позичковими джерелами; 3) нестійкий фінансовий стан – запаси й витрати забезпечуються за рахунок власних оборотних коштів, довгострокових позичкових джерел і короткострокових кредитів і позичок, тобто за рахунок усіх основних джерел

⁵²¹ Мамедова С. М. Майновий стан сторін як підстава зменшення розміру штрафних санкцій. *Часопис Київського ун-ту права*. 2020. № 2. С. 277-281. (С. 278).

⁵²² Про затвердження Положення про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації : Наказ Міністерства фінансів України та Фонду державного майна України від 26.01.2001 р. № 49/121. *Офіційний вісник України*. 2001. № 7. Ст. 290. (Із змінами).

формування запасів і витрат; 4) кризовий фінансовий стан – запаси й витрати не забезпечуються джерелами їх формування, підприємство перебуває на межі банкрутства⁵²³. О. С. Титаренко в своїх дослідженнях, розмежовуючи два види фінансового стану підприємства, зазначає, що задовільний фінансовий стан – це ефективне використання ресурсів, можливість повністю й у належний термін відповісти за своїми зобов'язаннями; достатність власних засобів для уникнення високого ризику; гарантовані перспективи отримання прибутку; а в свою чергу незадовільний фінансовий стан виражається в незадовільній платіжній готовності, у неефективному використанні ресурсів і розміщенні засобів виробництва, їх імобілізації. Межею незадовільного фінансового стану підприємства, як зазначає автор, є стан банкрутства, тобто нездатність підприємства відповісти за своїми зобов'язаннями⁵²⁴.

Проте дані пропозиції для визначення майнового стану сторін носять затратний грошовий характер, бо для встановлення наявності таких ознак необхідне залучення експертів, аудиторів. Суд без такої експертної оцінки не зможе самостійно побачити наявність або відсутність ознак задовільного майнового стану кредитора або важкого майнового стану боржника.

Так, проаналізувавши законодавство про бухгалтерський облік, зокрема, Положення (стандарт) бухгалтерського обліку вбачається, що для досягнення такої цілі потрібно оцінювати кредиторську та дебіторську заборгованість.

Відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку дебіторською заборгованістю є сума заборгованості дебіторів підприємству на певну дату⁵²⁵. Під сумнівним боргом згідно з вищенаведеним Положенням розуміється поточна дебіторська заборгованість, щодо якої існує невпевненість її погашення боржником⁵²⁶.

⁵²³ Бланк И. А. Основы финансового менеджмента. К. : Ника-Центр: Эльга, 1999. Т. 2. 591 с.

⁵²⁴ Титаренко О. С. Сутнісна характеристика фінансового стану підприємства. *Науковий вісник Полтавського ун-ту економіки і торгівлі*. № 3 (54). 2012. С. 180. (С. 180).

⁵²⁵ Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку: наказ Міністерства фінансів України від 08 жовтня 1999 р. № 237. *Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0725-99#Text> (дата звернення 03.06.2022).

⁵²⁶ Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку: наказ Міністерства фінансів України від 08 жовтня 1999 р. № 237. *Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0725-99#Text> (дата звернення 05.06.2022).

Як правило, поточна дебіторська заборгованість стає сумнівною в момент, коли контрагент не виконав своїх зобов'язань в строк і не надав ніяких гарантій щодо їх виконання⁵²⁷. Безнадійною дебіторською заборгованістю є поточна дебіторська заборгованість, щодо якої існує впевненість про її неповернення боржником або за якою минув строк позовної давності⁵²⁸.

Вбачається, що якщо таких показників немає, можна говорити про задовільний майновий стан кредитора; та, навпаки, у разі якщо кредитор заборгували більше, ніж він заборгував (його дебіторська заборгованість перевищує кредиторську) та якщо має місце невпевненість у поверненні боргу (сумнівний борг) або існує впевненість про неповернення йому заборгованості, або якщо стосовно такої заборгованості минув строк позовної давності, - не можна оцінювати такий майновий стан кредитора як задовільний.

Ознайомлення з такою інформацією не представляє собою проблеми, оскільки відомості щодо суми дебіторської та кредиторської заборгованості, а також наявності або відсутності сумнівного боргу або безнадійної дебіторської заборгованості є прозорими, їх можна побачити у балансі підприємства.

Таким чином, для того, щоб значно спростити процедуру визначення майнового стану сторін, вбачається доцільним визначати такий стан за допомогою відкритих та доступних суду джерел, зокрема, з бухгалтерських документів, балансу. В такому разі у суду з'явиться можливість самостійно побачити відповідний майновий стан сторін без залучення експертів зі спеціальними знаннями та додаткових витрат для сторін.

Окрім балансу підприємства, оцінити майновий стан кредитора також пропонується за допомогою інформації, що міститься на офіційних сайтах підприємств кредиторів про укладені ними договори та їх суми, яка свідчить про перспективи отримання прибутку через наявність інших господарських договорів з контрагентами, дохід від яких перевищує суму завданих збитків

⁵²⁷Адамович Н., Вороная Н., Чернышова Н. Долг и задолженность: разбираемся в понятиях. *НАЛОГИ & БУХУЧЕТ*. 2020. № 23. URL : <https://i.factor.ua/journals/nibu/2020/march/issue-23/article-107554.html> (дата звернення 05.06.2022).

⁵²⁸ Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку : наказ Міністерства фінансів України від 08 жовтня 1999 р. № 237. *Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0725-99#Text> (дата звернення 06.06.2022).

боржником, наприклад, на сайті Публічного акціонерного товариства «Укрнафта»⁵²⁹ міститься інформація про укладені договори з контрагентами і їх сума.

Отже, пропонується визначити наступні ознаки задовільного майнового стану кредитора, серед яких: а) наявність в балансі дебіторської заборгованості, що перевищує кредиторську заборгованість за умови відсутності сумнівного боргу і безнадійної дебіторської заборгованості; б) перспективи отримання прибутку через наявність інших господарських договорів з контрагентами, дохід від яких перевищує суму завданих збитків боржником.

В свою чергу стосовно важкого майнового стану боржника, то окрім сумнівного боргу та безнадійної дебіторської заборгованості слід враховувати і кредиторську заборгованість підприємства, під якою розуміють суму його боргу іншим особам⁵³⁰.

В контексті подальшого розвитку положення щодо майнового стану сторін як підстави зменшення розміру штрафних санкцій пропонується вважати наявність в балансі кредиторської заборгованості, що перевищує дебіторську заборгованість боржника за умови наявності сумнівного боргу і безнадійної дебіторської заборгованості, показниками важкого майнового стану боржника. Тобто, коли у боржника існує невпевненість щодо повернення йому боргу (сумнівний борг) або існує впевненість про неповернення йому заборгованості, або якщо стосовно такої заборгованості сплинув строк позовної давності.

Наступними ознаками, які характеризують важкий майновий стан боржника, можна вважати відкриття провадження у справі про банкрутство; перебування боржника у стані ліквідації; заборгованість боржником понад 6 місяців перед державним (місцевим) бюджетом, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування, що підтверджується довідками відповідних органів державної влади. Суд може направити запит до цих органів з метою отримання зазначеної інформації.

⁵²⁹ Офіційний сайт ПАТ «Укрнафта». *UKRNAFTA*. URL : <https://www.ukrnafta.com/> (дата звернення 07.06.2022).

⁵³⁰ Золотухін О. Облік дебіторської та кредиторської заборгованості. *Вісник*. URL : <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/8329> (дата звернення 17.06.2022).

Такі позиції наведені з урахуванням положень ч. 5 Постанови КМУ «Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для забезпечення розвитку регіонів та підтримки середнього та малого підприємництва», які містять ознаки суб'єктів господарювання, за наявності котрих не надається державна допомога відповідним суб'єктам. Так, зазначені критерії не застосовуються до суб'єктів господарювання, яких визнано банкрутами, стосовно яких порушено справу про банкрутство, які перебувають на стадії ліквідації, мають прострочену більш як шість місяців заборгованість перед державним (місцевим) бюджетом, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування, що підтверджується відповідними органами державної влади, визнають свою неспроможність своєчасно виконати зобов'язання перед кредиторами через незадовільний стан фінансово-господарської діяльності⁵³¹.

Інформація щодо наявності зазначених вище обставин також доступна широкому загалу (є у вільному доступі) і не потребує від суду за наявності клопотання однієї зі сторін додаткових зусиль та залучення вузьких спеціалістів щодо її з'ясування. Зокрема, перевірити відкриття провадження у справі про банкрутство щодо боржника можна перевірити на сайті Єдиного реєстру підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство; а перебування боржника у стані ліквідації – на сайті Єдиного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань.

Окрім зазначених ознак важкого майнового стану боржника також пропонується вважати такими наявність в Єдиному державному реєстрі судових рішень справ, в яких боржник виступає відповідачем щодо виконання зобов'язання перед кредиторами (у суду є доступ до такого реєстру з прізвищами та найменуваннями особи де він може перевірити інформацію за наявністю клопотання); наявність відомостей про обтяження речових прав на

⁵³¹ Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для забезпечення розвитку регіонів та підтримки середнього та малого підприємництва : постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 р. № 57. *Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення 05.06.2022).

нерухоме майно боржника (наявність або відсутність даної інформації можна прослідкувати за Державним реєстром речових прав на нерухоме майно).

Отже, пропонується визначати наступні ознаки важкого майнового стану боржника, а саме: а) відкриття провадження у справі про банкрутство; б) перебування у стані ліквідації; в) заборгованість понад 6 місяців перед державним (місцевим) бюджетом, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування, що підтверджується довідками відповідних органів державної влади; г) наявність в Єдиному державному реєстрі судових рішень справ, в яких боржник виступає відповідачем щодо виконання зобов'язання перед кредиторами; д) наявність відомостей про обтяження речових прав на нерухоме майно боржника; е) наявність в балансі кредиторської заборгованості, що перевищує дебіторську заборгованість боржника за умови наявності сумнівного боргу і безнадійної дебіторської заборгованості.

Ще одним проблемним аспектом є не тільки розуміння категорії «майновий стан сторін», а і різні підходи щодо розміру зменшення штрафних санкцій з урахуванням наявності такого стану. Так, ВГСУ в Постанові від 19.05.2016 р. у справі № 904/4950/15 звернув увагу на те, що, застосовуючи норму ст. 233 ГК України, суд зобов'язаний встановити баланс між застосованим до порушника заходом відповідальності у вигляді неустойки й оцінкою дійсного, а не покладеного розміру збитків, заподіяних у результаті конкретного правопорушення⁵³². Проте, відповідно до проаналізованої судової практики щодо врахування важкого майнового стану боржника, слід відзначити, що суди зменшували розмір штрафних санкцій на 90% і більше відсотків. Прикладом такого «масштабного» зменшення можна побачити у наведених нижче справах:

№920/437/19, в якій Постановою ВС від 07.11.2019 р. залишено без змін рішення попередніх інстанцій щодо задоволення вимог про зменшення розміру

⁵³² Постанова Вищого господарського суду України від 19 травня 2016 р. у справі № 904/4950/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/57783105> (дата звернення 24.05.2022).

пені на 90%, ВС при такому зменшенні врахував важкий майновий стан відповідача, специфіку його діяльності, а також те, що відповідач є комунальним підприємством⁵³³;

№727/6829/15-ц Ухвалою Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 13.09.2017 р. зменшено розмір пені на 99%. Таке рішення мотивовано дотриманням принципів розумності та справедливості. Суд також послався на правовий висновок ВСУ, викладений у Постанові від 04.09.2014 р. (справа № 6-100цс14), згідно з яким ч. 3 ст. 551 ЦК України з урахуванням положень ст. 3 ЦК України щодо загальних засад цивільного законодавства та ч. 4 ст. 10 ЦПК України щодо обов'язку суду сприяти сторонам у здійсненні їхніх прав, дає право суду зменшити розмір неустойки за умови, якщо він значно перевищує розмір збитків⁵³⁴;

№37/774, в якій Постановою ВГСУ від 16.09.2010 р. зменшено розмір штрафу та пені на 99%, Суд в цьому випадку врахував те, що відповідач фінансується з державного та міського бюджету і оплата отриманих відповідачем послуг зв'язку залежить від надходження бюджетних коштів⁵³⁵.

Зараз ця тенденція змінюється і судова практика намагається йти шляхом зменшення розміру штрафних санкцій в середньому на 50% (Постанова ВС від 04.02.2020 р. у справі № 918/116/19⁵³⁶; Постанова ВС від 18.02.2020 р. у справі № 920/694/19⁵³⁷; Постанова ВС від 13.01.2022 р. у справі № 910/488/21⁵³⁸;

⁵³³ Постанова Верховного Суду від 07 листопада 2019 р. у справі № 920/437/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85470800> (дата звернення 24.05.2022).

⁵³⁴ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 13 вересня 2017 р. у справі № 727/6829/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/69161558> (дата звернення 25.05.2022).

⁵³⁵ Постанова Вищого господарського суду України від 16 вересня 2010 р. у справі № 37/774. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/11336791> (дата звернення 27.05.2022).

⁵³⁵ Постанова Вищого господарського суду України від 16 вересня 2010 р. у справі № 37/774. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/11336791> (дата звернення 27.05.2022).

⁵³⁶ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04 лютого 2020 р. у справі № 918/116/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87559744> (дата звернення 28.05.2022).

⁵³⁷ Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 18 лютого 2020 р. у справі № 920/694/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87682375> (дата звернення 29.05.2022).

Постанова ВС від 01.06.2022 р. у справі № 904/5376/21⁵³⁹). Вбачається, що така практика відповідає інтересам обох сторін, оскільки має місце і каральний характер штрафних санкцій для недобросовісного боржника, і в той же час їх стягнення не сприяє необгрунтованому збагаченню кредитора.

Така позиція ВС відповідає висловленій раніше КСУ в рішенні №7-рп/2013 від 11.07.2013 р. у справі № 1-12/2013 позиції щодо того, що наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку спотворює її дійсне правове призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка перетворюється на несправедливо непомірний тягар для споживача та джерело отримання невинуватих додаткових прибутків кредитором⁵⁴⁰.

ВС в Постанові від 13.01.2020 р. у справі № 902/855/18 та Постанові від 13.07.2022 р. у справі № 925/577/21 також зазначив, що господарські та цивільні відносини повинні ґрунтуватись на засадах справедливості, добросовісності, розумності як складових елементів принципу верховенства права, неустойка не повинна стати непомірним тягарем для боржника та джерелом невинуватих додаткових прибутків для кредитора^{541 542}.

Доцільно також навести окремі висновки ВС з наведеного питання:

- відповідно до постанови ВС від 24 травня 2022 р. у справі № 910/10675/21: визначення конкретного розміру зменшення штрафних санкцій належить до дискреційних повноважень суду. При цьому, реалізуючи свої дискреційні повноваження, які передбачені ст. 551 ЦК України та 233

⁵³⁸ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13 січня 2022 р. у справі № 910/488/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102736146> (дата звернення 01.07.2022).

⁵³⁹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 01 червня 2022 р. у справі № 904/5376/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104727862> (дата звернення 01.07.2022).

⁵⁴⁰ Щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвочасне виконання грошових зобов'язань»: Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням громадянина Козлова Д. О. № 7-рп/2013 від 11.07.2013 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 57. Ст. 2062.

⁵⁴¹ Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 13 січня 2020 р. у справі № 902/855/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86874949> (дата звернення 29.05.2022).

⁵⁴² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13 липня 2022 р. у справі № 925/577/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105301154> (дата звернення 29.07.2022).

ГК України щодо права зменшення розміру належних до сплати штрафних санкцій, суд, враховуючи загальні засади цивільного законодавства, передбачені ст. 3 ЦК України (справедливість, добросовісність, розумність) має забезпечити баланс інтересів сторін, та з дотриманням правил ст. 86 ГПК України визначати конкретні обставини справи (як-то: ступінь вини боржника, його дії щодо намагання належним чином виконати зобов'язання, ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, дії/бездіяльність кредитора тощо), які мають юридичне значення, і з огляду на мотиви про компенсаційний, а не каральний характер заходів відповідальності з урахуванням встановлених обставин справи не допускати фактичного звільнення від їх сплати без належних правових підстав⁵⁴³;

- згідно до постанови ВС від 09 червня 2022 р. у справі № 910/8425/19: мета обумовленої контрактом неустойки, яка спрямована на стимулювання боржника до виконання зобов'язання, що застосоване 90% співвідношення зменшення суперечить такій меті, практично перетворюється на звільнення боржника від обумовленої контрактом відповідальності, що не відповідає самій суті її встановлення⁵⁴⁴;

- у постанові ВС від 15.06.2022 р. у справі № 922/2141/21 міститься висновок, що, приймаючи рішення про зменшення неустойки, суд також повинен виходити із того, що одним з завдань застосування таких санкцій до боржника є стимулювання належного виконання ним договірних зобов'язань, при цьому надмірне зменшення розміру пені та/або штрафу фактично нівелює мету існування неустойки як цивільної відповідальності за порушення зобов'язання, що, у свою чергу, може розцінюватися як спосіб уникнення

⁵⁴³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 травня 2022 р. у справі № 910/10675/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104788272> (дата звернення 30.06.2022).

⁵⁴⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09 червня 2022 р. у справі № 910/8425/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104727785> (дата звернення 30.06.2022).

відповідальності та призведе до порушення балансу інтересів сторін⁵⁴⁵.

Таким чином, на сьогоднішній день судова практика під час прийняття рішення про зменшення розміру штрафних санкцій, беручи до уваги обставини важкого майнового стану відповідача, відходить від 90-99% такого зменшення до в середньому 50%, тим самим не допускаючи нівелювання значення штрафних санкцій як відповідальності за порушення господарського зобов'язання, що, перш за все, має на меті захист прав та інтересів добросовісного кредитора у зв'язку з порушенням його права на своєчасне отримання грошових коштів за надані ним послуги, виконані роботи тощо.

Дослідження матеріалів практики попередніх років продемонструвало, що загалом суди при зменшенні розміру штрафних санкцій до 90-99%, враховували форму власності (державну, комунальну), а суб'єктам приватної форми власності за тотожних обставин не приходилось розраховувати на такий значний процент зменшення розміру штрафних санкцій.

Аналіз зарубіжного законодавства також свідчить про наявність граничних меж розміру штрафних санкцій. Так, наприклад, відповідно до положень: ст.232.4 Цивільного закону Монголії неустойка може бути у вигляді штрафу і пені. Загальна сума неустойки не може перевищувати 50 відсотків від суми невиконаних зобов'язань⁵⁴⁶; ст. 227h Швейцарського зобов'язального закону в разі відмови продавця від договору, укладеного на термін не більше року, він може вимагати від покупця лише співрозмірний відсоток з капіталу, а також відшкодування за зниження вартості речі з моменту укладення договору. Якщо була обговорена сплата неустойки, її розмір не може перевищувати десять відсотків від покупної ціни за готівку⁵⁴⁷.

Представляється логічним і справедливим встановлення межі зменшення судом розміру штрафних санкцій, щоб практика їх застосування була не

⁵⁴⁵ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15.06.2022 р. у справі № 922/2141/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104942133> (дата звернення 01.07.2022).

⁵⁴⁶ Гражданский закон Монголии : Закон Монголии от 10 января 2002 г. *Монголия сейчас*. URL: <http://www.mongolnow.com/grazhdanskiy-zakon-mongolii/> (дата звернення 30.05.2022)

⁵⁴⁷ Швейцарский обязательственный закон. Федеральный закон о дополнении Швейцарского гражданского кодекса (Часть пятая: Обязательственный закон) : от 30 марта 1911 г. / пер. с нем., фр. Гайдаенко Шер Н. И., Шер М. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 576 с. (С. 78).

боржничко-орієнтованою, а забезпечувала оптимальну рівновагу в захисті інтересів обох сторін господарського зобов'язання. Розумним показником вважаємо 50 % (саме така величина встановлюється як гранична межа в законодавстві інших країн).

Підкреслимо, що на законодавчому рівні України вже є подібна практика встановлення граничних меж розміру штрафних санкцій, наприклад, відповідно до положень ст. 3 Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» розмір пені не може перевищувати подвійної облікової ставки НБУ, що діяла у період, за який сплачується пеня⁵⁴⁸.

Представляється доцільним встановити у законодавстві обмеження зменшення розміру штрафних санкцій до граничної межі не більш ніж на 50 % для усіх учасників господарських відносин незалежно від форми власності та наявності публічного інтересу з метою забезпечення єдиного підходу, який базується на принципі рівності усіх учасників судового процесу перед законом. Ця пропозиція переслідує мету дотримання балансу інтересів сторін незалежно від форм їх власності.

Поряд з вищенаведеним актуальним є питання одночасного стягнення штрафу та пені. Так, чинне законодавство, яке регулює питання стягнення пені та штрафу за порушення виконання господарських зобов'язань, досить неоднозначно, що у свою чергу відбивається на судовій практиці, яка характеризується неоднорідністю та відсутністю сталих підходів⁵⁴⁹. Ілюстрацією цього твердження є практика, коли суди в одному випадку виносять рішення, в яких одночасно стягують і пеню, і штраф, зазначаючи, що це складові одного виду відповідальності – неустойки⁵⁵⁰, а в іншому – в судових рішеннях зазначається, що таке одночасне стягнення штрафу і пені

⁵⁴⁸ Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань : Закон України від 22.11.1996 р. № 543/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 5. Ст. 28. (Із змінами).

⁵⁴⁹ Мамедова С. М. Деякі питання стягнення пені та штрафу за порушення господарсько-правових зобов'язань. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 188–192. (С. 188).

⁵⁵⁰ Постанова Верховного Суду від 18 грудня 2018 р. у справі № 908/639/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78715859> (дата звернення 28.04.2022).

суперечить ч. 1 ст. 61 Конституції України⁵⁵¹.

В науковій літературі з цього приводу склалась дві різні точки зору. Так, наприклад, О. С. Ткачук вважає, що одночасне стягнення пені та штрафу за порушення кредитного зобов'язання можливе, і судам необхідно чітко з'ясувати умови кредитного договору: за які саме порушення боржником зобов'язання банк нарахував пеню, а за які штраф; за які періоди порушення здійснені такі нарахування і обов'язково відобразити ці юридично важливі обставини у своїх судових рішеннях⁵⁵². О. С. Фонова, яка є представником іншої точки зору, робить акцент на неможливості застосування ч. 1 ст. 61 Конституції України по відношенню до юридичних осіб, обґрунтовуючи таке твердження тим, що ст. 61 Основного Закону знаходиться у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини та громадянина», відтак регулює питання недопустимості подвійної юридичної відповідальності громадянина (фізичної особи) за одне і те ж саме правопорушення, але аж ніяк не відповідальності суб'єкта господарювання (юридичної особи), тобто, законодавець передбачив такий принцип виключно для фізичних осіб з огляду на специфіку відповідальності юридичної особи. Автор також наголошує, що застосування і пені, і штрафу одночасно до порушника господарського зобов'язання юридичної особи можливо з огляду на те, що вони є різновидами штрафних санкцій⁵⁵³.

Відповідно до матеріалів практики господарських і цивільних судів є наступні позиції з цього питання, викладені у:

1) Постанові Судової палати у господарських справах ВСУ від 09.04.2012 р. у справі № 3-88гс11. ТОВ «Аксон» звернулося до суду із позовом до ТОВ «ВП Агро-Союз» про стягнення заборгованості за договором поставки основного боргу, штрафу, пені та 3 % річних. За матеріалами справи у одному з пунктів договору поставки встановлено обов'язок покупця у разі порушення

⁵⁵¹ Ухвала Верховного Суду України від 15.12.2010 р. у справі № 6-9583св10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/12965052> (дата звернення 30.04.2022).

⁵⁵² Ткачук О. С., Ткачук А. О. Кредитні спори: деякі спірні питання стягнення неустойки. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 5. С. 63–74. (С. 67).

⁵⁵³ Фонова О. С. Подвійна відповідальність за порушення виконання господарських зобов'язань. URL: http://uajudges.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/podv_vidp_gosp_zobov.pdf (дата звернення 01.05.2022). (С. 5-6).

строків оплати товару оплатити постачальнику пеню в розмірі 0,1 % від загальної суми заборгованості за кожен день прострочення, а у разі прострочення більш ніж десяти календарних днів – додатково до пені сплатити покупцю штраф у розмірі 10 % від загальної суми заборгованості. Суд дійшов висновку, що одночасне стягнення з учасника господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання за договором, штрафу та пені не суперечить ст. 61 Конституції України, оскільки згідно зі ст. 549 ЦК України пеня та штраф є формами неустойки, а відповідно до ст. 230 ГК України – видами штрафних санкцій, тобто не є окремими та самостійними видами юридичної відповідальності. У межах одного виду відповідальності може застосовуватися різний набір санкцій. Сторонами в договорі передбачено господарсько-правову відповідальність за порушення умов договору у вигляді сплати неустойки – пені та штрафу, а отже, відповідач лише один раз притягнений до відповідальності за порушення строків оплати поставленої металопродукції⁵⁵⁴. Таким чином, відповідно до цієї правової позиції одночасне стягнення з учасника господарських відносин штрафу та пені не суперечить Конституції України.

2) Постанові Судової палати у цивільних справах ВСУ від 21.10.2015 р. у справі № 6-2003цс15. Так, ПАТ «Апекс-Банк» звернулося до суду з позовом до ОСОБА_8, про стягнення заборгованості за кредитним договором, яка складається із: заборгованості за кредитом; заборгованості за процентами за користування кредитом; пені за прострочення сплати кредиту; пені за прострочення сплати процентів; штрафу. Відповідно до одного з пунктів кредитного договору за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань за цим договором позичальник сплачує банку пеню в розмірі 0,2 %, а відповідно до іншого пункту – при несвоєчасному погашенні кредиту, процентів за користування кредитом, комісій позичальник - сплачує банку штраф в розмірі 5 % від суми непогашеного боргу. Суди всіх інстанцій вважали, що такі умови

⁵⁵⁴ Постанова Верховного Суду України від 09.04.2012 р. у справі № 3-88гс11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/24068103> (дата звернення 09.05.2022).

договору свідчать про різні порушення умов договору, а тому стягнули штраф та пеню одночасно. Водночас ВСУ дійшов іншого висновку, а саме – «умовами спірного договору передбачено застосування пені як виду відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань по даному договору, внаслідок чого нарахування пені відбувається за кожний день прострочення. У той самий час іншими пунктами договору сторонами передбачена сплата штрафів як виду відповідальності за інші правопорушення: одне із них – несвоєчасне повернення кредиту, процентів за користування кредитом та комісій. Враховуючи вищевикладене та відповідно до ст. 549 ЦК України, суд дійшов висновку, що штраф і пеня є одним видом відповідальності, а тому їх одночасне застосування за одне й те саме порушення строків виконання грошових зобов'язань за кредитним договором свідчить про недотримання положень, закріплених у ст. 61 Конституції України щодо заборони подвійної відповідальності за одне і те саме порушення⁵⁵⁵.

Таким чином, суд звернув увагу на умови кредитного договору (визнав їх тотожними) та наголосив на забороні подвійної відповідальності за одне і те саме порушення («несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» та «несвоєчасне повернення кредиту, процентів за користування кредитом та комісій»).

Слушно з цього приводу відзначає С. Ю. Гапало, що одночасне застосування пені та штрафу не тільки не заборонене законодавством, але й прямо передбачено ним у ч. 2 ст. 231 (застосування пені в розмірі 0,1 % вартості товарів за порушення строків виконання зобов'язання та штрафу в розмірі 7 % вказаної вартості за прострочення понад 30 днів)⁵⁵⁶.

На підставі аналізу судової практики можемо прийти до висновку, що у договорах, в яких передбачена господарсько-правова відповідальність, одночасне застосування пені та штрафу не суперечить положенням ст. 61 Конституції України, тому що пеня та штраф є формами неустойки, а

⁵⁵⁵ Постанова Верховного Суду України від 21.10.2015 р. у справі № 6-2003цс15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53118512> (дата звернення 10.05.2022).

⁵⁵⁶ Гапало С. Ю. Санкції в господарському праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ. 2011. 257 с. (С. 115-116).

відповідно до ст. 230 ГК України – видами штрафних санкцій, тобто не є окремими та самостійними видами юридичної відповідальності. Вони представляють собою різний набір санкцій у межах одного виду відповідальності.

Якщо ж ідеться про цивільно-правову відповідальність, передбачену умовами кредитного договору, то застосовувати і штраф, і пеню можна лише у разі встановлення в договорі різних видів цивільно-правової відповідальності за різні порушення його умов, які є різними не тільки за формою, але й за змістом⁵⁵⁷. При цьому позичальнику при укладенні кредитного договору з метою захисту себе від подвійного стягнення штрафу і пені за одне й те саме порушення потрібно обов'язково звертати окрему увагу на пункти, в яких закріплена відповідальність за порушення умов договору (не допускаючи термінологічної підміни понять) з метою унеможливити їх збіг та ототожнення.

Поряд з питанням щодо можливості одночасного стягнення штрафних санкцій також доцільним є з'ясування можливості одночасного застосування штрафних та оперативно-господарських санкцій. Відповідь на це питання надав ВС в постанові від 18.06.2020 р. у справі № 910/4450/19, зазначивши, що положенням ч. 3 ст. 237 ГК України передбачена можливість одночасного застосування оперативно-господарських санкцій та стягнення штрафних санкцій, які є різновидами господарсько-правової відповідальності. Передбачене сторонами в договорі застосування оперативно-господарських санкцій не свідчить про відмову сторін від застосування положень договору в частині, якою встановлюються штрафні санкції⁵⁵⁸.

2.3. Звільнення боржника від сплати штрафних санкцій

Загальна теорія права в сфері ненастання юридичної відповідальності оперує поняттями «підстави виключення юридичної відповідальності» та

⁵⁵⁷ Мамедова С. М. Деякі питання стягнення пені та штрафу за порушення господарсько-правових зобов'язань. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 188–192. (С. 191).

⁵⁵⁸ Постанова Верховного Суду від 18 червня 2020 р. у справі № 910/4450/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/89896265> (дата звернення 15.05.2022).

«підстави звільнення від юридичної відповідальності».

Л. І. Каленіченко розмежовує ці дві категорії наступним чином: підставами виключення юридичної відповідальності є обставини, які свідчать про відсутність протиправності діяння та можливості настання юридичної відповідальності; а підставами звільнення від юридичної відповідальності є обставини, за наявності яких суб'єкт протиправної поведінки не притягається до юридичної відповідальності⁵⁵⁹.

На думку М. В. Вітрука, основними критеріями їх відмежування є: відсутність суспільної небезпеки і протиправності діяння або вини - у випадку характеристики підстав виключення юридичної відповідальності; ступінь суспільної небезпеки правопорушення, за яке правопорушник несе юридичну відповідальність, і самого правопорушника як на момент скоєння, так і після його вчинення – у випадку характеристики підстав звільнення від юридичної відповідальності⁵⁶⁰.

За твердженням І. М. Сенякіна, у випадку виключення відповідальності маємо справу з правопорушеннями, за які відповідальність не настає в силу певних юридичних умов чи фізичного стану особи, а у випадку звільнення особи від відповідальності – відповідальність уже має місце і мова йде виключно про правові підстави можливого звільнення від неї, при цьому підстави звільнення від відповідальності мають специфічні підстави відмінні від підстав виключення відповідальності⁵⁶¹.

В юридичній доктрині є і протилежна позиція. Так, з точки зору С. В. Медведєва таке розмежування понять «виключення» юридичної відповідальності та «звільнення» від неї є штучним та не має практичного значення через наявність спільних ознак та того факту, що в обох випадках спеціально уповноважені органи держави не покладають на правопорушника

⁵⁵⁹ Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу : монографія. Харків : Вид-во «НТМТ», 2017. 348 с. (С. 248).

⁵⁶⁰ Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. Москва : Норма, 2009. 259 с. (С. 194).

⁵⁶¹ Теория государства и права : Курс лекций. Под ред Н. И. Матузова, А. В. Малько (тема 27 И. Н. Сенякин). 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрист, 2001. 776 с. (С. 603).

обмеження особистого, майнового та іншого характеру, передбачені законом⁵⁶². Схожою думки дотримується і Р. А. Майданик, зазначаючи, що категорії «звільнення від відповідальності» і «виключення відповідальності» є фактично тотожними⁵⁶³.

Слід відзначити, що розмежування виключення і звільнення від юридичної відповідальності відбувається, як правило, в межах питання застосування кримінальної відповідальності, а в розумінні господарської відповідальності, зокрема, з приводу застосування штрафних санкцій, зазвичай зустрічається вживання поняття «звільнення від відповідальності». Якщо проаналізувати вживаний в господарському законодавстві понятійно-термінологічний апарат, то термін «виключення» в контексті застосування господарської відповідальності в ГК України не використовується, в той же час в цьому контексті вживається виключно термін «звільнення».

Розмірковуючи з приводу застосування категорій «підстави звільнення від сплати штрафних санкцій» та «звільнення від сплати штрафних санкцій», то за аналогією з відмежуванням «підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності» та «звільнення від договірної відповідальності», де їх співвідносять як особливе та загальне або як передумову та наслідок⁵⁶⁴, логічно також розглядати категорії «підстави звільнення від сплати штрафних санкцій» та «звільнення від сплати штрафних санкцій» як передумови та наслідок відповідно.

В правовій доктрині підстави, які звільняють від сплати штрафних санкцій, в деяких випадках поділяють на прямі і непрямі. Так, наприклад, Л. І. Каленіченко до прямих підстав відносить непереборну силу та випадок, а до непрямих – відсутність вини у тих випадках, коли вина є підставою для

⁵⁶² Медведева С. В. Теоретические основания юридических фактов, исключающих правовую ответственность личности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Коломенский государственный педагогический институт. Тамбов, 2005. 208 с. (С. 123).

⁵⁶³ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. ред. Ю. В. Баулін (розділ 3 Р. А. Майданик). Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с. (С. 128).

⁵⁶⁴ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. ред. Ю. В. Баулін (розділ 3 Р. А. Майданик). Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с. (С. 128).

відповідальності за порушення зобов'язання, і крайню необхідність⁵⁶⁵. Д. Е. Федорчук серед випадків звільнення від сплати неустойки виділяє наступні: 1) порушення сталося без вини боржника; 2) вплив позовної давності за вимогою про стягнення неустойки; 3) запровадження мораторію на стягнення неустойки; 4) добровільне звільнення кредитором боржника від сплати неустойки⁵⁶⁶. На думку Р. А. Майданика, підставами для звільнення від сплати неустойки є протиправність, вина, випадок і непереборна сила⁵⁶⁷. Т. М. Малиновська до підстав звільнення суб'єкта господарювання від відповідальності за неналежне виконання господарських зобов'язань відносить обставини непереборної сили та форс-мажорні обставини⁵⁶⁸.

Проаналізуємо, яка з наведених вище наукових позицій була сприйнята законодавцем.

Так, згідно з положеннями ч. 1 ст. 218 ГК України підставою застосування господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення⁵⁶⁹. Якщо перенести сутність цього положення в площину відносин застосування штрафних санкцій, то підставою застосування господарсько-правової відповідальності до учасника господарських відносин є вчинене ним порушення правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань. При цьому загальновідомим є той факт, що відсутність протиправного діяння (правопорушення) звільняє особу від відповідальності. Про це також наголошено у Постанові ВГСУ від 05.11.2009 р. у справі № 7/378/08 стосовно того, що відсутність хоча б одного елементу, які утворюють склад господарського правопорушення, звільняє боржника від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання взятих на себе

⁵⁶⁵ Каленіченко Л. І. Загальнотеоретична характеристика підстав звільнення від юридичної відповідальності. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 26-32. (С. 28).

⁵⁶⁶ Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 71-72).

⁵⁶⁷ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. ред. Ю. В. Баулін (розділ 3 Р. А. Майданик). Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с. (С. 127, 129).

⁵⁶⁸ Малиновська Т. М. Співвідношення понять «господарсько-правова відповідальність» та «господарсько-правові санкції». *Право і безпека*. 2011. № 4 (41). С. 200-202. (С. 201).

⁵⁶⁹ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

зобов'язань, оскільки в даному випадку його поведінка не може бути кваліфікована як правопорушення⁵⁷⁰. Таким чином, можна зробити висновок, що відсутність факту вчиненого правопорушення, а саме порушення правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання, є підставою звільнення учасника господарських відносин від сплати штрафних санкцій⁵⁷¹.

Також деякі науковці виділяють серед підстав звільнення від сплати штрафних санкцій випадок, коли порушення сталося без вини боржника. Так, наприклад, Д. Е. Федорчук зазначає, що порушення зобов'язання без вини боржника є однією з підстав для звільнення від сплати неустойки, причому автор, аргументуючи свою позицію, посилається на положення ст. 218 ГК України, ч. 3 ст. 550, ст. 617, ч. 4 ст. 612 ЦК України⁵⁷². На думку О. О. Отраднової, відсутність вини боржника як підстава звільнення його від відповідальності у вигляді стягнення (сплати) неустойки має місце у таких випадках: наявності вини кредитора у невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання; в разі прострочення кредитора; за наявності випадку; за наявності непереборної сили⁵⁷³.

Аналізуючи з даного питання норми ГК та ЦК України, вбачається, що відповідно до змісту положень ч. 2 ст. 218 ГК України учасник господарських відносин не відповідає за порушення господарського зобов'язання, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. При цьому положення ч. 3 ст. 219 ГК України регламентують, що при наявності неправомірних дій (бездіяльності) з боку другої сторони зобов'язання, які сприяли настанню правопорушення, суд має право звільнити відповідача від відповідальності. Також відповідно до

⁵⁷⁰ Постанова Вищого господарського суду України від 05 листопада 2009 р. у справі № 7/378/08. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2551011.html (дата звернення 08.05.2022).

⁵⁷¹ Мамедова С. М. Застосування штрафних санкцій в господарських відносинах : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 262 с. (С. 173).

⁵⁷² Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навчальний посібник. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 217 с. (С. 72).

⁵⁷³ Отрадна О. О. Неустойка в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 171 с. (С. 163).

положення ч. 3 ст. 220 ГК України боржник не вважається таким, що прострочив виконання зобов'язання, поки воно не може бути виконано внаслідок прострочення кредитора⁵⁷⁴, це ж саме правило закріплено і в ч. 4 ст. 612 ЦК України. Практично це означає, що боржник звільняється від сплати штрафних санкцій, якщо доведе, що ним було вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення та якщо такому правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) кредитора.

Окрім вжиття усіх залежних від боржника заходів для недопущення господарського правопорушення, ч. 2 ст. 218 ГК України містить положення, що боржник не відповідає за таке правопорушення у разі якщо належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили з уточненням, що діями непереборної сили є надзвичайні і невідворотні обставини⁵⁷⁵. В свою чергу ЦК України в положеннях ч. 3 ст. 550 закріплює, що кредитор не має права на неустойку в разі, якщо боржник не відповідає за порушення зобов'язання. Разом з цим норма цієї статті містить пряме посилання на ч. 1 ст. 617, якою встановлюється, що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили⁵⁷⁶. З аналізу зазначених положень вбачається, що ГК України на відміну від ЦК України окремо не виділяє таку підставу для звільнення від відповідальності як випадок. Проте, можна погодитись з правовою позицією з приводу того, що хоча випадок прямо і не згадується в ГК України, проте саме про нього йдеться у ч. 4 ст. 219 ГК України⁵⁷⁷. Так, в зазначеній статті встановлено, що сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а

⁵⁷⁴ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁵⁷⁵ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁵⁷⁶ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

⁵⁷⁷ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. ред. Ю. В. Баулін (розділ 3 Р. А. Майданик). Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с. (С. 129).

також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин⁵⁷⁸.

Розглянемо окремо такі підстави звільнення від відповідальності як випадок та непереборна сила.

Непереборна сила. О. С. Іоффе непереборну силу визначав як зовнішню або внутрішню по відношенню до шкідливої діяльності подію, яка, будучи надзвичайною за своїм характером, невідворотна господарсько-доступними для даної особи засобами⁵⁷⁹. Також в науковій літературі під непереборною силою (форс-мажорними обставинами) розуміють надзвичайні та невідворотні за даних умов події, які внаслідок своїх рис роблять неможливим виконання зобов'язання⁵⁸⁰. На думку С. Д. Гринько, непереборна сила – це надзвичайна і невідворотна зовнішня подія, яка повністю звільняє від відповідальності заподіювача шкоди за умови, що останній не міг її передбачити або передбачив, але не міг її відвернути, і, здійснюючи вплив на його діяльність, спричинила настання шкоди⁵⁸¹.

Окрім наукових позицій доцільно проаналізувати положення норм законодавства. З аналізу норм ЦК України можна дійти висновку, що в ЦК України вживається термін «непереборна сила», проте не розкривається його зміст та не наводяться ознаки цієї правової категорії. Проте, на відміну від ЦК України, в положеннях ч. 2 ст. 218 ГК України закріплено, що непереборна сила - це надзвичайні і невідворотні обставини. Таким чином, законодавець в ГК України прямо закріплює дві ознаки, які притаманні непереборній силі, - надзвичайність і невідворотність.

В Законі України «Про торгово-промислові палати в Україні» міститься більш розгорнуте визначення непереборної сили. Так, згідно з положенням ч. 2 ст. 14¹ форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають

⁵⁷⁸ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁵⁷⁹ Иоффе О. С. Обязательственное право. Москва : Юрид. лит., 1975. 880 с. (С. 153).

⁵⁸⁰ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. ред. Ю. В. Баулін (розділ 3 Р. А. Майданик). Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с. (С. 132).

⁵⁸¹ Гринько С. Д. Непереборна сила як безумовна підстава звільнення від відповідальності в цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 185 –189. (С. 187).

виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами⁵⁸². Також відповідно до положень п. 6.9 «Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)» для визнання та підтвердження форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) уповноважена особа повинна впевнитись, що надані заявником документи свідчать про: надзвичайність таких обставин (носять винятковий характер і знаходяться за межами впливу сторін); непередбачуваність обставин (їх настання та наслідки неможливо було передбачити, зокрема, на момент укладення відповідного договору, перед терміном настання зобов'язання або до настання податкового обов'язку); невідворотність (непереборність) обставини (неминучість події та/або її наслідків); причинно-наслідковий зв'язок між обставиною/подією і неможливістю виконання заявником своїх конкретних зобов'язань (за договором, контрактом, угодою, законом, нормативним актом, актом органів місцевого самоврядування тощо)⁵⁸³. В цьому положенні Регламенту, на відміну від ч. 2 ст. 218 ГК України, більш детально розкривається зміст двох ознак непереборної сили (надзвичайність і невідворотність), зокрема, враховується, що надзвичайність - це обставини, які носять винятковий характер і знаходяться за межами впливу сторін; а невідворотність (непереборність) – обставини, які характеризуються неминучістю настання події та/або її наслідків.

З приводу розуміння змісту таких ознак в науковій літературі О. А. Беляневич зазначає, що ознака об'єктивної невідворотності означає, що негативному впливу подій на зобов'язання неможливо було запобігти за допомогою доступних боржнику в конкретних умовах його діяльності засобів. Надзвичайність науковець трактує як стан, при якому подія виходить за межі

⁵⁸² Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1997 р. № 52. (Із змінами).

⁵⁸³ Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) : Рішення президії ТПП України 15.07.2014 № 40(3). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14#Text> (дата звернення 08.09.2021).

звичайних умов (обставин) здійснення господарської діяльності. При цьому авторка розмежовує універсальний та спеціальний характер надзвичайних обставин за колом дії їх на суб'єктів та/або впливу на сферу діяльності. Так, на її думку, надзвичайні обставини можуть мати як загальний характер і настати для усіх суб'єктів господарювання (наприклад, оголошення війни), так і особливий характер, коли дія певних обставин позначається на господарській діяльності в окремій сфері господарювання чи на окремих суб'єктах (групах суб'єктів) господарювання⁵⁸⁴. На думку О. С. Мельник, ознака надзвичайності характеризується наявністю факультативного критерію – непередбачуваності⁵⁸⁵. А. О. Немцева вважає, що надзвичайність як перша ознака непереборної сили означає, що це не пересічна, звичайна обставина, яка може спричинити певні труднощі для сторін, хоча й не виходить за рамки буденності, а екстраординарна подія, яка не є звичайною. Невідворотність як друга ознака непереборної сили означає, на її думку, що за умови, що зобов'язана особа всіма засобами протистояла негативному впливу непереборної сили, все одно ця обставина неминуче настала. Якщо цю умову щодо протистояння не буде виконано, правопорушник не має права посилається на такі обставини як на непереборну силу, оскільки відсутня ознака невідворотності⁵⁸⁶.

Також з приводу цього В. В. Луць зазначав, що ознака невідворотності характеризується тим, що це зовнішня до діяльності сторін обставина, яку сторони, хоча б навіть і передбачили, але не могли попередити. До таких обставин автор відносить стихійні лиха (землетрус, повінь, пожежі) та соціальні явища (війни, страйки, акти владних органів тощо). Ознака надзвичайності з його точки зору означає, що це нерядова, звичайна обставина, яка може спричинити певні труднощі для сторін⁵⁸⁷.

⁵⁸⁴ Беяневич О. А. Звільнення суб'єкта господарювання від відповідальності за неналежне виконання договірних зобов'язань: проблемні аспекти. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 131-135. (С. 132).

⁵⁸⁵ Мельник О. С. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 22 с. (С. 15).

⁵⁸⁶ Немцева А. О. Підстави звільнення від безвинної відповідальності в цивільному праві. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 1. С. 78-85. (С. 79-80).

⁵⁸⁷ Луць В. В. *Контракти у підприємницькій діяльності : навчальний посібник*. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 556

Окрім поняття та ознак таких обставин слід дослідити питання стосовно переліку дій, які зобов'язана вчинити особа при наявних обставинах непереборної сили. Про це наголошено в ст. 79 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. та в ст. 7.1.7 Принципів міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT)), в яких містяться аналогічні положення: сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків. Сторона, яка не виконує свого зобов'язання, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду і про її вплив на її здатність здійснити виконання. Якщо це повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як про цю перешкоду стало чи повинно було стати відомо стороні, яка не виконує свого зобов'язання, остання несе відповідальність за збитки, які є результатом того, що таке повідомлення не було отримане^{588 589}.

Досліджуючи також зарубіжне законодавство, слід відмітити, що, наприклад, відповідно до положень ст. 1463 Цивільного кодексу Італії у договорах з відповідними послугами сторона, звільнена від виконання належного зобов'язання через непередбачену неможливість, не може вимагати відшкодування і має повернути те, що вона вже отримала, відповідно до правил, що відносяться до погашення невинуватених платежів⁵⁹⁰. Також у положеннях ч. 3 ст. 417 Цивільного кодексу Республіки Вірменія зазначається, що особа, яка не виконала або неналежним чином виконала зобов'язання при

с. (С. 81).

⁵⁸⁸ Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 11 квітня 1980 р. № 995_003. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення 06.05.2022).

⁵⁸⁹ Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT)) : Міжнародний інститут уніфікації приватного права (УНІДРУА) 01.01.1994 № 995_920. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920#Text (дата звернення 16.05.2022).

⁵⁹⁰ Codice Civile Italiano. *The Cardozo Electronic Law Bulletin*. URL: http://www.jus.unitn.it/cardozo/Obiter_Dictum/codciv/Lib4.htm (дата звернення 18.05.2022).

здійсненні підприємницької діяльності, несе відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання виявилось неможливим внаслідок непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних за даних умов зобов'язань, якщо інше не передбачено законом або договором. До таких зобов'язань не належать, зокрема, порушення обов'язків з боку контрагентів боржника, відсутність на ринку потрібних товарів або відсутність у боржника необхідних грошових коштів⁵⁹¹. Згідно з положеннями ст. 359 Цивільного кодексу Республіки Казахстан боржник відповідає за невиконання і (або) неналежне виконання зобов'язання за наявності вини, якщо інше не передбачено законодавством або договором. Боржник визнається невинуватим, якщо доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для належного виконання зобов'язання. Особа, яка не виконала або неналежним чином виконала зобов'язання при здійсненні підприємницької діяльності, несе майнову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання виявилось неможливим внаслідок непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних за даних умов обставин (стихійні явища, військові дії, надзвичайний становище і т.п.). До таких обставин не відноситься, зокрема, відсутність на ринку потрібних для виконання товарів, робіт або послуг⁵⁹². Відповідно до положень ст. 117-118 Закону «Про договори» Китайської Народної Республіки якщо договір неможливо виконати внаслідок непереборної сили, допустимо часткове або повне звільнення від відповідальності з урахуванням обставин непереборної сили. Однак це не стосується випадків, якщо інше встановлено законом. Не можна звільнити від відповідальності, якщо непереборна сила виникла після прострочення сторонами виконання. Під непереборною силою, про яку йдеться в цьому Законі, розуміються об'єктивні обставини, які не можна передбачити, уникнути, подолати. Якщо одна із сторін не може виконати договір через непереборну силу, вона зобов'язана своєчасно повідомити іншу сторону з метою зменшення у неї можливих збитків, а також повинна упродовж розумного строку надати

⁵⁹¹ Гражданский кодекс Республики Армения : Закон Республики Армения от 28 июля 1998 г. № ЗР-239. URL: http://www.parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html?lang=rus (дата звернення: 19.05.2022)

⁵⁹² Гражданский кодекс Республики Казахстан : Закон Республики Казахстан от 27 декабря 1994 г. № 268-ХІІІ. *Онлайн закон*. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=392;-54 (дата звернення 21.05.2022).

докази⁵⁹³.

Повертаючись до аналізу національного законодавства, слід окремо відзначити, що 17.03.2020 р. внесено зміни до Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», якими включено карантин до переліку форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) як надзвичайних та невідворотних обставин, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами⁵⁹⁴.

Також Законом № 691-20 від 16.06.2020 р. внесено зміни до ГК та ЦК України та доповнено п. 8 Прикінцевих положень ГК України та п. 15 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України аналогічною нормою стосовно того, що у разі прострочення позичальником у період дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України на всій території України з метою запобігання поширенню на території країни коронавірусної хвороби COVID-19, або/та у тридцятиденний строк після дня завершення дії такого карантину виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитором (позикодавцем), позичальник звільняється від обов'язків сплатити на користь кредитора (позикодавця) неустойку, штраф, пеню за таке прострочення⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶. Тобто згідно цих положень період дії карантину та/або тридцятиденний строк після дня завершення дії такого карантину є підставою для звільнення від сплати штрафних санкцій.

Проте вищенаведені доповнення є не останніми, так Законом № 2120-ІХ від 15.03.2022 р. внесено зміни до Прикінцевих положень ЦК України доповнивши їх п. 18 зміст якого полягає в тому, що у період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його

⁵⁹³ Закон КНР «О договорах». Законодательство Китая. URL: http://chinalawinfo.ru/civil_law/law_contract/law_contract_p1ch7 (дата звернення 22.05.2022).

⁵⁹⁴ Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1997 р. № 52. (Із змінами).

⁵⁹⁵ Господарський кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

⁵⁹⁶ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

припинення або скасування у разі прострочення позичальником виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитором (позикодавцем), позичальник звільняється від відповідальності, визначеної ст. 625 цього Кодексу, а також від обов'язку сплати на користь кредитора (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за таке прострочення. Установити, що неустойка (штраф, пеня) та інші платежі, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022 р. за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) за такими договорами, підлягають списанню кредитором (позикодавцем)⁵⁹⁷. Таким чином згідно цих змін період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його завершення є підставою для звільнення від сплати неустойки.

При цьому слід відзначити, що в ч. 15 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України законодавець або некоректно продублював з точки зору юридичної техніки три форми санкцій «неустойку, штраф, пеню» (таке дослівне копіювання в частині наведення переліку окремо неустойки, штрафу, пені в ЦК України повторює положення ГК України і дисонує з положеннями ч. 1 ст. 549 ЦК України, оскільки теорія цивільно-правової відповідальності щодо застосування неустойки побудована саме на її розумінні у формі сплати пені та штрафу, а не трьох самостійних окремих елементів як в господарських відносинах), або зробив це свідомо за аналогією з ч. 8 Прикінцевих та перехідних положень ГК України, підтверджуючи правомірність існування трьох самостійних видів штрафних санкцій.

Доцільним вбачається опрацювання і низки процедурних питань - хто саме має право засвідчувати форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) та право звертатися за таким засвідченням. Так, згідно з положеннями ст. 14 та 14¹ Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» виключно

⁵⁹⁷ Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

Торгово-промислова палата України (далі - ТПП України) та уповноважені нею регіональні торгово-промислові палати мають право засвідчувати форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили за зверненнями суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб. Сертифікат про такі обставини видається протягом семи днів з дня звернення суб'єкта господарської діяльності за собівартістю, а Сертифікат про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) для суб'єктів малого підприємництва видається безкоштовно⁵⁹⁸. Таким чином, коло уповноважених на засвідчення форс-мажорних обставини (обставин непереборної сили) обмежене лише ТПП України та уповноваженими нею регіональними торгово-промисловими палатами.

При цьому доцільно проаналізувати - хто має право ініціювати таке засвідчення. Так, відповідно до положень п. 3 ст. 14 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» ТПП України засвідчує форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), а також торговельні та портові звичаї, прийняті в Україні, за зверненнями суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб⁵⁹⁹. З аналізу цієї норми вбачається, що право ініціювати таке засвідчення поряд з суб'єктами господарської діяльності мають право і фізичні особи. Проте в положенні п. 3.6.2. «Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)» зазначено, що зацікавленою особою або заявником є компанія, підприємство, організація, установа, фірма тощо або фізична особа, що зареєстрована як особа, яка займається підприємницькою діяльністю або належить до незалежних професій (резиденти); міжнародна організація, іноземна компанія, підприємство, організація, фірма тощо або фізична особа, що зареєстрована в країні заснування бізнесу як особа, яка займається підприємницькою діяльністю або

⁵⁹⁸ Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1997 р. № 52. (Із змінами).

⁵⁹⁹ Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1997 р. № 52. (Із змінами).

належить до незалежних професій (нерезиденти)⁶⁰⁰. Тобто згідно з положеннями Регламенту вже уточнюється, що ініціювати засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) мають право не всі фізичні особи, а тільки фізичні особи, які займаються підприємницькою діяльністю, або такі фізичні особи, які належать до незалежних професій. При цьому положеннями ст. 14 п. 14.1.226 Податкового кодексу України надається визначення незалежної професійної діяльності, якою є участь фізичної особи у науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльність лікарів, приватних нотаріусів, приватних виконавців, адвокатів, арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів), аудиторів, бухгалтерів, оцінщиків, інженерів чи архітекторів, особи, зайнятої релігійною (місіонерською) діяльністю, іншою подібною діяльністю за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою - підприємцем (за виключенням випадку, передбаченого п. 65.9 ст. 65 цього нормативно-правового акту - якщо фізична особа зареєстрована як підприємець та при цьому така особа провадить незалежну професійну діяльність, така фізична особа обліковується у контролюючих органах як фізична особа - підприємець з ознакою провадження незалежної професійної діяльності) та використовує найману працю не більш як чотирьох фізичних осіб⁶⁰¹. Таким чином, можна зробити висновок, що ініціювати засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) мають право суб'єкти господарювання (юридичні особи та фізичні особи – підприємці) та фізичні особи, що належать до незалежних професій.

Про таке повноваження ТПП України засвідчувати форс-мажорні обставини та видавати Сертифікати зазначається також в положенні ст. 10 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції». В цьому нормативному акті визначено, що

⁶⁰⁰ Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) : Рішення президії ТПП України 15.07.2014 № 40(3). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14#Text> (дата звернення 19.05.2022).

⁶⁰¹ Податковий кодекс України : Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, 544 № 17. Ст. 112.

протягом терміну дії цього Закону єдиним належним та достатнім документом, що підтверджує настання обставин непереборної сили (форс-мажору), що мали місце на території проведення антитерористичної операції, як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання (неналежного виконання) зобов'язань, є Сертифікат ТПП України⁶⁰².

Водночас доцільним є також проведення аналізу деяких змін в процедурі засвідчення ТПП України форс-мажорних обставин з введенням воєнного стану в Україні. Так, ТПП України враховуючи надзвичайно складну ситуацію, з якою зіткнулась наша країна, ухвалила рішення спростити процедуру засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили). ТПП України на підставі ст. ст. 14, 14¹ Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР, Статуту ТПП України, засвідчила форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) військову агресію Російської Федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 р., відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 р. №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». ТПП України підтвердила, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 р. до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили).

Такі зміни в процедурі засвідчення форс-мажорних обставин запроваджені з метою позбавлення обов'язкового звернення до ТПП України та уповноважених нею регіональних ТПП і підготовки пакету документів у період

⁶⁰² Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014 р. № 1669-VII. *Офіційний вісник України*. 2014 р. № 83. (Із змінами).

дії введеного воєнного стану, на сайті ТПП України розміщено 28.02.2022 р. загальний офіційний лист ТПП України щодо засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили). Така спрощена процедура засвідчення форс-мажорних обставин надасть можливість за необхідністю роздруковувати відповідне підтвердження всім, кого це стосується. Такий лист, особа, яка порушує свої зобов'язання, у зв'язку із обставинами пов'язаними із військовою агресією Російської Федерації проти України, в період дії введеного воєнного стану, має право долучати до свого повідомлення про форс-мажорні обставини, які унеможливили виконання зобов'язань за умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів у встановлений термін для можливості обґрунтованого перенесення строків виконання зобов'язань та вирішення спірних питань мирним шляхом. При цьому, у разі необхідності, сторона, яка порушила свої зобов'язання в період дії форс-мажорних обставин, також має право звертатися до ТПП України та уповноважених нею регіональних ТПП за отриманням відповідного Сертифіката про форс-мажорні обставини (обставин непереборної сили)⁶⁰³.

Таким чином ТПП України з 24 лютого 2022 р. до офіційного закінчення воєнного стану в Україні спростила процедуру засвідчення форс-мажорних обставин надавши можливість не проходити процедуру отримання Сертифіката.

Якщо проаналізувати судову практику з питань звільнення від сплати штрафних санкцій в зв'язку з наявністю форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), то приклади таких обставин можна побачити у рішеннях: Господарського суду Запорізької області у справі за № 910/10606/19 від 16.03.2020 р. - звільнено від сплати штрафних санкцій за форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) у зв'язку з аварією (прорив

⁶⁰³ Щодо засвідчення форс-мажорних обставин. *Торгово-промислова палата України*. URL: <https://uccr.org.ua/press-center/uccr-news/protsedura-zasvidchennia-fors-mazhornikh-obstavin-z-28-02-2022> (дата звернення 05.06.2022).

водопровідної труби)⁶⁰⁴; Господарського суду міста Києва у справі № 910/2595/20 від 07.09.2020 р. - звільнено від сплати штрафних санкцій за форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) у зв'язку з пожежею⁶⁰⁵. Обидва факти настання обставин непереборної сили були підтверджені Сертифікатами Торгово-промислової Палати України, якими було засвідчено форс-мажорні обставини. Проте, за рішенням Господарського суду міста Києва у справі № 910/16751/19 від 17.09.2020 р. було відмовлено у звільненні від сплати штрафних санкцій через погані погодні умови навіть за наявності Сертифікату Торгово-промислової Палати України про засвідчення форс-мажорних обставин. Суд обґрунтував своє рішення тим, що відповідачем не доведено, що показники погодних умов згідно наданих ним відповідей обласного центру з гідрометеорології українського гідрометцентру ДСНС були настільки критичними у інші дні, крім днів, коли діяли форс-мажорні обставини, що згідно державних будівельних норм відповідач був зобов'язаний зупинити проведення виконання робіт по договору в цілому⁶⁰⁶.

Випадок. Законодавство України не містить визначення випадку. Якщо звернутись до академічного тлумачного словника «випадком» є те, що сталося, трапилося несподівано, або непередбачені, несподівані обставини, що раптово виникають⁶⁰⁷. В римському праві під випадком («casus») розумілися будь-які події, не викликані чийось наміром або необережністю⁶⁰⁸.

В правовій доктрині під випадком розуміють обставини, що призвели до порушення, які перебувають за межами того, що сторони могли та повинні були передбачити і які характеризуються відсутністю вини учасника зобов'язання та вжиттям всіх залежних від нього заходів щодо належного

⁶⁰⁴ Рішення Господарського суду Запорізької області від 16 березня 2020 р. у справі за № 910/10606/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88429994> (дата звернення 05.06.2022).

⁶⁰⁵ Рішення Господарського суду міста Києва від 07 вересня 2020 р. у справі № 910/2595/20 від 07 вересня 2020 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91369970> (дата звернення 01.06.2022).

⁶⁰⁶ Рішення Господарського суду міста Києва від 17 вересня 2020 р. у справі № 910/16751/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91588588> (дата звернення 02.06.2022).

⁶⁰⁷ Академічний тлумачний словник (1970-1980). *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 18.05.2022).

⁶⁰⁸ Дроніков В. К. Римське приватне право. Київ : Видавництво Київського Університету, 1961. 198 с. (С. 121).

виконання зобов'язання⁶⁰⁹. На думку О. С. Іоффе, випадок це антипод вини: якщо особа не знала, не могла і не повинна була знати про можливість настання результату, він визнається випадковим. У той же час випадок відрізняється суб'єктивною невідворотністю: якби особа знала про можливість настання результату, він міг би бути попереджений⁶¹⁰. Також, на думку О. О. Мельник, випадок (казус) виступає внутрішньою обставиною щодо діяльності, яка завдає шкоду, є непередбачуваним та невідворотним, виходячи з можливостей даної конкретної особи⁶¹¹.

Як вже було зазначено вище, що хоча випадок прямо і не згадується в ГК України, проте, саме про нього йдеться у ч. 4 ст. 219⁶¹². При цьому в Інформаційному листі ВГСУ від 07.04.2008 р. №01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» роз'яснено, які саме обставини сторони можуть визначити в договорі як підставу звільнення від господарської відповідальності, а саме: згідно з ч. 4 ст. 219 ГК України, за якою сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин. Так, в Інформаційному листі зазначено, що хоча поняття «надзвичайність» є оціночним, воно характеризує об'єктивну якість обставини, незалежну від волі сторін. Отже, сторони не вправі встановлювати на власний розсуд обставини, які носять надзвичайний характер. Разом з тим сторони відповідно до ч. 1-2 ст. 12 ЦК України можуть обумовити зміну чи припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні. Зокрема, такою обставиною може бути і така обставина, що носить

⁶⁰⁹ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. ред. Ю. В. Баулін (розділ 3 Р. А. Майданик). Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с. (С. 131).

⁶¹⁰ Іоффе О. С. Обязательственное право. Москва, «Юрид. лит.», 1975. 880 с. (С. 151).

⁶¹¹ Мельник О. С. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 22 с. (С. 10).

⁶¹² Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. ред. Ю. В. Баулін (розділ 3 Р. А. Майданик). Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с. (С. 129).

надзвичайний характер⁶¹³. Тобто, через те, що категорія «надзвичайність» не залежить від волі сторін, останні не можуть самотійно встановлювати в договорі надзвичайні обставини, за яких одна зі сторін звільняється від сплати штрафних санкцій, проте сторони вправі обумовити зміну чи припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні.

З проведеного аналізу вбачається певна термінологічна неузгодженість стосовно понять «форс-мажор», «непереборна сила» та «випадок». Щодо термінологічної неузгодженості вищенаведених понять також наголошується і О. С. Кужко, який акцентує увагу що, дійсно, у ГК України не проводиться розмежування між поняттями «випадок» і «непереборна сила», адже ГК України у ст. 218 не виділяє «випадок» як підставу звільнення від відповідальності на відміну від ЦК України. Поняття «форс-мажор» як таке взагалі відсутнє в обох кодексах⁶¹⁴. З цього приводу слід відзначити наукову думку О. С. Мельник, що поняття «форс-мажор» та «непереборна сила» використовується як синоніми на підставі положень чинного законодавства України, згідно з яким поняття «форс-мажор» та «обставини непереборної сили» вказані як тотожні у ч. 3 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні»⁶¹⁵. О. А. Отраднава також в своєму дослідженні розглядає непереборну силу і форс-мажор як синоніми, застосовуючи наступний юридико-технічний прийом – «непереборна сила (форс-мажор)»⁶¹⁶.

З приводу цього можна погодитись з думками науковців та підкреслити, що відповідно до положень законодавства України поняття «непереборна сила» та «форс-мажор» є синонімами, що підтверджується тим, що в національному законодавстві України ці дві категорії не розмежовуються між собою, зокрема,

⁶¹³ Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 7 квітня 2008 р. у справі № 01-8/211. Офіційний веб-сайт Вищого господарського суду України. URL: <http://vgsu.arbitr.gov.ua/news/709/> (дата звернення 01.06.2022).

⁶¹⁴ Кужко О. С. Підстави звільнення від відповідальності в договорі перевезення вантажу. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. 2013. № 5. С. 114-117. (С. 114).

⁶¹⁵ Мельник О. С. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 22 с. (С. 15).

⁶¹⁶ Отраднава О. О. Неустойка в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 171 с. (С. 130).

в Законі України «Про торгово-промислові палати в Україні» використовується термінологія – «форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили)», в Законі України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» - «обставини непереборної сили (форс-мажору)».

Окрім положень ГК та ЦК України щодо підстав звільнення від сплати штрафних санкцій такі положення містяться в Кодексі України з процедур Банкрутства. Так, відповідно до положень абз. 3 ч. 3 ст. 41 зазначеного Кодексу протягом дії мораторію на задоволення вимог кредиторів не нараховується неустойка (штраф, пеня), не застосовуються інші фінансові санкції за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань із задоволення всіх вимог, на які поширюється мораторій⁶¹⁷. Тобто цей кодифікований нормативний акт містить пряму норму стосовно того, що період дії мораторію є підставою для звільнення від сплати штрафних санкцій, через те, що протягом такого періоду такі санкції не нараховуються.

Таким чином, серед підстав звільнення від сплати штрафних санкцій можна виокремити: відсутність факту вчиненого правопорушення (порушення правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання); вчинення порушення без вини боржника; існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили); наявність випадку; період дії мораторію.

⁶¹⁷ Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019. № 34. (Із змінами).

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження застосування штрафних санкцій в господарських відносинах обґрунтовано теоретичні положення правового регулювання відносин, які складаються в процесі застосування штрафних санкцій, та розроблено напрями удосконалення законодавства в цій сфері, спрямовані на підвищення ефективності господарського законодавства, забезпечення здійснення господарської діяльності та захист прав та інтересів суб'єктів господарювання.

З метою впорядкування понятійного апарату в сфері застосування штрафних санкцій як напрямку удосконалення їх ефективної реалізації уточнено визначення та ознаки таких санкцій, у зв'язку з чим запропоновано внести відповідні зміни до положень ч. 1 ст. 230 ГК України та викласти її в наступній редакції: «1. Штрафними санкціями визнаються заходи державного або приватного примусу, які застосовуються до учасників господарських відносин у вигляді стягнення неустойки, штрафу, пені, розмір та спосіб обчислення яких встановлено законом або договором, що обраховуються грошовою сумою або, у випадках передбачених договором, речами, визначеними родовими ознаками, вартість яких еквівалентна сумі таких санкцій, яку учасник господарських відносин зобов'язується сплатити або передати у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання». Для забезпечення впорядкування, систематизації, нормалізації і одноманітного використання однакового за змістовним навантаженням понятійно-категоріального апарату в контексті застосування штрафних санкцій (термінів «учасники господарських відносин» та «учасники відносин у сфері господарювання») у текст ГК України запропоновано внести зміни до ч. 2 ст. 230 ГК України та викласти її в наступній редакції: «2. Суб'єктами права застосування штрафних санкцій є учасники господарських відносин, зазначені у статті 2 цього Кодексу».

Застосування штрафних санкцій переслідує певну мету, під якою пропонується розуміти забезпечення інтересів сторін господарських відносин, стимулювання боржника до належного виконання своїх обов'язків, запобігання чи мінімізацію негативних наслідків, що можуть настати у разі порушення прав кредитора, сприяння стабільності господарських договірних відносин та укріплення фінансово-господарської дисципліни господарюючих суб'єктів. Зазначена стратегічна мета застосування штрафних санкцій реалізується в їх функціях. Уточнено, що до моменту правопорушення у сфері господарювання основною функцією штрафних санкцій є стимулююча, а додатковою – забезпечувальна, яка має превентивний характер; після моменту правопорушення основними функціями штрафних санкцій стають забезпечувальна, компенсаційна (відновлювальна) та штрафна (остання лише при такому виді неустойки як штрафна) функції, а додатковою виступає стимулююча функція.

Доведено, що існує правовий зв'язок між порядком застосування та функціями штрафних санкцій, а саме: при невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання, за яке встановлено штрафні санкції, та при відшкодуванні збитків в частині, не покритій цими санкціями, мають місце компенсаційна (відновлювальна) та стимулююча функції; при стягненні тільки штрафних санкцій – забезпечувальна та стимулююча функції; при стягненні і штрафних санкцій, і збитків у повному обсязі – штрафна та стимулююча функції; при стягненні або штрафних санкцій, або збитків, – забезпечувальна і стимулююча функції (якщо будуть стягнуті тільки штрафні санкції).

Обґрунтовано, що принципи штрафних санкцій корелюються з загальними принципами господарсько-правової відповідальності з уточненням застосування окремих з них, а саме: принцип наділення потерпілої сторони правом на відшкодування збитків незалежно від того чи є вказівка на це в договорі властивий застосуванню штрафних санкцій, за виключенням випадку, якщо в договорі зазначено, що допускається стягнення лише штрафних санкцій.

Аргументовано, що в господарських відносинах при застосуванні

штрафних санкцій такий принцип юридичної відповідальності як принцип невідворотності відповідальності не є обов'язковим в зв'язку з тим, що пред'явлення до порушника вимоги про сплату штрафних санкцій є правом кредитора, а не обов'язком, і навіть при наявності правопорушення зобов'язання застосування штрафних санкцій можливе лише на підставі волевиявлення кредитора.

Конкретизовано види штрафних санкцій залежно від методів нарахування та сформульовано їх визначення: а) неустойкою є штрафна санкція, що нараховується за весь період правопорушення у разі грубого, систематичного невиконання або неналежного виконання господарських зобов'язань учасником господарських відносин, розмір та спосіб обчислення якої встановлено законом або договором, що обраховується грошовою сумою або, у випадках передбачених договором, речами, визначеними родовими ознаками; б) штрафом є штрафна санкція, що нараховується одноразово у разі порушення правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання учасником господарських відносин, розмір та спосіб обчислення якого встановлено законом або договором, що обраховується грошовою сумою; в) пенею є штрафна санкція, що нараховується за кожен день прострочення виконання грошового та негрошового господарського зобов'язання учасником господарських відносин, розмір та спосіб обчислення пені встановлюється законом або договором, що обраховується грошовою сумою. Доведена взаємопов'язаність порядку обчислення штрафних санкцій від їх виду, в зв'язку з чим запропоновано внести зміни в законодавство та друге речення ч. 4 ст. 231 ГК України викласти в наступній редакції: «При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг), *або у відсотковому відношенні від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання за кожен день*

прострочення виконання; або, у випадках передбачених договором, речами, визначеними родовими ознаками, що вимірюються числом, вагою, мірою, еквівалентними сумі штрафних санкцій».

Запропоновано додаткові критерії класифікації штрафних санкцій в господарському праві за: 1) суб'єктом застосування (кредитор і суд: штрафні санкції застосовуються кредитором за наслідками досудового врегулювання спору, якщо він вживає заходи щодо стягнення таких санкцій; штрафні санкції застосовуються судом, якщо відсутня реакція боржника на пред'явлену претензію щодо поновлення прав і законних інтересів або взагалі претензійно-договірна робота кредитором не здійснювалась); 2) предметом (пеня та штраф стягуються виключно у грошовій сумі; неустойка - у грошовій сумі або речами, визначеними родовими ознаками); 3) видом правопорушення (порушення правил здійснення господарської діяльності; невиконання господарського зобов'язання; неналежне виконання господарського зобов'язання); 4) періодичністю нарахування штрафних санкцій (за весь період правопорушення – неустойка; одноразово - штраф; поденно - пеня).

Доведено істотну роль у регламентуванні застосування штрафних санкцій господарського договору як саморегулятора господарських відносин. Визначено напрями удосконалення правової основи застосування штрафних санкцій, як-то: приведення до єдності положень ГК та ЦК України з метою їх однакового застосування, закріплення виключного переліку підстав, за наявності яких суд зменшує розмір таких санкцій, та підстав, за яких суд може зменшити їх розмір, а також граничної межі зменшення розміру штрафних санкцій.

Обґрунтовано поділ підстав застосування штрафних санкцій на правові та фактичні з уточненням, що до правових підстав належать відповідні норми ГК України, інших законів України та положення господарських договорів; до фактичних – невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання, порушення правил здійснення господарської діяльності учасником господарських відносин.

Уточнено, що порушенням правил здійснення господарської діяльності є протиправна дія (або бездіяльність), що вчиняється учасником господарських відносин у вигляді недотримання вимог нормативно-правових або локальних актів, які закріплюють умови, правила та порядок організації і здійснення відповідної господарської діяльності.

Узагальнено, що за порушення правил здійснення господарської діяльності можуть застосовуватись штрафні або адміністративно-господарські санкції. При цьому уточнено, що критеріями розмежування штрафних та адміністративно-господарських санкцій є: 1) наявність приватного або публічного інтересу (перші застосовуються за порушення приватного інтересу, який уособлюється у майнових інтересах окремих учасників господарських відносин, а другі – публічного, який полягає в забезпеченні підвищення ефективності суспільного виробництва, ефективному функціонуванні суспільного господарського порядку в національній економіці); 2) спеціальний суб'єкт ініціювання застосування (штрафні санкції застосовуються за ініціативою учасників господарських відносин, адміністративно-господарські санкції – уповноважених органів державної влади чи органів місцевого самоврядування); 3) фонд (бюджет) зарахування сум санкцій (штрафні санкції стягуються на користь учасників господарських відносин на а) їх поточний рахунок (якщо предметом є гроші), б) на баланс (якщо предметом є майно); адміністративно-господарські – в дохід державного або місцевого бюджетів); 4) правова природа відносин (штрафні санкції застосовуються за порушення договірних господарських зобов'язань та за порушення правил здійснення господарської діяльності, адміністративно-господарські санкції – виключно за порушення правил здійснення господарської діяльності); 5) суб'єкт відповідальності (штрафні санкції застосовуються до учасників господарських відносин, адміністративно-господарські санкції – тільки до суб'єктів господарювання).

Уточнено визначення поняття «прострочення виконання», яким запропоновано вважати невиконання або неналежне виконання господарського

зобов'язання, при цьому якщо боржник не приступив до виконання зобов'язання має місце невиконання зобов'язання, а у разі виконання з порушенням визначеного строку - неналежне виконання.

Конкретизовано умови застосування штрафних санкцій, а саме ними є: господарська деліктоздатність; дотримання строків реалізації відповідальності; відсутність обставин, що виключають відповідальність або є підставами для звільнення від неї; наявність вини та протиправності поведінки порушника.

Доведено, що в останні роки на практиці спостерігається збільшення кількості підстав зменшення розміру штрафних санкцій, що не завжди є виправданим. Такий підхід диктується недосконалістю діючого законодавства і відбивається на якості правозастосовчої практики. З одного боку, суди в певних випадках підходять до застосування штрафних санкцій неформально, враховуючи значущість господарської організації для держави і суспільства, з іншого – такий стан законодавства робить можливим зловживання суддівським розсудом, недотримання принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом (незалежно від форми власності); недотримання принципу правової визначеності, не сприяє забезпеченню єдності та сталості судової практики. На сучасному етапі розвитку економіки, суспільства, судової системи вбачається необхідним закріплення вичерпного переліку підстав застосування штрафних санкцій, а саме запропоновано визначення у положеннях ч. 1 ст. 233 ГК України такого «закритого» переліку підстав, за наявності яких суд зменшує розмір зазначених санкцій за порушення господарських зобов'язань, до яких віднесено: 1) відсутність збитків у кредитора при порушенні зобов'язання боржником; 2) наявність надмірно великого розміру штрафних санкцій порівняно із збитками кредитора; 3) важкий майновий стан боржника та/або задовільний майновий стан кредитора; 4) негайне добровільне усунення винною стороною порушення та його наслідків; 5) відсутність у боржника належних йому бюджетних асигнувань; 6) наявність заборгованості контрагентів перед боржником; 7) перебування боржника (якщо це фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності) на

самоізоляції або обсервації; 8) відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів внаслідок форс-мажорних обставин (наприклад, в період ускладненої логістики, що пов'язано зі встановленням карантину або обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням інфекційних хвороб). Надалі не виключається розширення суддівського розсуду і включення в якості самостійної підстави – прийняття рішення судом про зменшення штрафних санкцій на підставі принципів справедливості, добросовісності і розумності.

Аргументовано при застосуванні судами такої підстави зменшення розміру штрафних санкцій як майновий стан сторін враховувати як важкий майновий стан боржника, так і задовільний майновий стан кредитора. Визначено ознаки задовільного майнового стану кредитора, серед яких виокремлено: а) наявність в балансі дебіторської заборгованості, що перевищує кредиторську заборгованість за умови відсутності сумнівного боргу і безнадійної дебіторської заборгованості; б) перспективи отримання прибутку через наявність інших господарських договорів з контрагентами, дохід від яких перевищує суму завданих збитків боржником. Конкретизовано ознаки важкого майнового стану боржника: а) відкриття провадження у справі про банкрутство; б) перебування у стані ліквідації; в) заборгованість понад 6 місяців перед державним (місцевим) бюджетом, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування, що підтверджується довідками відповідних органів державної влади; г) наявність в Єдиному державному реєстрі судових рішень справ, в яких боржник виступає відповідачем щодо виконання зобов'язання перед кредиторами; г) наявність відомостей про обтяження речових прав на нерухоме майно боржника; д) наявність в балансі кредиторської заборгованості, що перевищує дебіторську заборгованість боржника за умови наявності сумнівного боргу і безнадійної дебіторської заборгованості.

Підстави зменшення штрафних санкцій можуть визначатися в законодавстві з урахуванням їх поширення на всі господарські організації або на суб'єктів з особливим господарсько-правовим статусом. Враховуючи

особливості правосуб'єктності, специфіку виду діяльності запропоновано по відношенню до таких суб'єктів, що мають істотне значення для економіки, та за наявності виняткових обставин надати суду право зменшити розмір штрафних санкцій у разі якщо підприємство-боржник: є містоутворюючим; має стратегічне значення для економіки і безпеки держави; здійснює ризиковий вид діяльності; є соціально значущим, тобто займається виробництвом суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не є рентабельним; є казенним підприємством; є неприбутковою організацією.

З метою забезпечення єдиного підходу, який базується на встановленні справедливого балансу інтересів обох контрагентів, і недопущенні нівелювання значення штрафних санкцій для підтримки на належному рівні договірної та фінансової дисципліни запропоновано встановити обмеження зменшення розміру штрафних санкцій до граничної межі не більш ніж на 50 % для усіх учасників господарських відносин незалежно від форми власності та наявності публічного інтересу. Задля недопущення незахищеності останнього та водночас з ціллю забезпечення рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом запропоновано звузити підстави звернення прокурора до суду в інтересах держави щодо стягнення штрафних санкцій з уточненням можливості такого звернення тільки у разі відсутності уповноваженого органу державної влади, місцевого самоврядування або іншого суб'єкта владних повноважень, наділеного господарською компетенцією, або їх правонаступників.

Аргументована правомірність одночасного застосування пені та штрафу за порушення господарських зобов'язань у зв'язку з тим, що неустойка, штраф та пеня є видами штрафних санкцій, а не є окремими та самостійними видами юридичної відповідальності, і представляють собою різний набір санкцій у межах одного виду відповідальності.

Доведено, що встановлення законом або договором періоду нарахування пені, який є більшим або меншим ніж шість місяців, не впливає на позовну давність для вимог щодо її застосування, яка складає один рік та обчислюється

з того дня, коли кредитор довідався або міг довідатись про порушення свого права, і початок перебігу такого строку не може бути змінений за згодою сторін.

Проаналізовано наукові підходи щодо підстав виключення можливості стягнення штрафних санкцій та підстав звільнення від сплати штрафних санкцій з конкретизацією останніх, серед яких виокремлено: відсутність факту вчинення правопорушення (порушення правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання); вчинення порушення без вини боржника; існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили); наявність випадку; період дії мораторію.

Наукове видання

Мамедова Світлана Маліківна

**ЗАСТОСУВАННЯ ШТРАФНИХ САНКЦІЙ В ГОСПОДАРСЬКИХ
ВІДНОСИНАХ**

Монографія